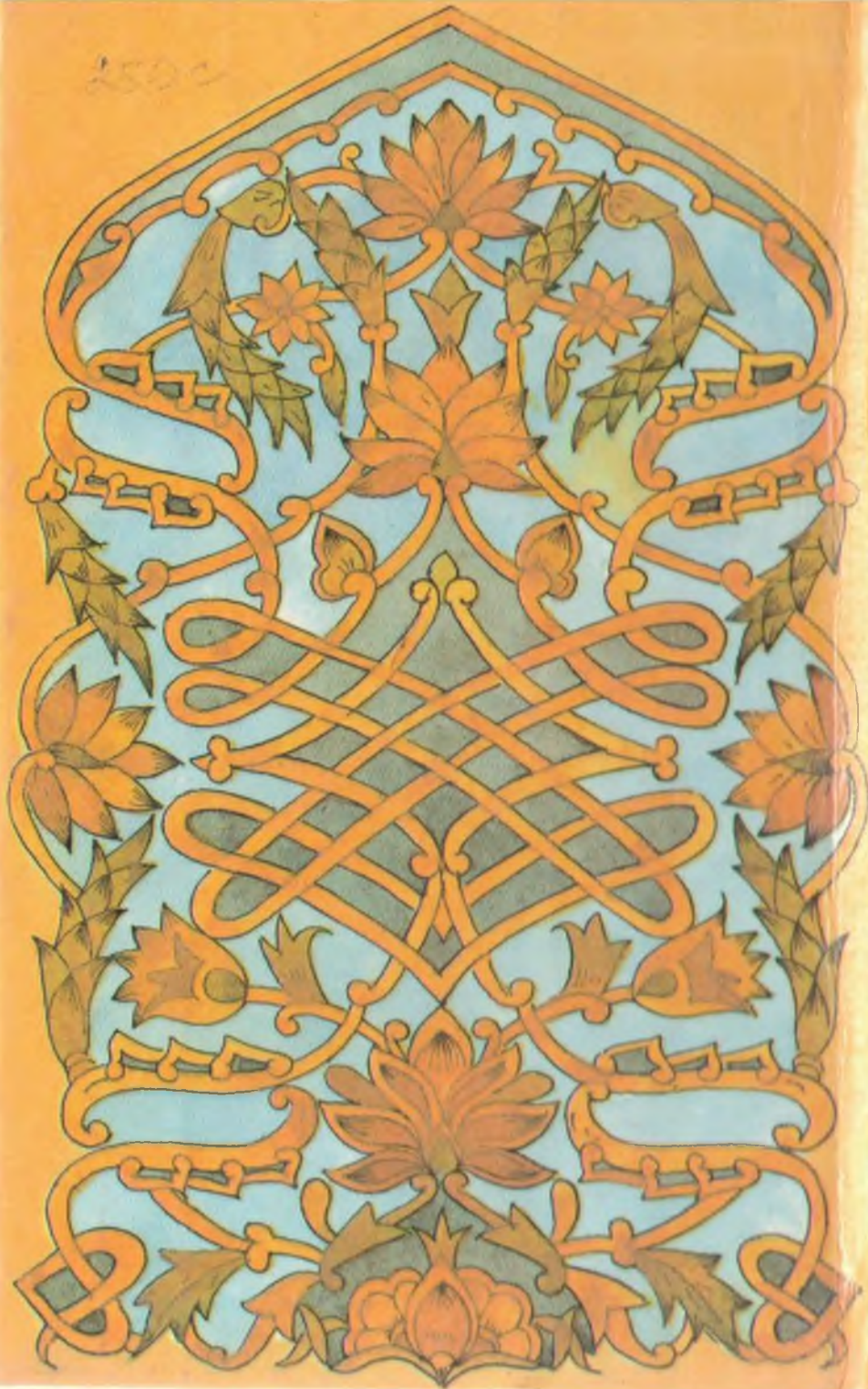

2500

Иттифакчи Атоулло Угли
Жумасулло

Истиқлол ва
онинг тили

81.243

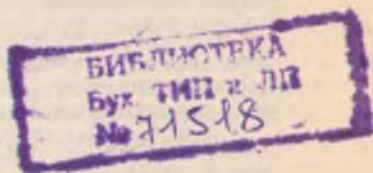
И - 89

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ
ҲУЗУРИДАГИ ДАВЛАТ ВА ЖАМИАТ ҚУРИЛИШИ
АКАДЕМИЯСИ

**НУСРАТУЛЛО АТОУЛЛО ўғли
ЖУМАХЎЖА**

**ИСТИҚЛОЛ ВА ОНА
ТИЛИМИЗ**

*(Тил, имло, нотиқлик санъати, матн,
матнишунослик)*

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ
1998

Масъул муҳаррир Нажмиддин КОМИЛОВ

«Истиқлол ва она тилимиз» китоби монографик услубда ёзилган бўлиб, у мустақил уч бобдан иборатдир. Китобда мустақил Ўзбекистон Республикасининг давлат тили сиёсати, «Давлат тили ҳақида»ги қонунни ҳаётга татбиқ этиш жараёнлари, нотиқлик санъати ва матншунослик муаммолари ёритилган.

I бобда Истиқлол Давлат тили сиёсатини амалга оширишда янги даврни очганлиги, қонун мазмун ва шакл жиҳатидан янгиланганлиги, саводхонликни ошириш муаммолари илмий тадқиқ этилар экан, бир қанча сўз ва тушунчаларнинг келиб чиқиши, маънолари, тўғри ёзилиши амалий равишда шарҳланади. II бобда «Нотиқлик санъати ва раҳбарлик салоҳияти», «Воизлик санъати сабоқлари», «Сухбат ва нутқ одоби», «Иншо — тафаккур мезони» каби долзарб мавзулар орқали янги манбалар асосида илмий-назарий тарзда сабоқ берилади. III бобда миллий матншунослигимизнинг баҳсли ва чигал масалалари кутарилади, уларнинг ечимини топишга ҳаракат қилинади, бу борадаги янги тақлиф, тавсия, гоёлар илмий жамоатчилик эътиборига ҳавола этилади.

Китоб Академия тингловчиларига, филология соҳасидаги тадқиқотчиларга ҳамда она тилимизнинг кенг доирадаги ихлосмандларига мўлжалланган.

Ї б о б

ТИЛ МУСТАҚИЛЛИГИ — ЭЛ МУСТАҚИЛЛИГИ

ИСТИҚЛОЛ ВА ОНА ТИЛИМИЗ

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши миллий мустақиллик учун курашнинг қизғин паллаларига тўғри келди. Ушбу ҳодиса миллий мустақилликнинг дастлабки ғалабаларидан бири сифатида қўлга киришди. 1989 йил, октябрь ойининг 21-кунинда давлат тили ҳақидаги қонуннинг қабул этилиши ўз вақтида ўзбек халқи учун катта маънавий-ҳуқуқий муваффақият бўлди. 1995 йил декабрининг 21-кунинда Биринчи чақириқ Ўзбекистон Олий мажлисининг тўртинчи сессиясида Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги қонуни янги таҳрирда қабул қилинди.

Мамлакатимиз Президенти И. А. Каримов «Давлат тилини изчил жорий этиш жараёнини такомиллаштириш ва лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосига мукамил ўтилишини таъминлаш мақсадида»¹ «Давлат тили ҳақида»ги қонуннинг ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган янги таҳрири тўғрисидаги Олий Мажлис қарорини имзолади. Демак, Давлат тилини изчил жорий этиш жараёнини такомиллаштириш, қонуннинг ҳаётий таъбиқини кучайтириш ижтимоий зарурият. Давлат тилини жорий қилиш билан лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосига ўтиш ҳам мувофиқлаштирилиши лотин бўлган ижтимоий ҳодисадир. Чунки улар бирисиз бири амалга ошмайдиган жараёнлар, яъни давлат тилини билмасдан ёхуд ўрганмасдан туриб ўзбек-лотин алифбоси ва имлосини ўзлаштириш мумкин эмас. Айни пайтда, ўзбек-лотин алифбосини ўрганиш, таъбиқ этиш ҳам давлат тили билимини тақозо этади. Фараз қилинг: шундай ҳаётий тажриба кечди. Бир таъкилотда ўзбек-лотин алифбоси ва имлосини ўрганишга киришилди. Дастлабки дарсларда алифбо, яъни ўзбек ҳарфлари ўргатилди. Гуруҳлар таркибидаги давлат тилини биладиганлар ҳам, билмайдиганлар ҳам алифбони ўзлаштиришга муваффақ бўлдилар. Лекин имло қоидаларини ўрганишга ўтилиши билан иш мураккаблашди. Яширин дардни иситма ошкор қилди.

¹ Мақоладаги барча таъкидлар муаллифники

Давлат тилини вақтида ўрганмай ёхуд ўрганишни пайсалга солиб юрган кишилар, тил материаллини билмагач, унинг имло қоидаларини мутлақо ўзлаштиролмай қолдилар. Шу тариқа, эндиги босқичда давлат тилини ўрганиш, унга амал қилиш **табiiй эҳтиёж ва заруриятга**, ҳатто тобора **англанган мажбуриятга** айланиб боради. Республика миқёсида расмий ҳужжатчилик ва иш юритиш **ўзбек-лотин ёзувидаги давлат тилида** бўлганидан кейин, уни ҳар бир Ўзбекистон фуқароси ҳаёт тақозосига кўра онгли равишда ўрганишга интилади.

Қонуннинг олдинги матнидан фуқаролар давлат тилини ўрганишга нисбатан бу қадар яққол ҳаётiiй эҳтиёж ва зарурият сезмасдилар.

Янги таҳрирдаги Давлат тили қонунининг афзал томонлари шундаки, у шаклан ва моҳиятан янгиланган. Тил ва услуб жиҳатидан соддалашган, ихчамлашган. Ҳуқуқiiй асослари аниқроқ, қатъiiйроқ, амалиётга мувофиқ даражада ифодаланган. Янги таҳрирдаги давлат тили қонуни Истиқлол қонуни сифатида майдонга келди. Тил қонуни шўровiiй мафкура ва андозадан батамом озод бўлишининг ўзи ҳам унинг ҳаётбахшлик қудратини оширди ҳамда жорий этилиши жараёнини жонлантиришга омил бўлди. Назаримизда, янги таҳрирдаги қонунни аввалгиси билан сўзма-сўз, бандмабанд таққослашга эҳтиёж йўқ. Асосiiй янгиланишларнинг моҳиятини қиёсiiй таҳлил қилиш кифоя.

Қонуннинг олдинги матнида давлат тили сифатида ўзбек тили белгиланган, айни пайтда, иккитиллиликка тўлиқ имконият мавжуд эди. Жумладан, 1-модданинг қуйидаги бандларига эътибор беринг: «Ўзбекистон ССР ҳудудида рус тилини СССР халқларининг миллатлараро муомала тили сифатида ривожлантириш ва ундан эркин фойдаланиш таъминланади.

Миллий ва рус, рус ва миллий тилларда мулоқот қилишни ривожлантириш учун қулай шарт-шароит яратилади». Шароит бундай бўлганидан кейин, ўзбек тили амалиётда давлат тили мақомига кўтарилиши жуда мушкул эди. Қонунда қайта-қайта учрайдиган: «давлат тили билан бир қаторда рус тили ҳам» (7-модда), «миллатлараро муомала тилида» (1-, 8-, 9-, 10-, 12-, 22-моддалар), «давлат тилида, шунингдек, миллатлараро муомала тилида» (14-, 17-моддалар) иборалари давлат тилининг кафолатланган устувор маवқеига раҳна солар ва амалда иккитиллилик ҳукмронлигига шароит яра-

тарди. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшовчи тенгҳуқуқли миллат ва элатлардан бирининг тилига давлат тили мақомига баробар имтиёзлар бериш мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг турли миллатга мансуб фуқаролар тенгҳуқуқлилиги ҳақидаги моддаларига ҳам, давлат тили қонуни биринчи моддасининг биринчи бандига ҳам тўғри келмас эди. Шу жиҳатдан, давлат тили қонунининг янги таҳрирдаги матнида давлат тилининг устуворлик мақомига муҳофаза ўрнатилган.

Янги таҳрирдаги қонуннинг 3-моддаси сўнги бандларида шундай дейилади: «Ушбу қонун тилларнинг турмушда, шахслараро муомалада ҳамда диний ва ибодат билан боғлиқ удумларни адо этишда қўлланишни тартибга солмайди.

Фуқаролар миллатлараро муомала тилини **ўз хоҳишларига кўра** танлаш ҳуқуқига эгадирлар».

Равшанки, бирор миллат тили, ҳаттоки, давлат тили ҳам миллатлараро муомала тили сифатида белгиланмаяпти. Ҳўш, мустақил Ўзбекистон мамлакатаида миллатлараро муомала тили бугун ва келажакда қайси тил бўларкан? Ўзбек тилими? Рус тилими? Ёки фаол умумжаҳон тилларидан бири — инглиз тилими? Албатта, тилнинг фаолияти жараёни расмий муомалада ҳам, норасмий муомалада ҳам кечади. Давлат тили бўлганидан кейин она тилимиз ғайри расмий муомалада ҳам расмий мақомини мустаҳкам эгаллаши, миллатлараро муомала тилига айланиши бизнинг келажакдаги орзуйимиз. Бироқ тилларнинг ғайри расмий муомаладаги фаолиятини тартибга солишни давлат тили қонуни ўз зиммасига олмайди. Мустақил Ўзбекистон жамиятининг демократик тамойилларига таянган ҳолда, миллатлараро муомала тилини танлаш ҳуқуқи халқнинг ўз хоҳишига ҳавола этилади.

Ҳақиқатан, ўзбек халқининг миллий онги, ватанпарварлик ва миллатпарварлик туйғулари юксак даражада шакланса, собит суратда сақланса, ўшандагина давлат тили ўзининг олий рутбасига ҳар томонлама эришади. Мустақиллик учун кураш паллаларида халқ шу нуқтаи назардан уйғонди, миллий ўз-ўзини англаш жараёни жонланди, жамиятимизнинг барча табақалари ва элатларида она тилимизга ҳушёр муносабат пайдо бўлди. Оилаларда, иш жойларида, кўчаларда, метро бекетларида русийзабон биродарларимизнинг она тилимизни сидқидилдан ўрганаётганликларини кўрдик.

Биздаги миллий онг, миллий ифтихор, ватаниарварлик етарли даражада комилми? Бу аҳволда она тилимиз миллатлараро муомала тили мақомига кўтарила олади-ми? Шу боисдан бу масала она тилига муҳаббатнинг умумхалқ даражасига боғлиқ бўлиб қолади. Агар давлат тили билимини ўзга миллат ва элат намояндаларига сингдира олмасак, уларнинг дилларида тилимизнинг гузал имкониятларига табиий меҳр-муҳаббат уйғота олмасак, ўзбек тили миллатлараро муомала тили мавқеига кўтарилиши қийин.

Ўзбекистонда рус тилининг ўрганилиши улкан самаралар берди. Бугунда республикамиздаги етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган аҳоли рус тилини тушунади ва бу тилда гаплаша олади. Бир халқнинг тилини билиш унинг маънавиятини ҳам ўзлаштириш, демакдир. Рус тили ўз бойликлари билан миллий маънавиятимиздан мустаҳкам ўрин олди. Рус тили маънавий қадриятларимизнинг бир қисмига айланиб қолди. Бунинг асло инкор эгиб бўлмайди. Рус тили Ўзбекистонда миллатлараро муомала воситаси сифатидаги мавқеини ҳали анча муддат сақлаб қолиши ҳам рад қилиб бўлмайдиган ҳаётий воқеликдир.

Мустақиллик шарофати билан биз жаҳон ҳамжамиятига аъзо бўлдик. Жаҳон миллатлараро муомала воситаси инглиз тилидир. Мамлакатимизга турли мақсадлар билан кириб келаётган хорижий давлат фуқаролари тобора кўпаймоқда. Бу, табиий равишда, муомала жараёнида инглиз тили ҳам ўзига хос ўрин тутишини тақозо этади. Ҳатто, келажакда инглиз тили бошқа тиллар билан рақобатлашиб, муомала жараёнида асосий мавқе қозониб, миллатлараро муомала воситасига айланиши эҳтимолдан холи эмас.

Ўзбек тили ўз Ватанида давлат тили мақомида мустаҳкам туриши учун у жаҳон тиллари ичидан муносиб ўрин эгаллашига эришишимиз лозим. Бунинг учун, аввало, давлат тили сиёсатини «келажаги буюк давлат» нуқтаи назаридан юксак даражада англаб етиш зарур. Ўзбек тили давлат тили мақомида устувор туриши учун уни жаҳон халқларига танитиш, жаҳон халқлари ҳам уни тан олиши муҳимдир. Ҳозиргача хориждан келаётган мутахассислар Ўзбекистонни, асосан, рус тили орқали кашф этмоқда. Хориждан келадиган меҳмонлар Ўзбекистонни ўзбек тили орқали таниши (ўзбек тилини ўрганиб келиши ёки келиб ўрганиши) бизнинг давлат тили сиёсатимизга боғлиқ. Ватанимизда ва жаҳон

мамлакатларида она тилимизнинг хорижий тил сифатида ўқитилишига эндиликда давлат миқёсида алоҳида эътибор берилмоғи зарур. Бу улкан йўналишнинг тилими, дастурлари, қўлланмалари, тегишли луғатлари ишлаб чиқиши ҳозирги долзарб вазифалардандир. Она тилимизнинг жаҳон мамлакатларида ўқитилиши жаҳоннинг мамлакатимизга эътиборини кучайтиради ва, айти пайтда, Ватанимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги мавқеини оширади.

Юқоридаги бандлар демократик асосга таянганлигини республикамиз аҳолиси таркибининг яна бир жиҳати тасдиқлайди. Қўшни қардош элатлар — қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, қорақалпоқлар, тоҷиклар билан биргаликда Туркистон умумий уйимиздир, ягона Ватанимиздир. Ушбу миллат вакиллари тигиз яшайдиган туманларда муомала тилини, шубҳасиз, фуқаролар ўз хоҳишларига кўра танлайдилар. Ҳамюртлик, қўшничилик, дўстлик, одамгарчилик муносабатлари, осойишталик муҳофазаси ҳам шуни тақозо этади.

«Давлат тили ҳақида»ги қонун қабул қилиниши муносабати билан она тилимизни **бойитиш ва софлаштириш ниятида** қизгин ислоҳот жараёни бошланиб кетган эди. Кенг жамоатчилик ташаббуси билан жонли мулоқот, матбуот, нашриёт, ҳужжатчилик, фан ва техника соҳаларида юзлаб сўз ҳамда атамалар муомалага киритилди. Лекин бу жараён бир муддат назоратсиз, бошқарувсиз, тизгинсиз давом этди. Бундан ижобий натижалар билан бирга салбий оқибатлар ҳам юзага келди. Баъзи мисолларни айтиб ўтиш мумкин. Ўзбек тилида саналарни ифодалаш қадимдан йил, ой, кун тартибидандир. Шундан «календар»нинг соф ўзбекчаси «йиллойкун» келиб чиқади. Тўққиз юз йигирма йиллик тарихга эга бўлган ушбу атамани атоқли тилшунос олим К. Юм Каримов Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари асосида қайта кашф этиб, «Ёшлик» журналича «Йиллойкун» тўғрисида махсус мақола эълон қилди. Лекин ниятга терс равишда тилимизга ўзи ҳам, талаффузи ҳам бегона арабча «тақвим» атамасини оммалаштириб юбордилар. Сув таъминоти ташкилотининг пенсонасига «Сувсоз» трести» деб ёзиб қўйишди. Ахир, «соз» сўзи форсий «сохтан» — «ясамоқ» феълининг ҳозирги замон ўзаги-ку! Шундан адабий тилимизда «созламоқ» — «тузатмоқ» феъли вужудга келган. Сувни ҳам яшаш, созлаш мумкинми ҳеч замонда! Дав-

лат тили қонуни берган эркинликни нотўғри тушуниш, суиистеъмол қилиш, мантиқсиз, пала-партиш иш тутиш она тилимиз услубларига ҳам, нутқ маданиятимизга ҳам фугур етказмоқда. Жонли тилдаги «гап йўқ» деган чапани бир ибора телекўрсатувга ном қилиб қўйилди. Шундай иборалар қўшиқ ва матбуотга ҳам оралаб қолди. Қизиқарли кўрсатувлардан бирининг бошловчиси «Сиз совғага, совринга мушарраф бўлдингиз» дейиш ўрнига, баралла «Совға ва соврин Сизга мушарраф бўлди» дея қайта-қайта сўзни мазмунга тескари қўллаш борасида салбий ўрнатилган кўрсатади. Радио ва телевидениеда бошловчилар, эшиттириш, кўрсатув муаллифлари баъзан шевада гапириб юборадиган бўлиб қолдилар. Она тилимизга давлат тили мақомини беришдан мақсад шумиди. Тил эркинлиги адабий тилини, нутқ маданиятимизни бузишга хизмат қилиши мумкинми?

Янги таҳрирдаги давлат тили ҳақидаги қонуннинг 7-моддаси ана шундай бошбошдоқликни бартараф этишга, она тилимизнинг янгилааниш ва бойиш жараёнини тартибга солишга қаратилган: «Давлат тили расмий амал қиладиган доираларда ўзбек адабий тилининг амалдаги илмий қоидалари ва нормаларига риоя этилади.

Давлат ўзбек тилининг бойитилиши ва такомиллаштирилишини таъминлайди, шу жумладан, уни ҳамма эътироф қилган илмий-техникавий ва ижтимоий-сиёсий атамаларни жорий этиш ҳисобига таъминлайди.

Янги илмий асосланган атамалар жамоатчилик муҳокамасидан кейин ва Олий Мажлис тегишли қўмитасининг розилиги билан ўзбек тилига жорий этилади».

Демак, давлат тили қонуни ўзбек адабий тилининг амалдаги илмий қоидалари ва нормаларига риоя этилишини талаб қиладди. Хусусий имлода китоб нашр этишни, сунъий сўз ва атамаларни ўзбошимчалик билан расмий муомалага киритишни, расмий услубга ғайри расмий сўз-ибораларни татбиқ қилишни қонун тақиқлайди. Янги қонунга биноан, илмий асосланган, ҳамма эътироф этган, яъни жамоатчилик муҳокамасидан ўтган, Атамашунослик қўмитаси томонидан тасдиқланган атамаларгина ўзбек адабий тилига жорий қилинади.

Ҳозир янги таҳрирдаги қонун амалий фаолият учун

катта имкониятлар муҳайё этганига қарамай, давлат тилини изчил жорий қилиш жараёнини такомиллаштириш ва лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосига мукамал ўтилишини таъминлаш мақсади сари қатъий амалий ҳаракат сезилмаётир. Мақсадга тўла ва тўғри эришиш учун давлат тили дастурини бажаришни лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини ўрганиш билан мувофиқ тарзда олиб бориш керак. Лотин ёзувини ўрганиш нотекис равишда давом этмоқда. Фақат умумтаълим мактаблари учун лотин ёзувига ўтишнинг изчил ва аниқ режаси тузилган. Ташкилот, жамоа ҳўжаликлари ҳамда муассасаларда лотин ёзувига ўтишнинг аниқ ва изчил ташкилий тадбирлари ишлаб чиқилмаган. Баъзи ташкилотлар ўз ходимларига ўзбек лотин алифбоси ва имло қоидаларини ўқитиб бўлди, лекин амалий фаолият йўқ. Баъзи ташкилотлар ўқитишда давом этмоқда. Баъзи ташкилотлар ўқитаётгани ҳам йўқ. Шунини тушунишимиз керакки, биз барча ташкилот ходимларига алоҳида, навбатма-навбат ўргатиб чиқиб, кейин бирданига ўзбек лотин алифбоси ва имло қоидалари амалиётига ўтиб кета олмаймиз. Икки минг бешинчи йилгача бўлган муҳлат ўтишини кутиб ўтириш ҳам тўғри эмас. Бу муҳлатни янада орқага суришга мажбур этади ва истиқлолимиз равнақига халал этади. Энг тезкор ва яхши йўл ҳар бир ташкилот, муассаса ва ўқув юрти ўзбек лотин алифбоси ва имло қоидаларини ўргангач, ўзининг ички иш юритиш тизимини лотинга кўчиришидир. Чунки тил ва имло амалиёт билан тирикдир. Ҳар бир ташкилот, муассаса, ўқув юрти ўзининг ички иш юритиш тизимида ўзбек лотин алифбоси ва имло қоидаларини амалда қўллаш бўйича малака ҳосил қилса, умумхалқ миқёсида лотинга ўтиш жараёни тез ҳамда осон кечади. Саводхонликни изчил юзага чиқариш учун матбуот органлари — газета ва журналларимиз ҳам лотин амалиёти бўйича кичкина саҳифалар очиб, уни тобора кенгайтириб бордилар, яхши бўларди.

Хуллас, амалда изчил татбиқ этилса «Давлат тили ҳақида»ги қонун она тилимиз нуфузини, ҳуқуқини сақлай олади. Эҳтимол, у муайян давр синовларидан ўтиб, янада такомиллаштирилар. Зотан, халқнинг умумий даражаси, савиясининг кўтарилиши унинг ҳуқуқий онги юксалишини ҳам таъминлайди. Буюк келажак яратаётган эл мақомининг юксалиши она тили мақомини ҳам юксалтиражак.

ҚОНУН ВА ИЖРО

Маълумки, давлат мустақиллигининг белгиларидан бири унинг давлат тилига эга эканлигидир. Зеро, мустақиллик тилдан бошланади. Она тилимизга давлат тили мақомининг берилиши — 1989 йил, октябрь ойининг 21-кунида Давлат тили ҳақидаги қонуннинг жорий этилиши миллий мустақиллигимизнинг маънавий пойдеворига асос бўлган эди. Ўз-ўзидан, ушбу Қонун ўзбек тилининг мавқеини тиклашга, унинг ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида тўла амал қилишига катта имкон яратди. Истиқлол шароитида бу имкониятлар қўлами янада кенгайди.

Ўтган давр мобайнида давлат тили ҳақидаги қонунни ҳаётга жорий этиш, ўзбек тилининг тараққиёти масаласида анча ишлар қилинди ва қилинмоқда. Қонун қабул этилган дастлабки пайтданоқ ҳукуматимиз томонидан уни амалга ошириш Давлат дастури ишлаб чиқилди. Унинг бажарилишини назорат этиш ва бу борадаги ишларни мувофиқлаштириб туриш учун Вазирлар Маҳкамасининг Давлат тили ҳақидаги қонунни амалга ошириш комиссияси, бошқача айтганда, Ҳукумат тил комиссияси тузилган. Ҳозирда давлат тили комиссияси аъзолари барча йирик вазирликлар, вилоятлар, ҳокимликларга бириктирилган. Улар ўзларига топширилган ташкилотларда давлат тили Қонуни қандай бажарилаётгани билан танишиб боришиб, навбатма-навбат тил комиссияси мажлисларида ахборот бериб туришадди. Комиссия ташаббуси билан ўтган вақт ичида Давлат дастурида белгиланган қатор тадбирлар амалга оширилган. 1990 йилнинг бошидан Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Атамашунослик қўмитаси ишга тушди. 1991 йил Тил ва адабиёт институти негизида Тилшунослик институти ташкил топди. «Ўзбек тили жамияти» таъсис этилди. Бу жамият аввалида катта ишларни бошлаган бўлсада, бироқ ҳозирда фаолияти сусайган.

«Давлат тили ҳақидаги қонунни амалга ошириш юзасидан ҳукумат дастурини қабул қилиш тўғрисида»ги қарорга асосан вазирликларда, қўмиталарда, вилоят, шаҳар, туманлар ҳокимликларида, ўз навбатида улар тасарруфидаги, ҳудудидаги муассаса, ташкилот ва корхоналарда давлат тилини амалга ошириш бўйича Тил комиссиялари тузилган.

Ҳукумат тил комиссиясининг мунтазам ўтиб турадиган мажлисларида вазирликлар, қўмиталар, вилоят,

шаҳар, туман, йирик корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг жойларда давлат тили ҳақидаги қонуннинг ижроси ҳақидаги ҳисоботлари тинглаб борилмоқда. Хусусан, шу пайтгача Жиззах вилоятида, Ўзбекистон давлат телерадиокомпаниясида, Ўзбекистон ҳаво йўллари миллий авиакомпаниясида, Тошкент шаҳридаги трактор ишлаб чиқариш бирлашмасида ва бошқа ташкилотларда Давлат тили ҳақидаги қонуннинг бажарилиши ўрганилиб, муҳокама этилган. Бу борада ютуқлар билан бирга жиддий камчиликлар мавжудлиги кўрсатилган. Қонунни амалга оширишда сусткашликка, совуққонликка, ўзбошимчаликка йўл қўяётган, қонунда кафолатланган ҳуқуқлардан фойдаланмаётган раҳбарлар шаънига жиддий гаплар айтилиб, тегишли қарорлар қабул этилган. Жойларда текширишлар натижасида қайсики корхона, идора, завод, фабрика, ва ҳатто, вазирликда ўз тили ҳамда маданиятига жонкуяр одам раҳбарлик қилса, ўша жойда давлат тилининг ижроси кўнгилдагидек, аксинча бўлса, аҳвол илгаригагидек эканлиги қайд этилган.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилгач, матбуотда, оммавий ахборот воситаларида русча атамалар ўрнига «ўзбекчаштириш» баҳонасида хилма-хил, чалкаш атамаларни ишлатиш расм бўлди. Атамаларни тартибга солиш, русча байналмилал ўзлашмалар ўрнига муқобилларини танлаш, тасдиқланган атамаларнинг ишлатилиши устидан назорат қилиш, илмий-техник, ижтимоий-сиёсий атамалар луғатларини яратиш ишларини эндиликда Атамалар қўмитаси олиб бормоқда.

Илм-фан атамаларининг асосий қисми нашр этиладиган луғатлар орқали истеъмолга киритилади. Атамалар қўмитаси турли илмий муассасалар, олий ўқув юрғларида тайёрланган луғатларни муҳокамадан ўтказиб нашрга тавсия этади. Кейинги бир-икки йил ичида фаннинг турли соҳаларига оид қўплаб луғатлар нашр этилди.

Аммо, бу соҳада ҳам анчагина муаммолар мавжуд. Ҳукумат давлат тил комиссиясида тасдиқланган атамаларни қўллашга баъзи ҳолларда риоя қилинмаяпти. Ҳануз айрим расмий атамалар газета, журнал, телекўрсатувларда, радиоэшиттиришларда турлича қўлланмоқда. Давлат нашриётларида Вазирлар Маҳкамасининг қарори ва Атамақўм низомида кўрсатилган талабларга риоя этилгани ҳолда (барча атама луғатлар Атамақўм бўлимларида кўриб чиқилиши ва унинг тавсияси би-

лан нашр этилиши), айрим кооператив нашриётлар ҳамда нашр ҳуқуқига эга бўлган айрим муассасаларда бунга етарли эътибор берилмаяпти.

Сир эмаски, давлат тилида иш ҳужжатларини юри-тиш Қонунни бажаришдаги асосий масалалардан би-ридир, ҳозирда иш юритиш ҳужжатлари давлат тилида тайёрланиб, зарур ҳолларда рус тилига таржима қилин-моқда. Босма иш юритиш ҳужжатлари, расмий муҳр, буйруқ, фармойиш ва қарорларнинг матни ўзбек тили-да тайёрланади. Лекин ҳали ҳам республикада иш юритиш ҳужжатларининг намунавий (андоза) нусхала-рини махсус ишлаб чиқадиган муассаса мавжуд эмас. Шунинг учун ҳам соғлиқни сақлаш, ички ишлар, Ад-лия, молия вазирликлари, статистика ва ҳисоб, суд, прокуратура, Марказий банк тизимларида қўлланиб келаётган баъзи собиқ иттифоқ даврида қабул қилин-ган иш қоғозларидан фойдаланиб келинмоқда.

Шундай характердаги иш қоғозлари матни ўзгарти-рилиши, яъни соҳа ва тармоқлар бўйича махсус иш юритиш ҳужжатларининг андоза намуналарини яра-тиш зарур. Ўзбек тилида иш юритиш бўйича амалий қўлланмалар яратишга ҳам эҳтиёж катта. Бу соҳада Н. Маҳмудов ва бошқалар томонидан 1990 йилда нашр этилган «Ўзбек тилида иш юритиш» китобини давр талаби ва эҳтиёжидан келиб чиқиб таҳрир этиш, кен-гайтириш ва такомиллаштириш лозим. 1994 йилда нашр этилган «Иш юритиш атамаларининг русча-ўзбек-ча қисқача луғати» ҳам ҳажман кенгайтирилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Республикада «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш туғрисида»ги 1993 йил, сентябрь ойининг 2 кuni қабул қилинган қонун ва унга ўзгартириш ва қўшимча киритилган 1995 йил, май ойининг 6 кунida қабул қилинган Республика Қонуни Давлат тили ҳақидаги қонунни тўлдиради, унинг тўлақонли амал қилишига янада қатта имкон беради. 1995 йил, августнинг 24 кuni «Ўзбек тилининг асосий имло қоидаларини тас-диқлаш ҳақида»ги Вазирлар Маҳкамасининг қарори эъ-лон қилинди. Мазкур қонунни амалга киритиш юзаси-дан катта ташкилий ва амалий ишлар йўлга қўйилган. Қонун қабул қилинган вақтдан 2005 йилгача уни баж-ариш дастури ишлаб чиқилган. Бу борада, айниқса, Халқ таълими тизими ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим ва-зирликларида ишлар қизгин олиб борилмоқда. Зарур

дарслик, дастур, ўқув ва кўргазмалар қўлланмалар тайёрланмоқда. Шу пайтгача И. Қўчқортосев ва М. Тожибоевларнинг «Лотинча ўзбек алифбоси», Р. Жомоновнинг «Лотин алифбоси» рисоласи, М. Гуломовнинг «Лотин ёзувидаги ўзбек алифбоси», С. Ризаевнинг «Имло ва талаффуз луғати» (Бошланғич синфлар учун), С. Ризаев ва О. Ризаеванинг «Янги алифбони ўрганамиз» китобчаси, бир неча расмий алифболар, З. А. Валиева ҳамда Ё. В. Муҳибовларнинг «Иқтисод алифбоси» қўлланмалари нашр этилган. Таниқли тилшунос олимлар А. Ҳожиёв ва Ш. Раҳматуллаев томонидан тайёрланган ўзбек лотин ёзувидаги «Ўзбек тилининг имло луғати», Й. Абдуллаевнинг «Ҳамроҳим» қўлланмалари нашр этилди. Ш. Раҳматуллаевнинг бу алифбони ўрганувчилар учун «Ўзбек лотин алифбоси» қўлланмаси чоп этилган. Шунингдек, шу муаллиф томонидан нашрга тайёрланган «Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари» мутахассис ва китобхонлар хизматига стқазилган. Дастлабки дарсликлар умумтаълим мактабларига жорий этилди. Бу ишлар шу соҳадаги катта ютуқлар, албатта. Аммо, уларда қатор камчиликлар ҳам борки, келажакда бу камчиликларнинг бартараф этилиши учун бу асарлар тилшунос олимларимиз томонидан таҳлил этилиши, хулосалар чиқарилиши, тақлиф ва тавсиялар берилиши керак.

Республикадаги ўқитувчилар малакасини ошириш институтларида, педагогика институтлари ва билим юртларида янги ўзбек алифбоси бўйича ўқитувчилар тайёрланмоқда, халқ таълими тизими бўғинларида бу алифбо факультатив тарзида ўқитилаётганига анча бўлган. Олий ўқув юртлари, айрим ташкилот, муассаса ва корхоналарда ҳам ўзбек лотин алифбосини ўргатиш курслари, факультатив ўқитиш йўлга қўйилган.

Халқ таълими тизими Республикада давлат тили қонунини бажаришда энг ҳозиржавоб ва таъсирчан соҳалардан ҳисобланади. Чунки бу борада эришиладиган, кутилаётган натижа пировардида кўп жиҳатдан халқ таълимининг барча бўғинларида ишларнинг оқилона йўлга қўйилганлигига боғлиқ бўлади. Шу маънода, йиллик таълим концепцияси талабларидан келиб чиқиб, ўқиш-ўқитиш мазмунини янгилаш борасидаги ишлар ва бошқа тадбирлар тил қонунини бажариш давлат дастури талабларига мос тушади. Тил соҳасидаги ижобий ўзгаришлар, берилган имкониятлар ва қўйилган талаблар бошқа соҳаларда бўлганидек, халқ таълими

муассасаларида ҳам она тилига бўлган муносабатни тубдан янгилади, уни ўқитиш, ўргатиш, ривожлантириш, тарғиб ва ташвиқ қилиш имкониятлари кенгайди. Таълим бўғинларида она тили ва адабиётини чуқур, кенгайтириб ўргатадиган синф, мактаб, гимназиялар сони кўпаймоқда. «Ўзбек мактабларида она тилини ўқитиш концепцияси» яратилди ва Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги ҳайъати тасдиқдан ўтказилди (1993 й., октябрь ойининг 15 кунини). Амалдаги она тили фани дастур ва дарсликлари такомиллаштирилган, улар мактабларда синаб кўрилиб, она тилини чуқур ўргатадиган мактабларга тавсия этилган. Таълим рус тилида олиб бориладиган барча олий ва ўрта махсус билим юртларида, умумтаълим мактабларида ўзбек тилини ўқитишга катта эътибор берилга бошлаган. Ўқишлар бошқа тилда олиб бориладиган (рус, қozoқ, қирғиз, тожик, туркман, қорақалпоқ) мактабларида ўзбек тили таълими бўйича концепция ва таълимнинг давлат андозаси ишлаб чиқилган. Шулар асосида ўқув услубий адабиётлар мажмуаси яратишга киришилди.

Республикадаги русийзабон аҳолининг давлат тилини эгаллашлари учун янада кўпроқ имконият яратиш, шу муносабат билан мактаблар, мактабгача таълим, мактабдан ташқари муассасалардаги ўзбек таълимини янада яхшилаш, такомиллаштириш, улар учун янги дастур, дарслик ҳамда бошқа ўқув қўлланмаларини яратиш, давлат тилига жадаллаштириб ўргатишнинг зарур услубиётини тезкорлик билан ишлаб чиқиш, бу муҳим тадбирда шу соҳа мутахассисларининг кенг ва фаол иштирокини рағбатлантириш мақсадида Республика очиқ танлови ўтказилди. Танловда ғолиб топилган 4 та қўлёзма «Ўқитувчи» нашриётига режадан ташқари чоп этиш учун топширилди.

Педагогика ўқув юртларида ўзбек тили дарс соатлари кўпайтирилди. Ўзбек тили бўйича йирик мутахассислардан муаллифлар гуруҳи шакллантирилиб, ўрта ва олий педагогика ўқув юртлари учун ҳам қўлланмалар яратишга киришилди. Низомий номидаги педагогика институти ҳамда Тошкент педагогика билим юртида бир неча йилдан бери рус гуруҳларида ўзбек тилини ўқитиш бўйича мутахассислар тайёрланмоқда.

Республикадаги ҳунар-техника таълими тизимида ҳам давлат тилини жорий этиш бўйича маълум ишлар бажарилган. Чунончи, халқ хўжалиги учун давлат ти-

лида иш юритадиган машинистка-котиба, стенографисткалар тайёрлаш учун Тошкент шаҳридаги Х. З. Калонов номидаги олий ҳунар билим юрти негизда ўқиш жараёнини методик таъминлаш маркази ташкил қилинди.

Ҳар йили октябрнинг 21 кuni таълим бўғинларида «Тил байрами» ўтказилади. Республика Таълим маркази томонидан тайёрланган «Тил байрами»ни ўтказиш юзасидан тавсиялар «Маърифат» газетаси орқали маорифчилар диққатига етказилади.

Давлат тили ҳақидаги қонунни ҳаётга татбиқ этиш бўйича эътиборга лойиқ тадбирлардан бири Халқ таълими ва Олий таълим вазирликлари ҳамкорлигида «Ўзбек тили» доимий анжуманининг таъсис этилишидир. Республикада олти йилдан буён «Ўзбек тили таълимини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари» доимий илмий-амалий анжумани фаолият кўрсатиб келмоқда. Анжуманда мактабгача тарбия муассасаларининг давлат тили билан шуғулланувчи мутахассислари, умумтаълим мактабларининг бошланғич ҳамда она тили ва адабиёт ўқитувчилари, таълим бошқа тилларда олиб бориладиган синф (гуруҳ)ларда ўзбек тили муаллимлари, ўрта ва олий педагогика ўқув юртлари, методист ва тилшунос олимлар, илмий-тадқиқот институтларининг илмий ходимлари, аспирантлар, шунингдек, Тошкент давлат университети, Жаҳон тиллари университети, Иқтисодиёт университети каби қатор олий ўқув юртларининг тилшунос олимлари иштирок этганлар.

Анжуман йиғинининг мақсад ва вазифалари, илмий-амалий аҳамияти, шўъба ишларининг мазмуний тузилиши, умуман, анжуман материаллари Республика оммавий ахборот воситалари орқали ёритилди.

Педагогик матбуот («Мактабгача тарбия», «Бошланғич таълим», «Тил ва адабиёт таълими» журналлари, «Маърифат», «Учитель Ўзбекистана» саҳифаларида) «Тил қонуни амалда» рукни остида Қонуннинг амалиётга татбиқи билан боғлиқ масала ва муаммолар ёритиб борилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Илмий ва ижтимоий-сиёсий атама-ларни ишлаб чиқиш ва улардан оммавий ахборот воситаларида, дарсликлар ҳамда қўлланмалар тайёрлашда фойдаланиш масалаларини тартибга солиш тўғрисида»ги қарорига (1994 й. август ойининг 5 кuni) мувофиқ таълимнинг барча бўғинлари учун ҳозирланаётган ва босмадан чиқарилаётган дастур, дарслик, методик қўл-

ланмалар, тарқатма дидактик материаллар ҳамда турли луғатларда қўлланган атамаларнинг уйғунлигига эришишга эътибор қаратилган.

Ўзбек лотин ёзувини ҳаётга жорий этиш, аввало, халқ таълими тизимидан бошланади. Халқ таълими вазирлиги томонидан «Лотин ёзуви асосидаги ўзбек алифбосини жорий этиш туғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини амалга ошириш юзасидан тadbирлар ишлаб чиқилган (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил, май ойининг 6 кунидagi 71—2-сонли қароридаги ўзгартиришларга мувофиқ). Унда Халқ таълими вазирлигида олиб бориладиган ташкилий-маърифий ишлар, Халқ таълими вазирлиги тасарруфидаги ўқув юртлари ўқитувчилари ва ходимларига ўзбек лотин ёзувини ўқитишни босқичма-босқич амалга ошириш муддатлари белгиланган. Қонунни амалга жорий этиш юзасидан ишлар олиб борилмоқда.

Халқ таълими вазирлиги тизимидаги умумтаълим мактаблари, педагогика, ҳунар таълими билим юртларида, педагогика институтларида ўзбек лотин алифбосига босқичма-босқич ўтиш жадвали ишлаб чиқилиб, бу борадаги ташкилий, амалий ишлар давом эттирилмоқда.

1998 йил сентябрининг 1 кунидан умумтаълим мактабларининг биринчи-бешинчи синфлари ўзбек лотин алифбосида ўқишлари кўзда тутилиб, янги алифбодаги дарслик, дастур ва ўқув қўлланмалари тайёрланиб, нашр этишга киришилган.

Давлат тили қонунини бажаришда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги бўйича ҳам маълум ишлар қилинган. Тилимиз қонун йўли билан ҳимояланган пайтдан бошлаб республикаimizдаги олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг миллий гуруҳларида барча машғулотлар, маърузалар ўзбек тилида олиб бориладиган бўлган. Таълим рус тилида олиб бориладиган гуруҳларда ўзбек тили фан сифатида ўқитилмоқда. Олимлар томонидан қисқа муддатда дастур, дарслик ва ўқув қўлланмалари тайёрланган. Лекин, уларни янада такомиллаштириш зарур.

Ортимиздаги филологик йўналишдаги, умуман, ўзбек тили ва адабиёти кафедраларига эга бўлмаган тиббиёт, техника, қишлоқ хўжалиги, халқ хўжалиги соҳасидаги, табиий фанлар ўқитиладиган кўпгина олий ўқув юртларида «Ўзбек тили ва адабиёти» кафедралари ташкил этилган. Уларни ташкил этишда ўқув юртлари-

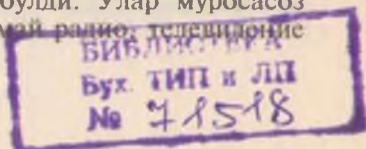
да давлат тилига амал қилинишини назорат этиб, бу борадаги ишларни йўналтириб турадиган, ижтимоий ҳаётимизниг барча соҳаларида ўзбек тилида иш юрита оладиган мутахассислар тайёрловчи «Марказ» бўлиши кўзда тутилган. Дастлабки пайтларда бундай кафедраларга яхши эътибор берилган бўлса, кейинчалик уларга кўзланган имкониятлар берилмай қўйилганлиги сир эмас. Ҳатто, пойтахтдаги Темир йўллар, Тўқимачилик, Доришунослик каби қатор институтларда «Ўзбек тили ва адабиёти» кафедралари ташкил этилмай, илгари мавжуд бўлган чет тили, рус тили кафедраларини бирлаштириб, «Тиллар» кафедраси деб номланган. Янги кафедраларда ўзбек тили ўқитувчиларига йилига икки-уч лавозим ажратилган, холос. Ўзбек тили ўқитувчилари асосий вазифалари четда қолиб, институт маъмуриятининг норасмий таржимонига айланиб қолган.

Олий ўқув юртларидаги рус гуруҳларида барча фанлар рус тилида, рус тили ҳам фан сифатида ўқитилади, лекин ўзбек гуруҳларида она тили фан сифатида ўқитилмайди. Бу қонунга зид ҳолатдир.

Истиқдолнинг дастлабки йиллари давомида давлат тилини ҳаётга татбиқ этиш мавзусига оммавий ахборот воситаларида муҳим эътибор берилар эди. Ҳозирги пайтда бу жараён сусайди. Хотиржамлик кайфияти пайдо бўлди. Давлат тили қонунини изчил татбиқ этиб бориш, тинимсиз тарғиб ва ташвиқ этиш безовталиги камайди. Назаримизда, Давлат тили амалиёти жараёнини жонлаштириш лозим. Ранг-баранг кўрсатув ва эшиттиришлар, қизиқарли мақолалар ташкил этиб турилса, яхши бўларди.

ЮКСАК МАЪНАВИЯТ БЕЛГИСИ

Шўро сиёсати авжига минган йилларда ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши, давлат тили ҳақида қонун қабул қилиниши ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмасди. Ҳатто, бу масала баралла кўтарилган 1985—89 йилларда ҳам айрим тилшунос олимларимиз, зиёлиларимиз бу ишни хомхаёл деб ҳисоблаганлар, она тилимизнинг мавқеи учун курашган кишиларга ошкора ҳадиксираш билан қараганлар. Миллий тилларга давлат тили мақоми берилиши ҳақидаги масала бутуниттифок миқёсида кўтарилган маҳалда ҳам иккитиллилик сиёсатини қўллаб-қувватлаганлар бўлди. Улар мурасосоз нуқтаи назарларини асло яширмай радио, теледиданис

ва матбуот орқали изҳор этганлар. Бугун уларнинг баъзилари ватанпарварларнинг олдинги сафларида, нуфузли ҳайъатларда. Бу — она тили ҳуқуқи тугал англаб етилганини, янгича, истиқлол тафаккури узил-кесил ғалаба қилганлигини англатади. Она тили ватанпарварлиги — виждон иши. Асрий тутқунлик, ҳуқуқсизлик она тили борасидаги мурасасозликни тарбиялаган эди. Мустақиллик мафкураси бундай маънавий мутеликка барҳам берди.

Миллат виждонининг тимсоли бўлган зиёлилар учун она тилимизга давлат тили мақоми берилиши, тилимизнинг мустақил ва эркин бўлиши орзу-армон эди. Мана шундайларнинг интилиши орқали умумхалқ фикри шакллантирилиши эвазига миллий мустақиллик учун курашнинг қалдирғоч ғалабаси сифатида она тилимиз давлат тили мақомига юксалди. Тилнинг ҳуқуқи тикланди — элнинг ҳуқуқи тикланди. Эндиликда шу ҳуқуқни амалга ошириш, ундан ҳаётнинг барча жабҳаларида фойдаланиш қолди, холос. Ҳуқуқ қўлга киририлса-ю, уни англаб етилмаса, ҳаётга жорий этилмаса, у қозғоғда қолаверади. Давлат тили ҳақидаги қонунни амалга оширишга ҳам халқнинг ҳуқуқий маданияти етарли даражага кўтарилмаяпти. «Халқимизнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш давлат сиёсати даражасига кўтарилиши лозим»¹. Бу Президент Ислом Каримовнинг ҳаётий кузатишлар асосида келиб чиққан хулосаси, дарди, талаби. Мутеликка маҳкум яшаб келган оддий халқ хануз мустақилликнинг моҳиятини, фарқини, қадрини англаб етмаяпти. Бу унинг тилга эътиборида ҳам яққол сезилади. Шунинг учун Президент И. Каримов мустақиллик моҳиятини тобора кенгроқ шарҳлаб бермоқда. У яқинда мустақиллик сўзининг янгича маъно қиррасини кашф этиб берди: «...мустақиллик сўзининг замирида ҳам катта, улуг ҳуқуққа эга бўлиш деган тушунча ётади. Яъни, мустақиллик нафақат ўзини эркин сезиш, ўз ҳаётини қуриш, балки ўз ҳаёт-мамотини ҳал этишда катта ҳуқуққа эга бўлиш ҳам демакдир».² Халқ мустақиллик даврида она тилида

¹ Юсак ҳуқуқий тафаккур — демократик жамият тақозоси. Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг 1997 йил, май ойининг 20 кuni Республика ҳуқуқ-тартибот идоралари раҳбарлари, ҳуқуқшунос олимлар, оммавий ахборот воситалари вакиллари билан учрашуви ҳақидаги ахборот. «Халқ сўзи» 1997 йил, май ойининг 22 кuni.

² Уша манба.

муомала қилишда, иш юритишда катта ҳуқуққа эга бўлди. Лекин унда ҳуқуқий онгнинг старли даражада шаклланмаганлиги туфайли у кундалик турмушда, ҳар қадамда, ишда улуғвор тил ҳуқуқидан фойдаланмаяпти. Айтайлик, унга рус тилидаги ҳужжатлар билан муурожаат қилишади. У ҳам беихтиёр шу тилдаги ҳужжатлар билан жавоб қайтаради. Ўзбек тилида иш юритиш мумкинлиги, иш юритиш ўзбек тилига ўтиб бораётганлиги ҳаёлига ҳам келмайди. Айниқса, ижро идораларидаги баъзи раҳбар ходимлар ўз ташкилотида қайси тилда иш юритилаётганига бефарқ бўлиб қолди. Қўл остидаги русийзабон ходимлари давлат тилини ўрганаяптими, ўрганмаяптими, парвосига келмайди. Уларнинг ҳузурига рус тилини яхши билмайдиган фуқаро келганида, улар билан қандай муомала қилишаётганини ҳам назорат қилмайди. Бундай раҳбарлар ўзбек фуқаролари ёхуд расмий ташкилотларнинг ўзбекча муурожаатига ходимлари рус тилида тайёрлаган жавобларга бемалол қўл қўйиб жўнатаверади. Ҳар бир ташкилот ҳужжатгоҳидаги расмий ёзишмалар билан қизиқсангиз, бунга истаганча мисол топасиз. Бундай ҳоллар Давлат тили ҳуқуқини амалга ошириш нари турсин, аксинча, тил ҳуқуқсизлигини, тил мутелиги кайфиятини яна қайтадан келтириб чиқаради. Шундай ходимлар ва раҳбарлар ишлайдиган идораларга иши тушиб борган фуқаро, албатта, рус тилида муурожаат қилишга мажбур бўлади. Муурожаат қилмай ҳам кўрсинчи, собиқ иттифоқ давридаги якка ҳукмрон мавқеини қўмсаб юрган айрим кимсалар, раҳбарининг ҳуқуқий ғафлатидан фойдаланиб, муҳтож фуқаронинг ишини битказмаслик йўли билан уни итоатга ўргатиб қўяди. Давлат тили ҳақидаги қонуннинг 4-моддасига биноан, «Фуқароларга давлат тилини ўқитиш бепул амалга оширилади». Ҳа, давлат тили бепул ўргатилади-ю, унинг натижаси билан қизиқилмайди. Тилни ўрганса-ю, унга амал қилмаса, ўқиш ҳам бекор-да. Ҳар бир раҳбар ходимларини давлат тилига ўқитдими, ундан қатъий амал талаб қилишга қонуний ҳақи бор. Айрим ташкилотларда ўзбекча андозалари яратилган ҳужжатларни излаб топиш, таомилга киритишга ҳафсала қилинмайди. Собиқ иттифоқ давридан қолиб кетган йўриқномалардаги расмий иш қоғозларидан фойдаланилаверади. Бу ҳам ҳуқуқий маданиятнинг оқсашидан далолат беради. 1996 йил 5 июнь куни Тошкентда «Кадрлар тайёрлаш

бўйича миллий дастурни тузиш» комиссиясининг йиғилишида юртбоши И. А. Каримов шундай бонг уради: «Рус тилидаги адабиётлар асосида она тилини билмайдиган нўноқ мутахассислар тайёрлаганимиз етар. Бу ҳолда давлат тилига қачон ўтамыз? Ўз давлат тилини билиш, уни ўрганиш юксак маънавият, Ватан ва халқига садоқат белгиси эмасми?»¹ Давлат тили ҳақидаги қонунни ана шундай талаб ва масъулиятдан келиб чиқиб амалга ошириш раҳбардан тортиб оддий фуқарога, миллатидан қатъи назар, бутун халқда юксак ҳуқуқий маданият, Ватан ва халққа садоқат туйғуларини тарбиялаши шубҳасиздир.

Давлат тили ҳақидаги қонуннинг 15-моддасига кўра, «Ўзбекистон Республикасида яшовчи шахслар, ўз миллатидан қатъи назар, ўз исмини, ота исми ва фамилиясини миллий тарихий анъаналарга мувофиқ ёзиш ҳуқуқига эгадирлар». Ушбу модда Ўзбекистон фуқароларининг мустамлака даврида минг бир кўйга солиниб ўзгартирилган, бузилган номларини аслиятига мувофиқ тиклаш ҳуқуқини кафолатлайди. Номларимизнинг нафосатини, мазмундорлигини тиклаш учун фуқароларнинг ўзлари ҳам, ички ишлар бўлимларидаги ходимлар ҳам бир оз кунт ва ҳаракат қилсалар, яхши бўларди. Кейинги пайтларда ота исми ўрнида «исми шариф» иборасини қўллаш ҳужжатчиликда расмий тус олиб кетди. Ҳолбуки, «исми шариф» — ота исми дегани эмас. У ҳурматланаётган инсоннинг исмини шарафлаб айтиладиган шарқона илтифот иборасидир. «Исми шарифингиз» — «шарофатли исмингиз» дегани, вассалом. «Исми шариф» — бадий маъно бўёғига эга ибора. Уни расмий услубда, яъни ҳужжатчиликда ишлатиш умуман тўғри эмас.

Давлат тили қонуни амалиёти оқсаётганининг сабабларидан бири ҳанузгача, мустақилликнинг еттинчи йилида ҳам ўзбек миллий ҳужжатчилигининг ягона Давлат андозалари яратилмаганидир. Бу, албатта, жуда оғир вазифа. Чунки, аввало, бизда замонавий ўзбек миллий ҳужжатчилиги мактаби мавжуд эмас. Иккинчидан, етук ҳужжатшунос мутахассисларимиз жуда кам. Ҳужжатчилик андозаларини яратиш эса ҳужжатшунос тилшунос билан ҳужжатшунос ҳуқуқшуноснинг

¹ Замонавий кадрлар — тараққиётимизнинг муҳим омилidir. «Туркистон», 1997 йил, июнь ойининг 7-куни.

ижодий ҳамкорлигини тақозо этади. Ҳарқалай, шундай кучларимиз бор. Гап уларни ишга сафарбар этиш, самарали ижодий ҳамкорликни ташкил этишда қолган.

Жой номларини янгилаш соҳасидаги давлат сиёсати талаб даражасида амалга оширяпти. 1996 йил, май ойининг 31-куннда «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-худудий бирликлар, аҳоли пунктлари, ташкилотлар ва бошқа топонимик объектларнинг номларини тартибга солиш тўғрисида» Вазирлар Маҳкамасининг Раиси Ислон Каримовнинг махсус фармойиши чиқди ва матбуотда эълон қилинди. Ушбу фармойишда бундай дейилади: «Мамлакатимиз мустақиллигига беш йил тўлаётганига қарамай, ҳамон жойларда топонимик объектларнинг эски тузум ва коммунистик мафкурага хизмат қиладиган, халқимизнинг тарихи ва миллий анъаналарга боғлиқ бўлмаган номлар мавжуд. Булар истиқлол мазмун-моҳиятини тушунмасликдан, миллий мафкура ва миллий ғурур сусткашлигидан, баъзан эса масъулиятсизлик ва бефарқлик иллатлари туфайли келиб чиқмоқда. Натижада, халқимизни янгича фикрлаш ва яшашга ўрганаётган бир пайтида мустақиллик ғояларидан чалғитмоқда». Шунингдек, ҳокимиятлар, улар қошидаги топонимия комиссияларининг етарли даражада фаолият кўрсатмаётгани танқид қилинади. Фармойишнинг 4-моддаси, 2-бандида Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши Раиси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимларига 1996 йил, сентябрь ойининг 1 кунигача ўзгартириладиган топонимик объектлар номларини ўзгартириш ва уларга ном беришда тарихий, миллий, табиий ва бошқа маҳаллий шароитларни ҳисобга олиш, кишилар шарафига қўйилган барча номларнинг белгиланган қоидалар ва мақсадларига мувофиқлигини қайта кўриб чиқиш топширилади.

Фармойишдан сўнг ҳокимликларда анча жонланиш бўлди. Айниқса, Тошкент шаҳри ҳудудида бу соҳада жиддий ишлар амалга оширилди. Аммо бу бирданига бўладиган жараён эмас, албатта. Аста-секинлик билан, тинимсиз ва узлуксиз меҳнат, эътибор билан бўладиган иш. Ҳамма гап бунинг аҳамиятини англаш, ватанпарварлик туйғусини сўндирмасликда.

Вазирлар Маҳкамаси мазкур қарорининг 5-моддаси, иккинчи бандида таъкидланадики: «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида шахсларнинг ҳаёт чоғида номини бирор жойга қўйишга ҳамда абадийлаштиришга рухсат берилмайди». Ҳаётда эса кўплаб кичик корхона

ва дуконлар пайдо бўлмоқдаки, улар очилиб халққа ҳали бирор ой хизмат кўрсатмасиданоқ эгалари дуконлари пешонасига ўз номларини катта қилиб ёзиб қўймоқдалар. Бу ҳуқуқий жиҳатдан нотўғри бўлишидан ташқари, миллий маданиятга ҳам, маънавиятга ҳам асло тўғри келмайди. Бу худбинлик ва худнамоликдир. Бундай хусусий дукон ва корхоналар ҳокимликлар орқали расмийлаштирилар экан, маъмурлар давлат тили ҳақидаги қонундан келиб чиққан ҳолда, ҳуқуқий-маънавий жиҳатдан ёндашиб иш тутсалар, яхши бўларди.

Оддий одамларнинг ҳуқуқий саводи қониқарли эмас, албатта. Уларнинг кўпчилиги кундалик турмуш ташвишлари, ҳаёт муаммолари билан ўралашиб қолганлар. Давлат тили сиёсатини амалга ошира бориб, оддий омманинг ҳақ-ҳуқуқини юзага чиқариш ҳам, ҳуқуқий маданиятини юксалтириш ҳам бошқарув тизимининг, раҳбарларимизнинг муқаддас бурчидир. Зеро, жамият ва бошқарув муносабатларининг мутаносиблиги ҳам буюк келажакнинг омилларидандир.

ЭЛГА ЭЪТИБОР — ТИЛГА ЭЪТИБОР

«Тилга эътибор — элга эътибор» рукнида босилаётган мақолалар тобора муҳим, салмоқли, кўламли муаммоларни ёритаётгани билан эл эътиборини қозонмоқда. Рукн номланган мақолнинг терс такрори — «Элга эътибор — тилга эътибор» ҳам улуғ ҳикмат мужассамидир. Уни баъзан шу ҳолда назарда тутиб иш кўриш фойдадан холи эмас. Ахир, яқин ўтмишда тилшунослигимизда марризм қолдиқларининг томир ёзиши адабий ва бадиий тилимизнинг сунъий, китобий тус олиши, товуш ва сўз хазинамиздаги камбағаллик, нутқ маданиятимиздаги ғариблик, аксари тилшуносларимизнинг хонанишин олимларга айланиб қолишлари элга эътиборсизлик оқибати эмасми? Мақолнинг икки кутбини зукко диалектика мустаҳкам бирлаштирган. Тарих шоҳидки, элга эътиборсизлик — тил ва тилшунослик инқирозига сабаб. Тилга эътиборсизлик оқибатида эса эл инқирозга юз тутиши мумкин. Чунки элнинг шаклланишига бирламчи белги ва сақланиб қолишига энг сўнгги илинж она тилидир. Она тилимизнинг илдизлари кўпроқ товушдаги имкониятлар қадрланмаётгани, халқ шеваларида сочилиб ётган сўз бойлигимиз йиғналмаётганидан. Агар биз она тилимиз

мулкидаги назарногир қолиб кетаётган бу маънавий неъматларнинг барини ўз тасарруфимизга тортсак, чинакам маданий кишига айланишимиз, сўзимизнинг залвори, таъсир кучи ўзгача қудрат касб этиши мумкин.

Яқиндагина Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романини бадий сўз завқига қониб ўқиб чиқдингиз. Негаки, ўша даврда, хусусан, Чўлпон ижодида тил соҳасида катта ижодий изланишлар кечган. Тоғай Муроднинг «От кишнаган оқшом» ва «Ойдинда юрган одамлар» қиссаларини ҳам қўлдан қўймай, шеърдай бир нафасда ўқиб чиқдингиз. Аммо шуларнинг ёнидаги актуал мавзуларда ёзилган ҳикояларни ўқишга қийналдингиз. Бунинг ҳам сабаби шуки, Т. Муроднинг тарҳи тоза қиссаларида ҳаётнинг халқона бадий талқини акс этган. Ёзувчи Сурхондарё шевасидаги жуда кўп сўз ва ибораларни бадий таомилга олиб кирди. У, масалан, ҳаракатнинг тугашини ифодалашда миллион марта қўлланган «тўхтади» сўздан сақланади, халқона «оёқ илди» иборасини ишлатади. Афсуски, бундай лисоний-услубий изланишлар кам. Тилимизнинг турли муаммолари ўз ечимини кутмоқда. Бу ечимларни топиш, истилоҳчиликимиздаги қашшоқликни бартараф этиш учун нечун она тилимиз бисотидан баҳраманд бўлмаймиз? «Лирик шеърят» истилоҳини кўп ишлатамиз. Рангбаранглик учун уни камайтиролмай, муҳаррир хуноб. Терминологиямизда эса унга муқобил маънодош йўқ. «Лирик шеърят» истилоҳи ўзбекчасини марҳум Азиз Лазиззода топган ва суйиб талаффуз қилиб юарди. Кейин билсак, «Чўлпон ким эди?» мақоласида уни таомилга киритган экан: «Рубобий шеърят». Нақадар гўзал топилма! Лира сингари рубобдан, рубоб сингари рубобий шеърятдан инсон руҳини озиклантирувчи руҳоб наволар таралади. «Рубобий шеърят»ни халқ истилоҳий мулкига айлантириш ва шундай мўъжаз кашфиётларни кўплаб яратиш зарур.

Бошқа кўпгина республикалардан фарқли ўлароқ, бизда ўзбек-рус зулусонайнлиги билан бирга, ўзбек, тожик, араб кўптиллилиги мавжудки, унинг қисмати ҳақида жиддий қайғурадиган вақт келди. Бу тилларнинг ҳар бири — она тилимиз «Орол»ига муттасил қуйилиб келган лисоний наҳр. Кўптиллилик асрлар мобайнида халқимизнинг маданий раўнақини таъминлаб келган. Шу фазилат эъзига ўзбек, форс, тожик, араб тилларида бой илмий-маданий меросимиз яратилган. Лекин яқин ўт-

мишдаги негатив муносабатлар туфайли зуллисонайнликнинг бундай кўришларидан ажралаёздик. Оқибатда, бир маҳаллар халқимиз эркин гаплашган ва ижод қилган форс, араб тилларини чет тили сифатида ўргана бошладик. Мазкур тилларда ижод қилиш нари турсин, мавжуд маданий мерос намуналарини ўқиб ўрганишга қийналаётимиз. Наслдан наслга ўтмагач, китобдан ўрганилган тил — туғма ақл эмас, туртма ақлдай гап-да. Кўпгина туманларда яшаётган араблар ва тожиклар она тилларини унутиб юбордилар ёки унутиш арафасида турибдилар. Эндиликда табиат муҳофазаси каби, мамлакатимиздаги ҳар бир тилни асраб қолиш чораларини кўриш — ватанпарварлик ва байналмилал бурчимиз.

ТИРИЛИШГА ТАШНА АНЪАНА

Ўзбек мумтоз адабиётининг энг гўзал анъаналаридан бири зуллисонайнлик санъатидир. Туркийзабон халқимизнинг азалдан форсигўй эллар билан қўшничилик ва қариндошлик муносабатларида бўлиши унинг маданий-адабий ҳаётига ҳам ижобий таъсир ўтказган. Энг улуғ мумтоз шоирларимиз — Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур, Бобораҳим Машраб, Увайсий, Нодири, Мунис, Огаҳий, Баёнийлар ўзбек ва форс тилларида бирдай маҳорат билан қалам тебратганлар. Булар, албатта, минг йиллик ўзбек адабиёти тарихидаги зуллисонайнлик анъанаси силсиласининг алоҳида босқичларига мансуб улкан ижодкорлардир. Улар билан замондош барча шоирларни ҳисобга оладиган бўлсак, умуман, форсий тилда асар ёзмаган адибни топиш қийинроқ.

Зуллисонайнлик анъанаси ҳеч бир даврда миллий адабиётлар равнақига тўсиқ бўлмаган. Аксинча, ҳаммаша уларнинг лисоний ранг-баранглиги, услубан пурсайқаллиги, гоёвий мазмундорлиги ривожини таъминлаб келган.

Ҳаттоки, ўзбек адабий тилини амалий ҳамда назарий жиҳатдан асослаган Алишер Навоий ҳам зуллисонайнлик маҳоратини юксак чўққига кўтарган ва «Хазойин ул-маоний» лирик куллийети билан бирга машҳур «Девони Фоний»сини яратган эди. У форсий ва туркий тил мунозарасига бағишланган «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида она тилини муҳофаза қилар, унинг чексиз ички имкониятларини намоёйиш

этар экан, асло адабиётда миллий маҳдудликка даъват
э т м а й д и .

Зуллisonайнлик анъанасида она тилига муносабат жуда муҳим масаладир. Навойигача жаҳоншумул шуҳрат ва аҳамиятга эга бўлган форс-тожик мумтоз адабиёти майдонга келган эди. Бу адабиётнинг бадиий тасвир тамойиллари, услуб ва усуллари, ижодий методди ҳам шаклланиб улгурган эди. Турк улусининг кўпчилики шоирларига ҳали бадиий имкониятлари етарли даражада кашф этилмаган она тилидан кўра форсий адабиётнинг бу қадар тайёр андозаларидан фойдаланиш ўнғайроқ кўринган. Ўзбек тилининг сўз бойлиги ва маъно ифодалашдаги тенгсиз таровати эса очилмаган кўриқ бўлиб қолаверган.

Оташин ватанпарвар Навойи бундай лоқайдликка қарши исён кўтариб ёзган эди: «Бу алфоз ва иборатда (Навойи ўзбек тилини назарда тутмоқда — Н. Ж.) бу навъ дақойиқ кўпдурким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмоғон жиҳатдин бу яшурун қолубдур. Ва ҳунарсиз туркнинг ситамзариф йигитлари осонлиққа бўла форсий алфоз била назм айтурға машғул бўлубтурлар. Ва, филҳақиқат, агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул қилса, чун бу лафзда мунча вусъат ва майдонида мунча фусҳат топилур, керакким мунда ҳар навъ суҳангузорлиғ ва фасиҳгуфторлиғ ва назмсозлиғ ва фасонапардозлиғ осонроқ бўлғай ва воқеъ осонроқдур»¹. Улуғ шоир «туркнинг ситамзариф йигитларини» танқид қилар экан, бу билан уларни фақатгина туркий тилда ижод этишга эмас, балки аввало, она тили ва ўз миллий адабиётларини ривожлантиришга чорлайдики, бу ҳар бир ижодкорнинг ватанпарварлик бурчидир: «Андин сўнграким, турк тилининг жомеияти мунча далоийил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидин пайдо бўлғон табъ аҳли салоҳият ва таъбларин ўз тиллари турғоч, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди». Навойи бу ўринда ўзга тилда ижод қилишни ман этмайди. Ўз она тилларини эътиборсиз қолдириб, фақат бошқа тилларда ижод қилишларидан куюнади. «Ва агар иккаласи тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпрак айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди». Ўзбек-форс зуллisonайнлиги тарихига назар ташласак, бу анъана Навойининг мазкур истаги,

¹ Алишер Навойи. Асарлар. XIV том, .Муҳокамат ул-луғатайн, 117-118-бет.

талаби мезонлари асосида ривожлангандек кўринади. Ўтмиш адабиётимиздаги зуллисонанлик салоҳияти соҳиблари адабий меросининг асосий катта қисми она тилида, озроқ қисми эса форс тилида яратилган. Етук зуллисонан Алишер Навойининг ўз амалий тажрибасига мурожаат қиладиган бўлсак, ўзбек тилида битилган улкан лирик қомус — «Хазойин ул-маоний» билан форсий «Девони Фоний»ни қиёслаш кифоя. Навойининг бошқа асарлари таркибидаги форсий шеърлар йиғилиб келганида ҳам, «Хазойин ул-маоний»нинг ярмига тенг келмайди.

Юқорида номлари келтирилган улуг зуллисонан шоирлар ҳам форс тилида махсус йирик асарлар бунёд этишни ўз олдиларига адабий мақсад қилиб қўймаганлар. Форс тилини бирламчи ижодий имконият деб ҳисобламаганлар. Уларда зуллисонанлик анъанасига сунъий равишда ёндашиш, форс тилида номигагина асарлар ёзиш майли ҳам бўлмаган. Зуллисонанлик анъанаси улар учун ижодий мусобақа майдонига айланган, шунда она тиллари билан бирга форсий тилда ҳам нафис, мазмундор асарлар яратиш соҳасида истеъдод ва маҳоратларини намойиш этганлар. Демак, ўзбек-форс зуллисонанлиги анъанаси ривожидида Навойининг «Ўз тиллари била кўпрак... ва яна бир тил била озроқ айтиш талаби» адабий қонуниятга айланган.

Навойи мазкур табъий тамойилини давом эттириб, айтади: «Ва агар муболага қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эрди». Бу энди орзуланган даражадаги зуллисонанлик салоҳияти. Ҳар ҳолда, ўзбек-форс зуллисонанлиги тарихида ҳам бадий савия, ҳам ҳажм эътибори билан «иккаласи тил била тенг» айтган истеъдод эгаси учрамайди.

Бизнинг адабиётимизнинг катта бахти ва ифтихори шундаки, ўзбек-форс зуллисонанлиги анъанаси ютуқлари форс-ўзбек зуллисонанлиги анъанаси ютуқларидан жуда устун туради. Адабиёт тарихи ўзбек тилида Навойининг «Девони Фоний»сичалик бадий мажмуа яратган форсийзабон адибни билмайди.

Кейинги юз йил мобайнида мафкура ва сиёсат тазйиқи таъсирида адабиётимиздаги қадимий зуллисонанлик анъанаси барҳам топишига оз қолди. Ўзбек ва форс тилларида баравар сўзлашувчи адибларимиз форсий тилда ёзмай ёки ёзолмай қолдилар. Айни кунда зуллисонанлик анъанаси тирилишга ташна. Ўзбек

ва форс тилларида ҳамоҳанг қалам тебратаётган навқирон адибларимиз пайдо бўла бошлади. Айниқса, 80-йиллар шеъриятида бу ҳол яққол кўзга ташланди. Умидвормизки, яқин келажақда зуллисонаиндик маҳсулдор анъана сифатида яна оёққа туражак ва ушбу ҳаётбахш чашмадан халқларимиз баравар баҳра топажаклар.

«ҒАЛАТИ МАШҲУР»НИ КЎПАЙТИРМАЙЛИК

«Ғалати машҳур» ибораси анчайин машҳур эса-да, уни баъзи кишилар биринчи бор учратаётган бўлишлари мумкин. Шунинг учун гапни иборанинг маъносини изоҳлашдан бошладик. Ибора таркибидаги «ғалат» сўзи «хато», «нуқсонли» маъноларини англатади. Сўз охиридаги «и» форсий изофадир. «Ғалати машҳур» деганда, кенг ёйилиб, оммалашиб, машҳур бўлиб кетган янглиш ном, нарса ё тушунчалар англашилади. Нотўғри шаклга кирган, бузилган бундай ном ва тушунчалар шу қадар машҳурлашиб кетиб қоладики, неча қайта илмий исботлар орқали ҳам уларнинг аслиятини тиклаш, омма онгига ўрнашган нуқсонли шаклини ислоҳ этиш душвор кечади. Ғалати машҳур — машҳур хатолар гуё давлат идоралари тасдигидан ўтиб, расмий ҳуқуқий мақом олгандек, жамоатчилик тасаввурида алдамчи таассурот туғдиради. Шунинг таъсирида уларни тузатишга журъат ва қатъият топилмайди.

Алишер Навоий таҳаллусининг «Навоий» шакли ана шундай ғалати машҳурларнинг яққол мисоли. Уни тузатиш нақадар мушкул кечаётганидан жамоатчилик бохабар. Бундай машҳур хатоларни кўплаб келтириш мумкин. Бу ўринда гап, уларни тузатиш шунчалар қийин экан, эндиликда кўпайтиришдан сақланиш хусусида.

Она тилимиз давлат мақомига эришгач, адабий, бадий, мақоланавислик услубларида лисоний изланишлар қизғин тус олди. Бу борада ижобий ютуқлар билан биргаликда, янги нуқсонларни келтириб чиқараётган, ғалати машҳурни кўпайтираётган тажрибалар ҳам бор. Бир неча йил муқаддам, Ўш фожиаси ловуллаган замонда шоир Шавкат Раҳмон «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасида «Мафия» сарлавҳали мақола ёзган эди. У давр мақоланавислигининг энг ўткир ва улкан ютуғи сифатида баҳоланди. Мақоланинг ўзига хос хусусияти шу эдики, муаллиф унда бадий санъат

қўллаган, сарлавҳада сўз ўйини яратган эди. Сарлавҳадаги «Мафия» сўзининг «а», «ф» ҳарфлари орасига, гўё тузатилгандек, «х» ҳарфи жойлаштирилган, натижада, айни ўриннинг ўзида сарлавҳанинг «Махфия» шакли ҳам мужассамлашган. Ушбу усул шундай бадиий кўпмаъноликка хизмат қилган эди-ки, «Мафия»дан мақолада жиноий гуруҳ фош этилаётгани англашилса, «Махфия» жиноий тўданинг махфий фаолияти ошкор этилаётганидан далолат берарди: «М А Х Ф И Я». Турган гапки, бу топилма санъат кўпчиликни мафтун этди. Баъзилар тақлидчилик билан уни такрорлашга ружуъ қўйдилар. Бироқ санъат бетакрорлиги билан гўзал, уни ҳуда-беҳуда такрорлайвериш сийқалаштиришга олиб боради. Шундай бўлди ҳам, аммо гап бунда эмас. Гап шундаки, талай муштарийлар санъатни тушунмадилар ёхуд нотўғри тушундилар. Уларда «Мафия» сўзининг ўзбекчаси «махфия» бўлар экан, деган ғалат тасаввур пайдо бўлди. Оқибатда, қаерда жиноий гуруҳлар тўғрисида мақола чиқса, у ерда «мафия»ни «махфия» деб ёзиш расмий тус олди. Муштарийлар-ку майли-я, муҳарриру мусахҳиҳлар ҳам янги ғалати машҳур вужудга келишига доя бўлдилар. Кейинчалик «Махфия»нинг «х»сига дум қўйиб, «Маҳфия» деб ёзиш ғалати машҳурнинг «олий» намунасига айланди. Биргина мисолни «Халқ сўзи» рўзномасида эълон қилинган «Маҳфия» ҳам иш бермади» сарлавҳали мақолада кўриш мумкин. Унда қайта-қайта қўлланган «махфия» сўзи ўқувчини чалғитишдан бўлак бирор вазифа бажармайди. Хайриятки, ушбу ғалати машҳур калта қайтди, унинг умри узоқ давом этмади.

Жамоатчиликда шундай ғалати феъл борки, баъзан бир одам жон куйдириб муайян хатони тузатишга саъй-ҳаракат қилса, уни якдиллик билан қўллаб-қувватламайди, баъзан эса бошқа бировнинг бир оғиз сўзи билан тўғри нарсани ёппасига хатога айлантириб юборади. Баҳовуддин Нақшбанднинг таваллуд тўйи муносабати билан бошланган мақоланависликда бир донишманд пешқадамлик қилиб, мўътабар матбуот саҳифаларидан бирида: «Нақшбанднинг номи уч хилда — Баҳовуддин, Баҳоваддин, Баҳоуддин — ёзилиб келинмоқда. Энди бунга чек қўйиш керак. Асли, Баҳоуддин ёзилиши тўғри, ҳамма жойда шундай ёзилса», деган фикрни илгари сурди. Шундан ҳамма нашрлар, ҳеч бир мулоҳаза қилиб ўтирмай, Баҳоуддин ёза бошлади. Энди бир ўйлаб кўрайлик. Тўғри, араб тили нуқ-

таи назаридан Баҳоуддин ёзилади. Лекин биз ўзбеклармиз ва ҳозирги ўзбек тилида сўзлашамиз. Ўзбек тилининг талаффуз қонуниятларини ҳисобга олмаймизми? Ахир, икки унлини ёнма-ён (оу) айтиш ўзбек тилининг талаффуз табиатига тўғри келмайди. Ўзбекни Баҳоуддин дейишга мажбур этиш тилда китобийлик ва сунъийлик касалини қўзғатади. Шунинг учун ҳалқимиз табиий равишда икки унли ўртасига «в» ундошини қўшиб, Зиёвуддин, Оловуддин сингари, Баҳовуддин дейишга одатланган. Арабий сўзнинг маъно ва оҳангини бузмас экан, ҳалқчил талаффузга таянган маъқул.

Улуғ мутасаввуф файласуф Баҳовуддин Нақшбанд таълимотидаги «Дил ба ёру даст ба кор» ғояси ҳозирги замон ўзбек мафкурасининг асосий шиорларидан бирига айланиб бормоқда. Бу фахрли ва қувонарли ҳолдир. Лекин ушбу ҳикматни-да ҳуда-беҳуда ишлатавериш, қадрсизлантириш инсофдан эмас. Бунга ҳам чидаса бўлади. Бироқ ҳикмат маъносини суиистеъмол қилган ҳолда, бир ёқлама шарҳлаб ё ўгириб, шаклини тескари айлантириб қўллаш энди Қуръони карим оятлари ва ҳадиси шариф пандномаларини бузиб талқин қилишдек гуноҳ. «Туркистон» рўзномасининг 1993 йил 17 июль сонисидаги «Аросат сабоғи» мақоласида шундай жумлани ўқиймиз: «Албатта, ҳар бир мусулмон оиласида асрлар давомида қарор топган Баҳовуддин Нақшбанднинг «Даст ба кору, дил ба ёр» тариқати муқаддас ислом илми алифбосини тез ўзлаштиришимизда қўл келди». Моҳиятан, маърифатпарварлик руҳида ёзилган (бу ютуғимиз, албатта) ушбу жумла бир неча маърифатсизлик қусурларига эга: 1. Жумла услубан ғализ тузилган. Таҳрирга муҳтож. 2. «Дил ба ёру даст ба кор» ғояси фақат Баҳовуддин Нақшбандга нисбат берилиши тўғри эмас. У бутун бошли нақшбандийлик таълимотига тааллуқли. 3. Ушбу ҳикматни тариқат деб аташ ҳам хато. Тариқат — йўл, маслак, мазҳаб каби кенг тушунча. 4. Ҳикмат шакли терс ўгириб қўлланган.

Яқиндан бери Бухородаги Тиллақори масжидини матбуотда «Тиллақори» шаклида ғалат ёзиш урф бўлди. Бу ҳам газетхонларда иморатни Тиллақори исмли киши қурган ё иморат Тиллақори исмли кишига бағишлаб қурилган, деган ёлғон тасаввур ҳосил қилади. Ҳолбуки, Тиллақори — «тилла» (олтин) ва «кор» (иш) сўзларидан тузилган бўлиб, иморат тилла моддаси ишлатиб қурилганлигини билдиради.

Ҳунармандлик авж олганидан буён матбуотда «ги-

ламбоб», «гиламдузлик» сўзлари учрайдиган бўлиб қолди. «Гиламдузлик»даги «дуз» форс-тожикча «дўхтан» — «тикмоқ» феълининг ҳозирги замон ўзагидир. Гилам бўлса тикилмайди, тўқилади. «Тўқимоқ» феълининг форс-тожикчаси «бофидан» бўлиб, унинг ҳозирги замон ўзаги «боб» эмас, — «боф», демак, сўзнинг тўғри — саҳиҳ шакли «гиламбоф» ёзилмоғи жоиздир.

Азиз биродарлар, она тилимиз қайта тикланаётган, тозараётган бир замонда, бор ғалати машҳурларни тузатолмаётган шароитимизда тил бойликлари нафосати-га эҳтиёткорлик, инсоний фаросат билан ёндашайлик. Давлат тили нуфузини ғалати машҳурлар нуқсидан муҳофаза этайлик.

САВОДХОНЛИК САРИ БИР ҚАДАМ

Сарлавҳани ўқишингиз биланоқ, кўнглингиздан «бизда саводсизлик аллақачон тугатилган, халқимиз ёппасига саводхонликка эришган-ку», — деган фикр кечиши табиий. Ётирозингиз ўринли. Бироқ эҳтиросимизни жиловлаб туриб, ўйлаб кўрайлик. Тил, услуб ва имломизда шундай чалкашлиklar борки, улар ҳанузгача тугал саводхон бўлишимизга монелик қилаётир. Бу — умумий аҳвол. Хусусий ҳолларда эса ҳар биримиз она тилимиздаги беш-ўн сўз ва иборани тўғри ёзолмас, уларнинг маъноларини билмас эканмиз, мукамал даражадаги саводхонлик ҳақида даъво қилмасак ҳам бўлади. Аммо ўша мукамалликка эришиш мумкинми? Инсон умрининг сўнгги соатларигача маънавий жиҳатдан такомиллашиб боради. Саводхонлик ҳам маънавий қиёфанинг бир қирраси. Демак, эзгуликнинг кечи йўқ.

Ҳозир, айниқса, саводхонлик ҳақида ўйлайдиган замон келди. Чунки, бир ёқдан, лотин алифбосига асосланган янги ўзбек имлосига ўтмоқдамиз. Иккинчи ёқдан, кўпчилик ёшлар ўзини бозорга уриб, савод ўрганишдан орқада қолиб кетмоқда. Учинчи томондан, «Давлат тили ҳақида»ги қонунни ҳаётга татиқ этиш муносабати билан кечаётган изланиш ва ислохотларнинг ҳам саводхонликка қайтарздадир таъсири бўлади. Булар олдинда ялпи саводсизлик бўҳрони борлигидан далолат беради. Мақсад саводхон халқимизни ана шу саводсизлик бўҳронидан эсон-омон олиб ўтишдир. Бунинг учун тилшунос олимларимиз, кенг доирадаги зиёлиларимиз, ақлий

салоҳият соҳиблари саводхонлик масалаларига катта куч сафарбар этишлари лозим.

«Сўз — тарих», дейди донишмандлар. Хақиқатан, тил тарихини билиш халқ тарихини ўрганишни тақозо қилади. Тилга лоқайдлик халқ тарихига эътиборсизликдан келиб чиқади. Она тилимизнинг унутилган имкониятларини янгидан инкишоф этиш, таомилдан қолиб кетган асил сўзларини тиклаш, фаоллаштириш ҳам халқ маданияти тарихини теран идрок этишни талаб этади.

XIV аср ўзбек адиби Носир Рабғузийнинг Наврўз тасвирига бағишланган ғазалидаги мана бу байтга эътибор беринг:

Кўкда турлаб қўл солишур қуғу, қоз, қил, қарлугоч,
Ерда юғруб кафт олишур тош, тийн, кеш, қундузи.

Дастлаб номлари тушунарсиз жониворлар диққатимизни тартади. Зотан, уларни билмай байт мазмунини англашимиз қийин. Луғатлардан аниқлаб олиш мумкинки, қуғу — оққуш, қоз — ғоз, қил — қилқуйруқ, қарлугоч — қалдирғоч; тош — тошбақа, тийн — олмахон, кеш — сувсар, қундуз — ҳозир ҳам қундуз деб аталувчи мўйнали жонивор. Демак, ғазал ҳозирда камайиб кетган турли парранда, жониворларнинг қадимги ҳаёти ва номи билан ҳам бизни таништиради. Байтда осмон манзари — оққуш, ғоз, қилқуйруқ, қалдирғочларнинг чарх уриб парвоз қилиши; ер манзари — тошбақа, олмахон, сувсар, қундузларнинг кафтма-кафт тўқнашуви, олишуви уйғун тасвирланган. Ички қофия тарзида қўлланган «қўл солишур», «кафт олишур» иборалари жониворларнинг ўчоғи тор қишдан чиқиб, Наврўз маҳфилида бағри кенг табиат қўйнида жамулжам бўлиб кўришишлари, эллашишларини ифодалашга хизмат қилган. Ҳозирги пул бирлигимиз — тийин олмахоннинг қадимий номи экани, минг йил бурунги аждодларимиз овчилик билан шуғуллангани, олмахон каби мўйнали ҳайвонлар териси савдо-сотиқда улар учун ҳам пул бирлиги вазифасини бажарганидан (бир олмахон териси — бир тийин, ўн олмахон териси — ўн тийин ва ҳ. к.) далолат беради.

Ҳозирги ўзбек «кирпич» сўзи ўрнида асосан «ғишт» сўзини қўллайди ва «кирпич»ни бошқа тилдан кириб келган сўз деб тушунади. Аслида, «ғишт» бошқа тилдан кириб келган, «кирпич» эса қадим туркий сўздир.

«Кирпич» ўрта асрларда ҳатто бадий сўз қатламидан ўрин олган. Алишер Навойининг шарқона фалсафий фикр билан йўғирилган мана бу байтини кўздан кечиринг:

Майхонада ҳар сори бир мастки бош қўймиш,
Кирпичлари гўёким жонларга ватанлардур.

Ушбу байт заминиди «Инсон — тупроқдан яралган ва у бир кун яна тупроққа, яъни Ватанга айланади», деган фалсафий ақида ётади. Шу фалсафий асосга таяниб Навойи майхонанинг ҳар гишти бир ошиқ жонига маскан эканлигини, ҳар кирпич қачонлардир яшаб ўтган «майхораву бебок» ошиқ жонидан яралганини тасвирлашга эришган. Тақдирнинг тақозосини қарангки, ҳозирги адабий тилимизда «кирпич» сўзи йўқ. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да ҳам «ғишт» сўзига ўрин берилган-у, «кирпич» сўзи эътиборга олинмаган. Чунки у классикларга суяниш принципида яратилмаган. Унда ўзбек шевалари хусусиятлари ҳам ҳисобга олинмаган. «Кирпич» сўзи Бухоро вилоятининг Қорақўл туманида «кирпич»лигича, Хоразм вилоятида (эҳтимол, бошқа шеваларда ҳам) эса «карвич» шаклида ҳамон қўлланади. Бундай сўзлар жуда кўп. Уларни адабий тилда лoқал маънодошлари билан баробар қўллаш она тилимиз имкониятларини бойитади.

Донишмандларнинг «сўз — тарих» деганларида бошқа бир ҳикмат ҳам мужассам. Сўз халқнинг тарихий кечмиши ва фожиаларини ўзида акс эттириб яшайди. Маҳв этишнинг собит усули — халқни дин ва тилдан айириш эди. Бугунги адабий тилимиз таркибининг катта қисмини ташкил этувчи адабий сўзлар халқ тарихидаги мудҳиш босқинларни эслатади. Улар она тилимизнинг қон-қонига шу қадар сингиб кетганки, кўп тушунчаларни уларсиз ифодалашга ожизмиз. Бу — халқнинг тилига таъсир ўтказиш, чиндан ҳам, «маҳв этишнинг собит усули» эканлигини тасдиқлайди. Аммо эндиликда она тилимиз хазинасидаги тенг ҳуқуқли сўзлар сафидан ўзга тилдан кирган сўзларни бутунлай чиқариб ташлай олмаймиз. Бу яхлит она тили вужудининг бирор аъзосини кесиб ташлаб, уни жароҳатлаш билан баробар бўлур эди. Бироқ чет сўзларидан тўғри фойдаланиш, нотўғри қўлланилаётганини ислоҳ этиш истиқлол мафкурасининг нутқ маданиятидаги ўзига хос кўриниши бўлади.

Нутқ маданиятимизни янгилашнинг муҳим омилларидан бири атама ва истилоҳларга ижобий муносабатни шакллантиришдир. Турли даврлар тақозосига кўра, кўпгина истилоҳлар тилимизга механик равишда ўзлашган, яъни ҳеч бир ижодий ёндашувсиз таомилга киритилган. Баъзи терминларнинг таржимасига ҳам эътиборсиз қаралган ва нотўғри ўтирилган. Шулардан бири «техника хавфсизлиги» истилоҳидир. У русча «техника безопасности» терминининг таржимасидир. Бу таржиманинг муваффақиятсиз чиққани ва узоқ йиллар мобайнида хатолигича қўлланиб келаётгани ҳақида телетомошабинлардан бири «Тилга эътибор — элга эътибор» кўрсатувида мактуб йўллади. У бу истилоҳ Туркменистонда «хавфсизлик техникаси» тарзида қўлланаётганидан хабар беради. Ҳақиқатан, «техниканинг хавфсизлиги» дейишдан бир маъно чиқмайди. Аслида, «техника безопасности»нинг тўғри таржимаси «хавфсизлик техникаси» ўзимизда ҳам мавжуд. Қаранг: Русча-ўзбекча луғат, II жилд, 567-бет. Аммо, негадир, «техника хавфсизлиги» истилоҳини беихтиёр қўллаётганамиз. Ахир, луғат ким ва нима учун яратилган? Мантиқсиз истилоҳларни ислоҳ этиш, янги ва тўғриларини муттасил таомилга киргиза бориш замон талаби. Бунда Фанлар академияси қошида ташкил этилган Терминология комиссияси фаоллик кўрсатиши лозим.

Номлаш ҳам халқ маданияти даражасини белгилайди. Исм кишининг кимлигини, қандай халқ ва кишиларнинг фарзанди эканлигини, ота-онасининг табиати, дунёқараши, орзу-армонларини ифодалайди. Она тилига эътиборсизлик туфайли юзлаб исмлар мазмундорлигини, оҳанг сайқалдорлигини йўқотди. Бир ўзбек аёлини Римма Романовна деб чақиришаркан. У кўп миллатли оиланинг фарзанди деб фараз қиларсиз? Йўқ, ота-онаси ўзбек, асли оти Раҳима, отасининг оти Раҳмон бўлиб, Раҳима Раҳмоновна деб ёзилиши керак экан. Исмлар ўзаро муомалада «Рейима», «Рима», «Рамон», «Роман» деб юритилиб, ҳужжатга Римма Романовна бўлиб ўтган. Кўп исмларимиз шундай нохуш жараёни бошидан кечиради. Аввал жонли тилда минг кўйга солиб айтилавериб бузилади, сўнг гувоҳнома ва паспорт ёзадиган кишилар томонидан қонунийлаштирилади. Энди темир қонун муҳофазасига ўтган саводсизликни тузатишга ҳаракат қилиб кўрингчи! Афсуски, совет паспортлари ўзбек миллий паспортларига алмаштирилиши жараёнида ҳам кўп фамилияларимиз ту-

затилмади. Ном — номус эканлигига эътибор берилмади. Бундай ҳолларга ота-она, фарзандлар, ўқитувчию тарбиячилар, исмларни қонунийлаштирувчи адлия ҳодимлари — бутун жамоатчилик айбдор, бинобарин, ҳаттоларга барҳам бериш ҳам унинг измида.

Бир маҳаллар «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида «Жажжи тадқиқотлар» рукни бор эди. Ана шу рукни тиклаш ёхуд шунга ўхшаш янги рукни очиш фойдали иш бўларди. Биз шу мақсадни кўзлаб, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1986 йил, июль ойининг 18 кундаги сониди босилган «Саводхонлик мезони» сарлавҳали мақоламизда қуйидаги таклифни ўртага ташлагандик: «Филолог олимларимиз оммавий матбуотда жажжи-жажжи мақолалар билан чиқиб, бир мақолада лоақал бир муаммони ҳал қилиб берсалар, саводхонлик сари яна бир қадам қўйилган бўларди». Орадан ўн йилдан ортиқ вақт ўтди. Аммо бу таклиф на инкор этилди, на тасдиқланди, на амалий ривож олди. Ушбу мақоламиз ўша таклифни амалга ошириш, айтилган тарздаги рукни давом эттиришга уриниш бўлиб, айрим сўзлар ҳақида юқорида фикрлашдик, яна бир неча сўзнинг маъно ва имлосини жажжи мақолачаларда ёритишга ҳаракат қиламиз. Сўзаро бу турдаги мақолаларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам айтиб ўтайлик. Уларда тил ва адабиётга, ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий, маърифий масалаларга оид сўз, ибора, атама, образ, тушунча, истилоҳлар инкишоф этилмоғи керак. Рукн фан, турмуш, санъатнинг барча соҳаларини қамраб олса, янада яхши бўларди. Мақолаларнинг ҳажми ҳам қўйилган муаммо сингари ихчам бўлгани маъқул. Мақоланинг ўзига ярашиқ сарлавҳа топилса, яхши. Бўлмаса, сарлавҳасиз ҳам рукн номи остида чоп этавериш мумкин. Мактаб партасидаги ўқувчидан тортиб улў олимларгача ўз мақолалари билан қатнашсалар, рукн она тили, саводхонлик ва нутқ маданияти учун чинакам жонкуярлик намунасига айланарди.

Энди айрим сўзларнинг маъноси ҳақидаги мулоҳазаларни билдириб ўтмоқчимиз.

МАЖБУРИЯТ

Мустамлака йилларида ўзбек халқи миллион-миллион тонна мажбурият юкини тортишга мажбур бўлди. Қисматнинг киноясини кўрингки, жабрланиш азалдан

пешонасига битилгандек, «мажбурият» истилоҳи арабий «жабр» сўзи билан ўзакдош экан. Гўё халқ йил оша катта мажбуриятлар қабул қилиб, онгли равишда ўзини жабрлаб келган. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да «мажбурият» истилоҳига қуйидагича изоҳ берилган: «Меҳнат аҳлларининг бирор ишни бажариш учун берган қатъий ваъдаси» (I жилд, 440-бет). Бирор ишни бажариш ёхуд уддалаш ҳақидаги ваъдани ўзбек тилида, наҳотки, «мажбурийлик» ва «жабр» маъноларидан холи бирор сўз билан ифодалаб бўлмади?! Шундай истилоҳни, албатта, топиш, бўлмаса, яратиш зарур.

Қардош халқлар истилоҳотига бир назар ташлаб, ақалли, улардан ўрнак олайлик. «Обязательство» терминини қорақалпоқлар «мийнеттеме», қozoқлар «миндетеме», қирғизлар «милдетенме» сўзлари билан ифодалайдилар. Туркийзабон бу қардошлар истилоҳ яратишда «меҳнат» сўзининг «меҳнатлама» — ишламоқ шаклидан фойдаланганлар. Бу терминлар «мажбурият»га нисбатан дуруст, аммо улар ҳам аслиятдан узоқроқ. Истилоҳни ўз тилларига озарбайжонлар «уҳдалик», тожиклар эса «уҳдалори» тарзида ўтирганлар («уҳда» ҳозирги ўзбек тилида «удда» шаклида ёзилади). Мана бу — аслиятга яқин. Чунки «обязывать» сўзи қандайдир ишни уддалаш ёки зиммасига олишни англатади. Уддалаш қийин бўлган ишни ваъда қилиш, чиндан ҳам, ўз-ўзини жабрлашдир. Бирор иш масъулиятини бўйнига, зиммасига олган киши уҳдадор бўлади.

Баъзилар болаларга «жабр» сўздан ясалган «Жобир», «Жаббор» исмларини қўядилар. Бу исмларнинг маъноси ҳам «жабрловчи» демакдир. «Жонини жабборга бермоқ» иборасидаги «жаббор» ҳам шундай маънога эга. Наҳот, ота-оналар билиб-билмай, ўз фарзандлари бошқа кишиларга жабр-зулм етказишини хоҳласалар. Бундай исмларни бадий адабиётда Навоийдаги қароқчи Жобир сингари қўллаш мумкин, лекин фарзандни номлашда улардан сақланган маъқул.

ХАЙРИХОҲ

«Хайрихоҳ» — инсоннинг яхшиликка мойиллик, неқбинлик каби фазилатларини ифодаловчи сўз. У «Ўзбек тилининг имло луғати»да «хайрхоҳ» ёзилган. Матбуотда эса, кўпинча, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»дагидек (II жилд, 312-бет) «хайрихоҳ» тарзида қўл-

ланаётир. Асли, «хайрихоҳ» араб тилидан олинган «хайр» — эзгулик ва форс тилидан олинган «хоҳ» — «истамоқ» феълининг ҳозирги замон ўзагидан ясалган қўшма сўздир. Хайр — хоҳ — эзгулик истовчи демакдир. Бир қарашда, «хайр» ва «хоҳ» орасига ортиқча «и» қўшиб ёзишга мутлақо эҳтиёж йўқдек. Лекин ўзбек тилининг талаффуз табиатида ёнма-ён келган икки ундош орасига бир унли товуш қўшиш қоидаси бор. Шу туфайли сўз «хайрихоҳ» шаклида ёзилиши маъқул.

ҚАТЪИ НАЗАР

«Қатъи назар» бирикмаси тилимизда кўмакчи вази-фасини бажаради. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да бунга яхши изоҳ ҳамда мисол берилган, бироқ бу лексик бирлик «қатъиназар» тарзида хато ёзилган (II жилд, 564-бет). Аслида, у «Ўзбек тилининг имло луғати»дагидек «қатъи назар» шаклида ажратиб ёзилади. Чунки у қўшма сўз эмас, балки қаратқич-қаралмиш муносабатидаги сўз бирикмасидир. Арабча «қатъ» — кесмоқ, узмоқ, қисқартирмоқ маъноларини билдиради. «Назар» эса, кўпчиликка аёнки, нигоҳни, қарашни англатади. Бу иккала сўз бирикиб, тўсиқсизликни (-га қарамай) ифодалайди. Иккала сўзни ёзувда қаратқич-қаралмиш муносабатлари ифодачиси — «и» (изофа) ажратиб туради. Талаффузда ҳам уларни изофадан кейинги пауза ажратади. «Қатъи назар» амалиётда «қатъий назар» шаклида ҳам хато ёзилади. «Қатъи назар»даги «қатъ» «қатъий» сўздан маъно ва вазифаси жиҳатидан буткул фарқ қилади. «Қатъий» мустақил сўз бўлиб, сифат туркумига мансуб. У инсон табиатидаги белги — қатъиятни билдиради.

«ҚЎЛНИ БЕРСАНГ, ШОНАНГНИ ҚАЙИРАДИ»

Халқ нутқида шундай иборалар борки, улар жуда ихчам шаклда инсон характерини ифодалайди. Улар она тилимиз хазинасининг фойдаланилмай келаётган олтин захирасини ташкил этади. Мана, ҳаётий бир мисол. Даврада бир киши ҳақида суҳбат кетарди. Суҳбатдошлардан бири уни мақтаб гапирди. Иккинчиси эса эътироз билдириб, деди: «У шунақа одамки, ассалому алайкум деб, қўлингнинг учини берсанг, қўлтиғинггача суғуриб олади». «Қўлингнинг учини берсанг, қўлтиғинггача суғуриб олади» ибораси олғир, манфаатпараст одам қиёфасини акс эттиради. Шундай кишилар бўлади-

ки, уларга одамгарчилик, ҳиммат юзасидан бирор манфаат етказсангиз, у сизга яхшилик билан жавоб қайтаришни ўйламайди, балки сиздан кўраётган фойдасига ружу кўяди. Сиз кўрсатаётган саховатни ўзининг қонуний ҳаққи деб қабул қилади ва сиздан чексиз даражада манфаатдор бўлишни тама қилади. Ундаги бу фойдахўрлик яхшилик қилган кишининг зарар кўриши, ҳатто, емирилиши, «синиши»гача етиб боради. Бу ҳаётда учраб турадиган тоифа — типнинг хос белгисидир. Бундай кишиларга нисбатан мазкур иборанинг маънодоши — «қўлингни берсанг, шонангни қайиради» ибораси ҳам қўлланади. Иккала ибора ҳам бухороликлар пугқидан олинган. Бу каби иборалардан бадий адабиётда фойдаланиш бадий тилнинг халқчиллиги, ихчамлиги, мазмунан салмоқдорлиги, услубий сайқалдорлигини таъминлайди.

САРВ

«Сарв» мумтоз адабиётимизда катта бадий хизматни бажарадиган сўзлардан. Одатда, адабий асарларда қўлланадиган кўп сўзларнинг луғавий маъносини билиш мумкин, аммо уларнинг бадий маъно қирраларини илғаб олиш қийин. «Сарв» сўзига келганда эса, аҳвол бирмунча бошқачароқ. Биз минглаб шеърларда «сарв» сўзини учратамиз, у ифодаляётган маъноларни муайян даражада тасаввур қиламиз, лекин сарвнинг ўзи қандай дарахт эканлигини аниқ англай олмаймиз. Бу ўқувчиларнинг саволларида ҳам кўришиб туради: улар «ғўзал қизларнинг қадди қомати сарв дарахтига ўхшатилишини» билишади, бироқ бу сарв ўсимликлар оламининг қайси бир мўъжизаси эканлиги, бу дарахт қасрларда ўсиши уларнинг бахсларига сабаб бўлади. «Сарв» сўзини билиш фақат тил ва адабиётни эмас, табиатни яхшироқ ўрганишни тақозо қилади. Демак, тилга эътибор — она табиатга эътибор ҳам экан.

Сарв — Жануб мамлакатларида ўсади. «Сарв»нинг форсий сўз эканлиги ҳам шуни тасдиқлайди. Сарв — тўғри, тик ўсадиган, қишин-ёзин кўм-кўк турадиган, ҳиди ёқимли, хушқомат, игна баргли дарахт. Лекин сарв — арча эмас. Арчанинг «сарв арча» деб номланган, сарвга ўхшаш тик ўсадиган бир тури борки, у бизнинг мамлакатимизда ҳам ўсади. Сарв — узоқ умр кўрадиган дарахт, унинг бўйи 25 метрга етади. Ёғочи жуда мустаҳкам ва қимматбаҳо. Ундан қурилиш уску-

наларидан тортиб, жажжи сандиқчалар сингари совға буюмларгача тайёрланади.

Мумтоз адабиётимизда «санавбар», «сапедор» сингари дарахт номлари ҳам бадиий тасвир воситалари вазифасини бажаради. Санавбар — қарағайга ўхшаш хушқомат дарахт. Адабиётда келишган қоматни ифодалайди. Қизларга қўйиладиган «Санобар» исми шу дарахт номидан олинган. Сапедор — Оқтерак дарахти. Адабиётда кумуш танли гўзал сиймони ифодалайди. Бу сўз Бухоро шеvasида ҳозир ҳам «сафеддор» шаклида қўлланади. Бундай тасвирий воситалар ҳақида соатлаб гапириш, алоҳида мақола ва китоблар ёзиш мумкин. Биз имкон доирасида фақат «сарв» сўзини бадиий мазмунида сарв дарахтининг табиий хусусиятлари ҳам муҷассамлашган асарлар таҳлил этамиз.

Сарв мумтоз адабиётда ташбеҳий тарзда келганида (масалан, «сарвқомат»), гўзал севгилининг қадди қоматини, истиоравий тарзда келганида (масалан, «сарвим») эса, гўзал севгилининг ўзини ифодалайди. Мумтоз адабиётимизнинг аъло ютуқлари муҷассамлашган Алишер Навоий ижодига мурожаат қиламиз. Навоий бир ғазалида севикли сиймосини табиат билан уйғун равишда тасвирлашга муваффақ бўлади. Уни сарвга ўхшатади, барча ҳаракатлари ҳамда фазилатларини сарв билан қиёслаш жараёнида очади. Сарвнинг кўриниши ҳайрон қараб турган кишини эслатади. Бунини шоир сарв Наврўз айёмида жавлон ураётган маъшуқага ҳайрону лол қолди, дея талқин этади:

Чаман сарви қолиб ҳайрон, менинг сарвим қилиб жавлон,
Анинг шайдоси бир деҳқон, мунга шайдо бари олам.

Бу байтдан сарв ёввойи эмас, балки муайян мақсадда деҳқон парваришлайдиган дарахт эканлигини ҳам тушунамиз. Асарларда учрайдиган «сарвзор» сўзи ҳам ҳозирги «теракзор», «чинорзор»лар сингари, ўтмишда, эҳтимол, қурилиш материаллари олиш ниятида «сарвзор»лар яратилганидан далолат беради.

Чаман сарви қолиб бебар, менинг сарвим бўлуб дилбар,
Ани ел айлабон музтар, бу елдин секратиб адҳам.

Ҳазалнинг «Ани ел айлабон музтар» ёки «Сабодин, эй қади раъно, бўлур ҳам сарв гаҳ-гаҳ ҳам» сатрлари

сарв танаси жуда йўгон бўлмагани, у нозик ниҳол бўлиб, қаттиқ шамолга дош беролмаслигини кўрсатади.

Зулқофиятайн — қўшқофия санъати билан яратилган мана бу байтга эътибор беринг:

Кўнуб ул сарв уза булбул, чекиб гул шавқидин гул-гул,
Бу сарв узра очилиб гул, анга тердин тушуб шабнам.

Бундан сарв чинор каби ўздан заҳарли модда чиқармагани, хушбўйлиги учун, унда булбуллар маскан тутишини, «бу сарв узра» гуллар очилишини тасаввур қилиш мумкин.

Сарв «сарвигул» тарзида ҳам кўп ишлатилади. Навойининг севимли ифодаси бўлганидан, сарвигул шоир ҳақидаги халқ ҳикояларига ҳам кўчган. Навойининг тадбиркорлиги ҳақидаги ҳикоятда тасвирланишича, Ҳусайн Бойқаро олис сафарда. Оғир касал ётган суюкли хотини эса ҳаётдан кўз юмади. Бу мусибат хабарини шоҳга етказишга ҳеч ким журъат ва тадбир тополмайди. Сарой аҳли мушкулни ҳал этишни улуғ шоирдан илтимос қилади. Навоий қоғозга бир сатр шеър ёзиб, чопар орқали жўнатади. Мусибат қуйидагича ифодаланган эди:

Сарвигулнинг соясинда сўлди гул, нетмоқ керак?

Буни ўқиган шоҳ шоир шундай жавоб ёзиб жўнатади:

Сарвидан тобут ясаб, гулдин кафан этмоқ керак!

Бу ҳикоят халқнинг Навоий сўз санъатига буюк муҳаббати самарасидир.

Сарв сўзи Навоий издошлари, жумладан, Мунис шеърларида ҳам маҳорат билан қўлланади. Дарахтнинг оёқ панжаларидек тупроқдан бўртиб чиқиб турган томирларини кўрган бўлсангиз керак. Шу манзарадан фойдаланиб Мунис маъшуқа қоматини ружуъ санъати юситасида қуйидагича тасвирлайди:

Хироми қоматингдиндур хижил сарв,
Хижил демайки, бўлмиш поя чил сарв.

Маъшуқа қомати дастлаб сарвга қиёс этилади, сўнг шоир бу қиёсидан қайтади, чунки сарв маъшуқадек нозланиб юриш фазилатига эга эмас. Энди шоир

маъшуқа хиромидан сарв хижил эканлигини баён этади. Сўнг бу фикрни ҳам рад этади-да, «маъшуқа қоматининг чиройли ҳаракатланишидан сарв хижолат бўлиб қўя қолмайди, балки оёқлари қирққа бўлиниб, юролмай қолди», — мазмунида поэтик хулоса чиқаради.

Умуман, мумтоз шеърятда «сарв» сўзининг фаол қўлланиши бадиий адабиёт учун ижтимоий ҳаёт сингари, табиат ҳам муҳим манба эканлигини кўрсатади.

ЛУТФ

«Лутф» ўзбек халқи маънавиятидаги муҳим фазилатларни белгиловчи кўп маъноли сўзлардан биридир. Лутф сўзининг маъно миқёслари биз ўйлагандан кенг-роқ. «Лутф» — қуйидаги луғавий маъноларга эга:

1. Лутф — меҳрибонлик, марҳамат, шафқат, олижаноблик. Демак, инсонга меҳрибонлик кўрсатиш, марҳаматли бўлиш, муҳтожларга, ожизларга, заифларга, ҳимоясизларга шафқатли бўлиш ўзбекона лутфнинг илк белгиларидандир. Меҳр-шафқатга ташнадил кишини йўқлаш, ёд этиш, унга хат ёзиш ҳам лутф ҳисобланади. Навоий бир байтида:

«Не лутф эдики, нома бирла ёд этдинг», дер экан мактуб билан сарафроз этган ёрига мамнуният изҳор этган. Мунисда бундай байт бор:

Хажр саҳросида зору бекас эрдим, шукрим,
Рахши алтофин менинг сори сабукбор этти дўст.

Ушбу байтда «лутф» сўзининг «алтоф» — кўплик шакли қўлланган. Унинг маъноси шуки, айрилиқ саҳросида зору саргардон, кимсасиз, меҳрга муштоқ лирик қаҳрамон ҳузурига дўсти лутфу марҳаматлар билан ташриф буюрган ва унинг дардига таскин берган.

2. Сийлов маъноси. Бировнинг мушкулини осон этмоқ, ҳожатини раво этмоқ, унга тўхфа бағишламоқ сийлов демакдир. Навоий ёзади:

Бу ишдинки, табъим ҳаросон эрур,
Агар тенгри лутф этса, осон эрур.

Бу байтда «лутф» тангрининг сийлови маъносида қўлланган. Шу маъно асосида Лутфулло деган исмлар

ҳам вужудга келган. Тангри таоло бандасини сийлаб, унга ўғил ато этганида, ота-она суюниб, шукр қилиб, фарзандига Лутфулло деб от қўйган.

3. Нутқ гузаллиги, нутқнинг дилга яқинлиги ҳам лутф дейилади. Ҳалқда жуда чиройли ва сермазмун гапирган, тингловчининг дилидагини топиб сўзлаган кишига «лутф қилдингиз» ёки «лутф қилдилар» каби иборалар билан изҳори фазл кўрсатилади.

4. Лутф сўзининг маъно қирраларидан яна бири ҳиммат, саховат, таҳсин демакдир. Бунга мисол тариқасида мавлоно Лутфийнинг ёш Алишер Навоӣига берган баҳосини эслаш мумкин. Навоӣи:

Оразин ёпқоч, кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш,

матлаъли ғазалини ўқиб берганида, Лутфий шундай лутф этади: «Агар мумкин бўлса эди, мен ўзимнинг фўрсий ва туркий тилларида айтган ўн-ўн икки минг шёъримни шу бир ғазалга алмашар эдим». Навоӣининг ушбу ғазали Лутфийнинг лутфига сазовор ғазал сифатида алоҳида эътиборда туради. Булар — лутф сўзининг луғавий маънолари.

5. «Лутф» — адабиётшуносликда атама — термин сифатида қўлланади. Мумтоз адабиёт бадиияти илмида лутф махсус бадиий усул — поэтик санъатнинг номидир. Лутф санъатининг ўзига хос хусусиятлари адабиётшунос Ваҳоб Раҳмоновнинг «Шеър санъатлари» қўлланмасида махсус ёритилган. Лутф бадииятда муайян сўз ёки сўз бирикмасини икки ва ундан ортиқ маънода қўлаш санъатидир. Тажнис ва ихом каби, лутф ҳам тилдаги омонимия — сўзнинг бир шаклда кўп маънони ифодалаши ҳодисасига асосланади. Лекин лутф ихом ва тажнисдан фарқланувчи айрича санъатдир. Лутфнинг тажнисдан фарқи шундаки, тажнисли матнда бир шаклдаги сўз бир неча ўринда, турли маъноларда қўлланган бўлади. Лутф қўлланган матнда эса бир шаклдаги кўп маъноли сўз фақат бир ўринда қўлланган бўлади. Лутфнинг ихомдан фарқланадиган томони шуки, ихом усулида қўлланган бир маъноси ошкор, бир маъноси яширин сўзнинг яширин маъносини кўп китобхонлар сезмай қоладилар. Лутф санъатида эса сўзнинг барча маънолари яққол сезилиб, мухлисни мафтун этиб туради. Лутфга мисол:

Кун тушта кўргали сени тушти заволга,
Ой тонгга қолди, кеча боқиб ул жамолга.

Ушбу байтнинг «тушта» ва «тонгга» сўзларида лутф усулида сўз ўйини қилинган. Биринчи мисрада лутф воситасида шундай маънолар ифодаланган: 1. Офтоб туш вақти, яъни пешин чоғи, энг юксакка кўтарилган палласида сенинг гўзал ҳуснингни кўришга муяссар бўлди ва тан бергани, таслим бўлганидан, пастга тушиб кетди. 2. Офтоб сенинг жамолингни соғинганидан, сени тушида кўриш учун, тахтидан тушиб, уйқуга кетди. Демак, «туш» сўзи куннинг ўртаси ва туш кўрмоқ маъноларини лутфан изҳор этган.

Иккинчи мисрада эса лутф қуйидаги маъноларни ифодалашга сафарбар қилинган: 1. Ой кечаси ҳуснингни кўриб, маҳлиё бўлганидан, тонггача осмонда қолиб кетди. 2. Ой тунда жамолингга боқиб, унинг гўзаллигига рақобат қилолмай танг аҳволда қолди.

Шоир Лутфийнинг таҳаллуси ҳам назмдаги лутф-корлик истеъдодига асосан танланган.

Лутф аския санъатига асос бўлган усулдир. Аскиядаги пўртанавор қаҳқаҳалар лутф санъатининг қудратидир.

Таркибида лутф санъати мужассам ҳикоят ва ривоятлар лагиф ҳангомалардан иборат бўлади. Улар латифа деб аталади.

Ўзбек халқининг муомала маданиятида ён-атрофидаги инсонларга лутф илтифот кўрсатиши катта ўрин тутди. Ўзбеклар қадимдан табиатан сертакаллуф халқ. Афсуски, ҳозир илтифотли муомалани унутиб, такаллуфсиз бўлиб боряпмиз. Муомала маданиятимиз камбағаллашиб борапти. Эндиликда, илтифот сўзларини ёдлаб, ёшларга ўргатиб борсак, савоб иш бўларди.

Маданиятли ўзбек ҳеч қачон ишлаб турган одамнинг ёнидан лоқайд, бепарво ўтиб кета олмайди. Шундай ўтиб кетдими, билингки, унда ўзбекона лутф маданияти етмайди. Оғир юк ташиётган туяга «Хайт» деган — мадад экан. Шундан бўлса керак, тарбияли ўзбек фарзанди ишлаб турган одамга «Ҳорманг!» дея мурожаат қилади. Халқимиз муомала маданиятида ҳар бир мурожаат, савол, хатти-ҳаракатнинг жавоби ишлаб чиқилган. Уларнинг гўзаллиги шундаки, савол-жавоблар айни ўша вазиятга мос. «Ҳорманг!» мурожаатига ишлаб турган одам «Бор бўлинг!» ёки «Саломат бўлинг!» деб жавоб қайтаради. «Ҳорманг!» — «Бор бўлинг!» ҳар

иккала томонни маънан раъбатлантиради, узаро яқинлаштиради. Шугина муомаладан баъзи бегона одамлар ошна бўлиб кетишади.

Пахтасини териб ёки дон экинларини ўриб, хирмон кўтараётган деҳқоннинг ёнидан индамай, бепарво ўтиб бўладими? Йўқ. Йўловчи деҳқонга «Хирмонга барака!» ёки «Чошга барака!» дея ҳайқиради. Ҳосилнинг чўғини қувона-қувона чошлаётган деҳқон эса йўловчининг эътиборидан янада руҳланиб кетади ва мамнуният билан «Умрингизга барака!» дея жавоб беради.

Хўш, терлаб-пишиб кир юваётган аёлга нисбатан ҳам шундай илтифот кўрсатиш мумкинми? Албатта-да! Ўзбек халқининг тил сандиғида илтифотнинг бундай намунаси ҳам бор. Кир юваётган аёлга мадад тиламоқчи бўлган одам унга «Кирингиз оқарсин!» дея мурожаат этади. Аёл эса тилакка тилак билан жавоб қайтаради. Йўловчига «Йўлингиз оқарсин!» дея оқ йўл тилайди.

Зиёратга бораётган ёки зиёратдан қайтган мусофир билан салом-алик, ҳол-аҳвол сўрашишдан кейин мулоқот қандай давом этади? Унга «Зиёратлар қабул!» дейилади. У эса «Муродлар ҳосил!» дея лутф кўрсатади.

Ҳаётда илтифот кўрсатиш мақсадида «лутф» сўзини ноўрин қўллаш ҳоллари ҳам бор. Бу, айниқса, тўйхат ва таклифномаларда учрайди. Уларда «лутфан таклиф этамиз» деган ибора учрайди. Бунда бир киши бошқа бир кишига ё жамоага мурожаат этаётган бўлади. Агар улуғ одам кичик одамга ёки улуғ жамоа кичик жамоага мурожаат қилаётган бўлса, бу ибора тўғри қўлланади. Аксинча бўлса, яъни ёши ва мартабаси кичик одам ёши ва мартабаси улуғ одамни таклиф этаётган бўлса-ю, шу иборани қўлласа, у ўзи билмаган ҳолда ўзини катта тўғиши, ҳаддидан ошиши, калондимоғлик қилиб қўйиши мумкин. Бундай ҳолда ибора гўё «мен сизга мурувват кўрсатяпман», «мен сизга илтифот қияпман» деган такаббуруна маънони англатиб қолади. Таклиф этилувчи эса хурсанд бўлиш ўрнига ранжиши мумкин. Ундан кўра, «лутфан ташриф буюришингизни сўраймиз» дейилса, таклиф этилувчи шарафланади, унинг илтифоти сўралади ва камтарлик ифодаланади.

Шунингдек, «ташриф буюрмоқ» ибораси ҳам кўп ҳолларда ноўрин ишлатилади. Оддий одамларнинг «ташриф буюраман», «ташриф буюрдим» дейиши ва оддий одамлар ҳақида «ташриф буюрдилар» дейиш но-

камтарлик бўлади. Унинг ўрнига «келдим», «келаман», «қадам ранжида қилдим», «келдилар», «қадам ранжида қилдилар» дейиш айти муддаодир.

Шу залда дилни дилларга, гапни гапга боғлаб боровчи такаллуф сўзларимиз кўп. Гап уларни унутиб юбормай, ўзлаштириб, ўринли қўллашда. Бу — одамийлигимиз, ахлоқимиз, миллий маънавиятимизнинг муҳим белгиларидан.

НОТИҚЛИК САНЪАТИ

НОТИҚЛИК САНЪАТИ ВА РАҲБАРЛИК САЛОҲИЯТИ

Тил инсон ақлий фаолиятининг энг асосий восита-сидир. Инсонни бутун ҳайвонот олаmidан ажратиб турган, коинот сарвари ва гултожига айлантирган омил ҳам тилдир. Инсон ақлий фаолиятининг энг олий маҳсуллари, тафаккур мевалари тил ва нутқ орқали юзага чиқади. Тил тафаккур маҳсулларининг ҳаётга татбиқ этилишига восита бўлувчи қудратли қуролдир.

Қадимий исломий манбаларимизда айтилишича, бани башарнинг яратувчиси Тангри таолонинг бир оғиз «бўл» деган сўзи билан олам яралган экан. Шунинг учун сўзга эътиқод, сўзга берилган таъриф-тавсифлар, сўзнинг тарихий хизматига айтилган шарафлар чексиз. Улуғ Алишер Навоий сўзга бундай баҳо беради:

Сўздурки, нишон берур улукка жондин,
Сўздурки, берур жонга хабар жонондин.
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Сўзнинг тарихий-маданий хизмати чексиз, албатта. Лекин тилнинг олижаноб имкониятлари нутқ орқали, нутқ жараёнида очилади. Нутқ бўлмас экан, тилнинг чексиз имкониятлари юзага чиқмай қолаверади. Тилни ҳалди аълосига етказиб шарафлаган Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида тил ва нутқ муносабатларини шундай изоҳлайди: «Тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир. Агар нутқ номаъқул бўлиб чиқса, тилнинг офатидир». Демак, тил ҳар қанча зўр бўлмасин, у нутқ учун қурол сифатида хизмат қиларкан. Унинг куч-қудрати нутқ жараёнида намоён бўлар экан. Агар тил ўқ бўлса, нутқ камондир. Ўқнинг қудрати камоннинг қобилиятига ҳам боглиқ. Камон қанчалик мустаҳкам бўлса, мўлжалга беҳато урадиган бўлса, тилнинг, яъни ўқнинг қудрати шунчалик яққолроқ намоён бўлади.

«Қобуснома»да Кайковус «Билгилким, ҳамма ҳунардан сўз ҳунари яхши» дейди. Ҳуш, нима учун шун-

дай дейди? Чунки хунармандлар кўпроқ моддий неъматлар яратадилар. Уларнинг фаолиятида маънавий қиёфалари тўлақонли даражада намоён бўлмайди. Ҳар қандай хунарманднинг маънавияти унинг нутқи орқали тўлақонли намоён бўлади. «Сўз хунари»ни эгаллаган хунарманднинг иши барча хунармандларникидан кўра яхшироқ юришади. Кайковуснинг сўзларида шундай ҳикмат ҳам борки, сўзга чечан, сўзамол, нотиқ киши ҳамма жойда хушмуомалалик билан ишини би-тириб кетаверади, асло дар қолмайди.

Фарб донишмандларидан Р. Эмирсон таъкидлаши-ча, «Нутқ — қудратли куч: у ишонтиради, ундайди, мажбур этади». Бу гапда нутқнинг шундай фазилати таъкидланиптики, у, биринчи навбатда, ишонтириш санъатидир. Иш бошқараётган ёхуд омма билан муло-қотда бўлаётган раҳбар ишонарли гапириши, нутқи чиройли далилланган, пухта асосланган бўлиши лозим. Тингловчиларнинг ишончи қозонилгач, уларни итоат эттириш, ундаш, мажбурлашга эҳтиёж ҳам қолмайди. Чунки ишонч ҳосил қилган ҳар қандай инсон муайян вазифани бажаришга мажбурият сезади.

Машҳур нотиқ Цицерон: «Тарихда ё яхши ҳарбий саркарда, ё яхши нотиқ бўлиш керак», деган экан. Бу гапда катта ҳикмат бор. Унда нотиқлик санъати ҳарбий саркардалик санъати билан тенглаштирилган. Бу маъ-лум даражада муболағали туюлиши мумкин, лекин та-содифий ўхшатиш эмас. Ҳарбий саркарданинг итоати-да катта миқдордаги лашкар бўлади. Аммо, лашкар билан забт этиб бўлмайдиган давлатлар ва сарҳадларни сўз санъати билан бўйсундириш мумкин.

Қалам гуфтоки: «Ман шоҳи жаҳонам,
Қаламкашро бамақсад меросанам».

Низомий Ганжавий талқинича, қалам: «Мен — шоҳман ва эгам — қаламкашни албатта мақсадига ет-казаман» деган экан.

Алишер Навоининг:

Олибмен тахти фармонимга осон
Черик чекмай Хитодин то Хуросон,

деган сўзларида ҳам шундай ҳикмат бор. Черик — бу лашкар. Шоир лашкар тортмасдан Хитойдан Хуросон-гача бўлган сарҳадни забт этганлиги ҳақида фахрланиб

сўзламоқда. Маълумки, Алишер Навоийнинг таъсир доираси ва даражаси ҳар қандай ҳарбий саркардадан ҳам устун бўлган. Нутқ ва тафаккур салоҳияти уни вазири аъзам даражасига кўтарган эди. Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўзи улуғ шоирни махсус рисоласида таърифлаб «Сўз соҳибқирони» деб атаган эди.

Сўзнинг сеҳрига, қудратига, саркарда бажара олмайдиган вазифани сўз соҳибқирони уддалаганлигига яна бир ҳикоятни мисол келтириш мумкин. Ҳикоят мазмунига кўра, Ҳусайн Бойқаро узоқда шикор билан машғул экан. Саройда малика оғир бетоб ётган экан. Кунлардан бир кун малика ҳаётдан кўз юмибди. Аммо подшоҳга ўлим хабарини етказишга ҳеч ким журъат етмабди. Шунда сарой аъёнлари сўз саркардаси Навоийга мурожаат қилишибди. «Шоҳга шум хабарни етказган киши шубҳасиз, жазога маҳкум бўлади. Мушкулни фақат Сизнинг тadbиркорлигингиз, суҳандонлигингиз осон қилиши мумкин», — дейишибди. Шунда Навоий бир сатр шеър ёзиб берибди. Уни чопар орқали Ҳусайн Бойқарога етказишибди. Подшоҳ ўқибди:

Сарвиғулнинг соясинда сўлди гул, нетмоқ керак?

Ҳусайн Бойқаро дарҳол мисранинг мазмунини тушунибди. Ҳеч бир талвасага тушмасдан, вазминлик билан шеърини саволга шеърини жавоб ёзибди:

Сарвидин тобут ясаб, гулдин кафан этмоқ керак!

Сарой аҳли чопар келтирган хабардан хушнуд бўлиб, сўзнинг қудратига қойил қолишибди, дафн маросимига киришибди.

Сўзнинг қудрати Абу Абдулло Рудакий ҳаёти билан боғлиқ бир ҳикоятда ҳам яққол кўринади. Подшоҳ сарой аъёнлари ва бир гуруҳ навкарлар билан биргаликда узоқ вақт сафарда юради. Оилалари ва бола-чақаларини соғинган сарбозлар Ватанга қайтиш туйғусини подшоҳга қандай етказиш йўлини топишолмайди. Шунда сафардаги ҳамроҳларидан бири шоир Рудакийдан нажот сўрашади. Соғинч изтироблари исканжасидаги Рудакий ҳам Ватанга чорловчи ёниқ шеър ёзиб, маъракада ўқийди.

Буйи жўйи мўлиён ояд ҳаме,
Ёди ёри меҳрибон ояд ҳаме.

Шоҳ моҳ асту Бухоро осмон,
Моҳ сўйи осмон ояд ҳаме.

Мазмуни:

Мулиён анҳори ёдга келаду,
Меҳрибон ёр ёди ёдга келаду.
Шоҳ-моҳтобду, Бухоро-осмон,
Моҳтоб осмон ёнга келаду.

Ушбу сўзлар подшоҳнинг соғинч туйғуларини жўштириб юборади. Шеърдаги мунгли товушдошлик ва жанговар юриш оҳанги шоҳни асир этади. Подшоҳ аҳли аъёнлари билан маърака майдониданоқ Бухорога отланади.

Қадимги даврданоқ давлат раҳбарини сайлашда икки асосий фазилат мезонига таянилган. Унинг бири саркардалик салоҳияти бўлса, иккинчиси нотиқлик маҳоратидир. Мустақил Ўзбекистоннинг бўлғуси раҳбарлари саркардалик, ташкилотчилик, тадбиркорлик истеъдодлари билан бирга нотиқлик санъатини ҳам эгаллаган бўлишлари зарур. Шу боисдан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида Тил ва нутқ маданияти кафедраси очилиши қонуний ҳол эди. Тил ва нутқ маданияти кафедрасида «Ўзбек нутқи маданияти асослари» фани ўқитилади, ўзбек-лотин алифбоси ва имло қоидалари ўргатилади, «Давлат тилида иш юритиш», «Нутқ тайёрлаш услубиёти» мавзуларида махсус курслар ўтилади, нотиқлик санъати назарий ва амалий дарслар давомида ўргатилади.

Ўзбек нутқи маданияти асослари фанининг мақсади инсон нутқини ўрганиш, уни ижтимоий-маданий муносабатларга мувофиқ даражада сайқал топтиришдир. Нутқ маданияти фани тилшунослик соҳасининг бир тармоғи сифатида вужудга келган. Ушбу фан тилшуносликда тил бойликларидан фойдаланиш жараёнини, тил бирликлари имкониятларининг борлиқ, тафаккур, онг ҳамда вазият билан муносабатдаги қўринишларини ўрганади.

Олий ўқув юртларининг филология факультетларида нутқ маданияти соф тилшунослик йўналишида, санъатга оид билимгоҳларда эса санъаткор нутқи маҳорати йўсинида ўқитилади. Тил ва нутқ маданияти кафедраси фаолияти, мақсади ва вазифалари мамлакат

олий ўқув юртларидаги шу номдаги кафедра ҳамда бўлимлардан фарқланади. Унинг йўналиши филология факультетларидаги тилшунослик ҳам, санъат институтидаги актёрлик ёхуд сахна нутқи ҳам эмас. Ушбу кафедра фаолияти бу ҳар икки йўналишни ҳам қамраб олган ҳолда, анча залворли мақсад ва вазифаларни кўзлайди. Кафедранинг бош вазифаси Академияда таҳсил олаётган бўлғуси раҳбар ходимларнинг тил ва нутқ маданиятини такомиллаштиришдан иборатдир. Академиянинг ихтисос хусусияти ва замон талабидан келиб чиқиб, кафедра ўқув дастурида тил ва нутқ маданиятининг долзарб муаммоларига жиддий эътибор қаратилган.

Аввало, давлат тили сиёсатини ўрганиш муҳим вазифалардан ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг давлат тили сиёсати Конституциянинг 4-моддаси ҳамда Давлат тили ҳақидаги қонун билан мустаҳкамланган. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва давлат тили ҳақидаги қонун ўзбек тили ва нутқи маданиятининг ҳаётий қудратини таъминлайдиган ҳуқуқий ҳужжатдир. Давлат тили туғрисидаги қонунни ўрганиб, унга риоя этмасдан туриб, нутқ маданияти фанини ўзлаштириш мушкулдир. Чунки давлат тили қонуни адабий тилга таянади. Адабий тил эса маданий тилдир. Миллий нутқ маданияти давлат тили ҳақидаги қонунни ҳаётга татбиқ этиш жараёнида такомиллашадди. Бўлғуси раҳбарлар давлат тили қонуни ва сиёсатини мукамал даражада билишлари, ҳаётга татбиқ этишлари зарур.

Нутқ маданияти фанининг таркибий қисмларидан иккинчиси нотиқлик санъатидир. Нутқ маданиятини мукамал эгаллаган инсон нотиқ бўлади. Нотиқ тил ва нутқ маданиятининг фаол амалиётчиси. Аммо тил ва нутқ маданиятининг бутун қонун-қоидаларини мукамал эгаллаган ҳар қандай киши нотиқ бўлолмайди. Ушбу қонун-қоидаларни кундалик фаолиятига изчил татбиқ этувчи, Оллоҳ ато этган туғма истеъдодли инсонларгина етук нотиқ бўлиб етишадилар. Тил ва нутқ маданияти курсида нотиқлик санъати асослари назарий ва амалий жиҳатдан ўрганилади. Чунки ҳар бир раҳбар қалр, у қайси идорада ишлашидан қатъи назар, нотиқлик малакасига эга бўлиши зарур. Раҳбарнинг нутқ маданиятига фуқаро билан оддий мулоқот-муомаладан тортиб мажлис бошқаришу олий минбарлардан нутқ сузлашгача бўлган жараёнлар киради. Аммо баъзи

раҳбарларимиз на одакий муомала маданиятини, на мажлис бошқаришни ва на нутқ сўзлашни биладилар.

Воизлик санъатини, ваъзхонлик маданиятини ўргатиш ҳам тил ва нутқ маданияти курсининг асосий вазифаларидан бўлиб ҳисобланади. Ваъз ҳам нутқнинг бир тури, албатта. Аммо, ваъз шўролар ҳокимияти даврида биз кўникиб қолган нутқдан анчайин фарқ қилади. Ваъз сиёсий, расмий услубдан холи, халқчил услубда сўзланадиган нутқ намунасидир. Ҳозирги кенг халқ оммасида ваъз ҳақида деярли тасаввур йўқ. Бунинг сабаби шуки, шўролар ҳокимияти даврида ваъзга фақат диний нутқ деб қаралган. Исломий маърифат билан биргаликда ваъз маданиятини ҳам халқимиз маънавиятидан сиқиб чиқаришган. Халқимизнинг ялпи маънавий-маданий мероси билан бирга ваъзхонлик аъъанаси ҳам қатағонга учраган. Бу ҳам мустахлакачилик мафкурасининг халқни ўзлигини англаатадиган миллий қадриятлардан узоқлаштириш усули эди.

Миллий мустақиллик ғалабаси, барча миллий қадриятлар қатори, исломий маърифатга ҳам кенг йўл, эркинлик берди. Ҳаётимизда ваъзхонлик маданиятининг айрим белгилари кўрина бошлади. Аммо бу ҳали ваъзхонлик маданияти, воизлик санъати тўла тирилди деган гап эмас. Амри маъруф ваъзхонлик маданиятининг бир кўриниши, холос. Унда ваъзхонлик маданиятининг мазмун мундарижаси жуда чекланган ҳолатда акс этади.

Нутқнинг имон-эътиқод, Ватан ва халқ, одоб-ахлоқ мавзуларида сўзланадиган тури ваъз дейилади. Ваъз мазмун-мундарижаси, услуби жиҳатидан ҳам ўзига хос нутқдир. Бу ҳақда махсус фаслда маълумот берилади. Халқни имон-эътиқодга, ватанпарварлик ва инсонпарварликка, маънавий камолотга даъват этиб нутқ сўзловчи киши воиздир. Бундай руҳда нутқ сўзлашни санъат даражасига кўтарган воизлар халқ орасида машҳур бўлганлар. Воизлик санъати билан шуғулланадиган кишилар халқнинг назаридаги етук аллома бўлганлар ва улар нодир истеъдод соҳиби сифатида қадрланганлар. Масалан, Алишер Навоий замонасидаги Ҳусайн Воиз Кошифий ана шундай кишилардан бўлган.

Бугунда ваъзхонлик ва воизлик санъатини ўрганишдан мақсад нима? Ваъзхонлик санъатига эҳтиёжнинг боиси шуки, у миллий мустақиллик мафкурасини омма онгига сингдиришнинг воситаларидан биридир. Замонавий ваъз фақат диний мазмунда бўлмаслиги ке-

рак. Ваъзни фақат диндорларнинг иши деб, уларгагина топшириб қўйиш ҳам тўғри эмас. Каттаю кичик жамоаларни бошқарадиган ҳар бир раҳбар ваъз ўқиш маданиятига эга бўлиши зарур. Замонавий ваъз диний шакл ва мазмун билан чекланмаслиги керак. Замонавий ваъз ҳаётий тажриба, тарих сабоқлари, миллий маънавий мерос, исломий маърифат заминида вужудга келиши мақбул. Замонавий ваъзнинг тили равон, услуби енгил, мазмуни халқчил бўлиши муҳим. Замонавий ваъз маърифат тарқатишда, авлодларни маънавий камол топтиришда жуда катта аҳамиятга эга.

Маълумки, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилгунга қадар, давлат тили ҳақидаги қонун қабул қилингунича, барча расмий-идоравий ишлар рус тилида юритилар, ҳужжатлар ҳам шу якка ҳукмрон тилда расмийлаштирилар эди. 1989 йили, октябрь ойининг 21 кунинда, миллий мустақиллик учун кураш кетаётган бир паллада Давлат тили тўғрисидаги қонун қабул қилинди. Ана шундан кейин, секин-асталик билан давлат тилида иш юритишга ўтила бошланди. Лекин бу борада қатор ўзига хос муаммолар мавжуд. Ҳали ҳужжатларни давлат тили қонун-қоидаларига мувофиқ тайёрлаш талаб даражасида эмас. Баъзи идораларда бунга, умуман, риоя этилмайди. Баъзи раҳбарларимиз бирорган расмий идоравий ҳужжатни тайёрлашни билдирмайди. Таҳсил давомида мана шу камчилик мумкин қадар бартараф этилиши зарур.

Ўзбек нутқи маданияти асослари фани ҳозирги замон ўзбек адабий тилини ўрганади. Шу адабий тил асосида вужудга келадиган барча нутқ турлари, адабий тилга асос бўлувчи халқ тили шевалари ҳам нутқ маданияти объектига дахлдордир. Нутқ маданияти соҳаси адабиётшунослик, поэтика, эстетика, этика, педагогика, мантиқ, руҳшунослик, сиёсатшунослик соҳалари билан боғлиқ. Миллий мустақиллик мафкурасининг таркибий қисми ҳисобланмиш Давлат тили сиёсати ва унга оид ҳуқуқий ҳужжатлар нутқ маданиятининг асосий аспектларидандир. Нотиқлик ва воизлик санъатига оид исарлар, ўзбек маданий нутқига асос бўлган миллий адабий мерос намуналари, ўзбек миллий ҳужжатчилиги ҳамда давлат тилида иш юритиш қонун-қоидалари мажмуаси фаннинг асосий объектларидандир.

Таҳсил жараёнида дарслар маъруза, суҳбат, баҳс-мунозара, амалий машғулоти, шахсий машғулоти шаклларида ташкил қилинади. Маъруза соатларида анъана-

вий яккахонлик услубидан воз кечилади. Аксинча, маърузаларни таҳсил олувчиларнинг фаол савол-жавоблари, жонли фикр алмашувлари билан омухта равишда ўтказиш кўзланади. Имкон қадар ҳар бир дарсга қўйилган мавзунинг энг билимдон мутахассисини сафарбар этишга эришилади. Ҳар бир дарс тингловчилар маърифий ҳаётида муҳим бир ҳодиса бўлиб қолиши учун Республикада таниқли, обрўли, нуфузли аллома ва адиблар жалб этилади. Ҳар бир суҳбат дарси ижодий мулоқот, адабий учрашув тусини олишига эришилади. Амалий машғулот дарсларида амалий иш ўрганиш, кўп ва ҳўб илм-маърифат ҳосил қилиш мақсадида Академиядан ташқаридаги илмий-маърифий даргоҳларга, давлат идораларига, улуғ устозлар ҳузурига сафарлар уюштирилади. Шахсий машғулотларда тингловчилар қобилияти мустақил мутолаа ва илмий-ижодий изланишларга йўналтирилади. Умуман, таҳсил дарс манзиллари, муаллимлари, услубларининг ранг-баранглиги билан таъминланади.

Кафедра ҳузурида «Нотиқлик санъати ижодхонаси» ташкил этилган ва у ҳамиша Академия тингловчилари хизматида. Тил ва нутқ маданияти ҳамда нотиқлик санъатини замонавий техника воситаларисиз мукамал ўрганиш мумкин эмас. Шу боисдан, Академия яратган имкониятлар асосида Нотиқлик санъати ижодхонаси ана шундай техника воситалари билан жиҳозланди. Нотиқлик санъати ижодхонасида, ёзув тахтаси, минбар каби оддий ўқув воситаларидан ташқари, кодаскоп, эпидиаскоп, кўчма экран, видеокамера, видеомагнитофон, рангли телевизор, икки кассетали магнитофон, микрофон сингари замонавий техника воситалари мавжуд. Минбарнинг рўпарасидаги девор кўзгу билан қопланган. Ушбу дарсхонанинг ижодхона деб номланишига сабаб шуки, нутқ тайёрлаш жараёни ижодкорлик, нотиқ эса ижодкор. Академия тингловчилари замонавий техника қулайликларидан фойдаланиб машқ қилиш мобайнида нотиқлик маҳоратини ўзлаштирадilar.

Амалий машғулот дарсларида тингловчилар мустақил тайёрлаган нутқларини минбарда ижро этадилар. Ижро жараёнида рўпарадаги кўзгудан фойдаланиб, юз ифодаларини, қўл ва тана ҳаракатларини кузатадилар, тузатадилар, бошқарадилар. Бу вақтда нутқ жараёни видеокамера орқали ёзиб олинади. Нотиқлик маҳоратининг асосий мезонлари ёзув тахтасида ёзилган бўла-

ди. Айни пайтда нутқ сўзлаётган тингловчининг нутқи унинг гуруҳдошлари томонидан мазкур мезонлар асосида кузатилади. Уларнинг орасидан баҳоловчи махсус ҳайъат тузилади. Тингловчи нутқ сўзлаб бўлгач, унинг нутқи видеоманитофон орқали телеэкранда кўрсатилади. Барча тингловчилар нотиқнинг ўзи ва ўқитувчи билан биргаликда нутқни синчиклаб таҳлил этадилар, муҳокама қиладилар, баҳолайдилар. Бундан чиқадиган сабоқлар бошқа тингловчиларга ҳам ўрناк бўлади. Нотиқлик санъати ижодхонасидаги амалий машқлар яхши натижа бермоқда ва тингловчиларга маъқул бўлмоқда.

Демак, нутқ маданияти курси давлат тили сиёсати, қонунини мукаммал сингдиришга хизмат қилади, нотиқлик ва воизлик санъатини ўргатади. Шахсий ва ижтимоий фаолиятда тил имкониятларидан мукаммал фойдаланишни, расмий-идоравий ҳужжатларни тайёрлаш маданиятини шакллантиради, ўзбек-лотин ёзувини ўргатишни ўзининг вазифаси деб билади.

Тил ва нутқ маданияти кафедраси юқоридаги йўналишларда фақат маърифий иш олиб бориш билан чекланмайди. Балки, шу соҳаларнинг долзарб муаммолари бўйича илмий тадқиқот, тарғибот-ташвиқот ишлари ҳам олиб боради. Мақолалар, маърузалар, эшиттиришлар, кўрсатувлар, тавсияномалар, рисоалар, дастур, қўлланмалар, дарсликлар тайёрлайди ва уларни амалга оширади. Кафедрада магистрлик диссертациялари ва ундан юқори илмий даражалар учун тадқиқотлар олиб борилади.

ВОИЗЛИК САНЪАТИ САБОҚЛАРИ

Воизлик санъати, унинг моҳияти, муҳим шартлари нималардан иборат бўлган? Ваъз нима-ю, воиз ким? Пиру муршид воиз қандай фазилатларга эга бўлиши керак? Уни тингловчи мурид-чи? Ушбу саволлар ҳар бир замондошимизни кўпдан қизиқтириб келади.

Қадим Шарқ санъатида воизлик — нотиқлик санъатининг энг оммавий турларидан бири бўлган. Бу санъат катта нотиқлик истеъдодини ва маҳоратини талаб этган. Ҳар ким ҳам воизлик санъатини эгаллай олмаган, ҳар кимга ҳам воизлик мартабаси ишонилмаган, ҳар ким ҳам халқ минбарида воизлик мақомига муяссар бўлолмаган. Воизлар бўлганки, ваъзхонликни касб даражасига кўтарганлар, умрбод шуғулланиб, бу

санъат соҳасида китоблар ёзганлар, ўз нутқлари билан халққа руҳий мадаккор бўлганлар, йўлбошчилик қилганлар, подшолар ҳузурида маънавий ҳомийлик мақомини тутганлар, уларни тўғри йўлга бошқарганлар. Бундай воизлар пири комил бўлганлар. Воизлар бўлганки, маънавий комил бўлмаганликларидан, халқнинг дилидаги гапни топиб гапиролмаганлар, минбарни тепиб, муштлаб, пирлик ва нутқ одобига нолойиқ ҳаракатлар қилиб, омманинг назаридан қолганлар, минбарни тез тарк этганлар.

Ўзбекистонда воизлик санъати янги истиқлол даврида тирилди. Биз маърака ва амри маъруфларда янги давр воизларининг ваъзларини тингламоқдамиз. Лекин улар ҳали мумтоз ваъзлар даражасига етишига анча бор. Воизлик санъатига ривож бағишлаш учун, албатта, унинг ўтмишидаги шарт-шароитларини ўрганиш муҳимдир.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида насихатгўй ва ваъзхонлар тўғрисида алоҳида тўхталади. У воиз қандай киши бўлиши кераклиги ҳақида шундай фикр юритади: «Воиз Ҳақ сўзни тарғиб қилиши, Пайғамбар сўзидан четга чиқмаслиги керак, энг аввал унинг ўзи Ҳақ ва пайғамбар йўлига кириши, сўнгра эса насихат билан элни ҳам шу йўлга солиши лозим. Ўзи юрмаган йўлга элни бошламоқ — мусофирни йўлдан адаштириб, биёбонга ташламоқ ва саҳрода уни йўқотмоқдир. Ўзи мастнинг элни ҳушёрликка чақириши — уйқучи кишининг одамларни бедорликка даъват этганига ўхшаш бир нарсадир».¹ Демак, воиз Қуръони карим ва ҳадиси шарифларни тарғиб этадиган, аввало, ўзи шариат ва тариқат йўлига кирган нотиқ бўлиши керак экан.

Ваъз нима-ю, унга амал қилиш қандайлиги ҳақида Навоий бундай дейди: «Ваъз муршидлар — пирлар, ҳушёр кишиларнинг ишидир ва уларнинг насихатини қабул этган мақбул кишидир. Аввало, унинг ўзи бир йўлга тушиб олган бўлиши, кейин эса бошқа одамларни ўша томон бошлаб бориши керак. Йўлга билмай кирган йўқолади ва мақсадидан бошқа ерга етади».² Бундан англашиладики, ваъз айтиш маънан комил, катта ҳаётий тажрибага эга бўлган, халқни ўз нутқи

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Иноят Махсумов насрий баёни. Тошкент. Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983 йил, 31-бет.

² Уша манба. 32-бет.

қарата оладиган, ўз ортидан эргаштира оладиган до-нишманд кишиларнинг ишидир. Ҳаётда баъзан шу да-ражага етмаган кишиларнинг ваъз айтганини эшитиб қоласиз, табиийки, бундай кишилардаги ҳаётӣ тажри-банинг етмаслиги, ғоявий маслагининг қатъӣ эмасли-ги тингловчиларни ҳам мақсад йўлидан оздиради.

Навойи наздида: «Ваъзхон шундай бўлиши керак-ки, унинг мажлисига бўш кирган одам тўлиб чиқсин; тўла кирган одам эса енгил тортиб, холи қайтсин. Воиз олим ва ҳалол иш кўрувчи бўлса, унинг насиҳатидан четга чиққанлар гуноҳкор бўлади. Агар у бошқаларга буюрса-ю, ўзи қилмаса, унинг сўзлари ҳеч кимга таъ-сир этмайди ва фойда келтирмайди. Ўз ёрдамчилари орқали насиҳат қилувчи воиз — ўзи қолиб, шогирдини кўйлатувчи қўшиқчидир». Ушбу фикрларда воизнинг яна янги фазилатлари ойдинлашади. Ваъзхон мутафак-кир олим, ҳалол иш кўрувчи, сидку садоқат билан дас-тёрларсиз мустақил фаолият кўрсатувчи шахс бўлиши зарур. Агар у дастёрга таянадиган бўлса, дастёрнинг қулига айланади ва фаолиятига футур етади, воиз би-лимдон бўлиши билан бирга, халқнинг руҳиятини ях-ши биладиган, халқнинг дарди билан яшайдиган бўли-ши керак. Ана шундагина унинг ваъзига юрак-бағри ғам-аламга, дарду ташвишларга тўлиб кирган киши, дардларидан фориг бўлиб, кўнгли бўшаб, енгил тортиб чиқади. Қалбида маънавий-руҳий бўшлик бўлган одам эса, бундай воизнинг суҳбатидан олам-олам маънавий завқ олиб, кўнгли, шуури фикрий нурга тўлиб чиқади.

Ўтмишда ҳам турлича воизлар бўлишган. Масалан, Алишер Навойи замонасида яшаган Ҳусайн Воиз Ко-шифий Шарқнинг машҳур алломаларидан бири бўл-ган. У ахлоқ, тарих, тасаввуф, нужум (астрономия), риёзиёт, фикҳ соҳаларига доир қирқдан ортиқ асар яратган. Унинг «Футувватномаи султоний», «Ахлоқи Муҳсиний», «Рисолаи ҳотамия», «Анвари Суҳайлий», «Лавомеъ ул-қамар», «Лубби лубоби Маснавий», «Маҳ-буб ул-зуҳал», «Бадоеъ ул-афкор фи саноеъул ашъор», «Жавоҳир ут-тафсир» каби ўнлаб асарлари беш юз йилдан бери шарқона одоб ва ахлоқ дастури сифатида юртма-юрт, қўлма-қўл ўқиб келинмоқда. Ҳусайн Воиз Кошифий Алишер Навойининг мухлиси, шогирди ва дўсти бўлган. У «Тафсири Ҳусайний» ва «Жавоҳир ут-тафсир ат-туҳфат ул-Амир» номли тафсир асарларини Алишер Навойига бағишлаб ёзган.

Алишер Навойи «Мажолис ул-нафойис» асарида бу

улуг воиз ҳақида шундай маълумот беради: «Мавлоно Хусайн Воиз — «Кошифий» тахаллус қилур, Сабзаворликдур. Йигирма йилға яқин борким, шаҳрдадур ва Мавлоно зуфунун рангин ва пуркор воқе бўлубтур. Оз фан бўлғайким, дахли бўлмағай. Хусусан, ваъз, иншо ва нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида мутааййин ва машҳур ишлари бор ва мусаннафотидин бири «Жавоҳир ут-тафсир»дурким, «Ал бақара» сурасин бир мужаллад битибдурким, мунсифи қатъ била юз жуз бўлғай. Бовужуди барча хиралиқ ва донолиқ шаҳр шўхларидин бир Хожа Ҳофизнинг бу матлаъин битиб, минбарининг устиға қўйғондур, будурким:

Воизон к-ин жилва бар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванду кори дигар мекунанд.

Олиб ўқугач, кўп мутағаййир ва музтариб бўлиб, хили хорижи мабҳас сўзлар айтиб, неча вақт ваъз айтмади. Хасми номаълум худ ўз мақсудин ҳосил қилди. Аммо Мавлоно қилгонининг хато эрканига воқиф бўлғач, яна ўз иши бошиға борди. Бормаса икки хато бўлур эрди. Бок йўқдур, айбсиз тенгридур».¹

Мана, энг баркамол воиз қандай бўлган экан. Қуръони каримдаги биргина «Ал бақара» сураси шарҳига юз табоқ ҳажмдаги тафсир бағишлаган воиз. Бу сура нақадар батафсил, майдалаб, мағзи чақилиб, оммабоп ва оммафаҳм услубда шарҳланганидан далолат беради. Хожа Ҳофиз Шерозийнинг мазкур байти Хусайн Воиз Кошифий минбарига ҳазил, шўхлик, шумлик ёки душманлик юзасидан ёзиб қўйилгандир, эҳтимол. Лекин бу далил ўша давр тингловчиларининг воизларга нисбатан диди, талаби, танқидий муносабати юқори даражада эканлигини ҳам билдиради.

Хусайн Воиз Кошифий асарлари таҳлилига кейинроқ алоҳида ўрин ажратамиз. Ҳозир Навойининг бошқача бир воиз ҳақидаги маълумотиға эътибор берайлик: «Мавлоно Муин Воиз — Мавлоно ҳожи Муҳаммад Фароҳийнинг ўғлидурким, машоҳирдиндур. Ҳоло ўзидаги азим воиздур ва муридлари кўп, минбар устида девонавор илик ташламоғи ва тахтани тепмаги кўпдур ва ўзин «Муин девона» била таъбир қилур ва

¹ Алишер Навоий. Асарлар, ўн беш томлик, XII том, «Мажолис ун-нафойс». Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1966-йил, 123—124-бетлар.

кўп баланду паст сўзлар айтур. Чун жунунга муътариф, ҳар навъ сўз айтса маъзурдур, шеърида вазн, қофия ва радифга муқайяд эмас, эса маоф бўла олур. Бир қатла ҳазрат амир ал-муъминин Алининг имони тақлиди экандур деганга ул ҳазратнинг руҳидин ғариб сиёсат ва шиканжалар кўрди. Ҳамоноки, тавба қилдиким, қутулди».¹

Афсуски, шундай воизлар ҳам бўлган ва бор. Улар дин, имон ва маънавиятнинг офатидирлар. Улар шаръий жазога маҳкумдирлар ва бу ҳақда кейинчалик Ғаззолидан ўқиймиз.

Алишер Навойининг бундай воизларга танқидий муносабати унинг кўп асарларида ҳажвий ифодасини топган. У, ҳатто, бундай воизлар ҳажвига махсус ғазал ҳам бағишлаганки, у айнан Муин Воизга қаратилган бўлса ҳам, ажаб эмас. «Эй воиз» радифли ушбу ғазал «Наводир уш-шабоб» девонидаги 286-ғазалдир.

Неча ёлгон сўзу музҳик ҳаракот, эй воиз,
Мажлис аҳли юзидин йўқму уёт, эй воиз?!
Дедилар: «Панд ила тавсанлиғин элнинг ўқсут»,
Ким деди: «Тепкилу минбарни ушот», эй воиз?!
Ҳуру жаннатни кўп ўқдунг, магар ул ён элни
Кўборурга қиласен қатъи ҳаёт, эй воиз?!
Ёшурун дардимадур ашку эмас нутқингнинг
Асаридин юзум узра қатарот, эй воиз!
Кеча ичмак маю кундуз демак ичманг ани,
Кўз тут ўз ҳолинга тафзиҳини бот, эй воиз!
Дайр пири қулидурменким, агарчи май ичар,
Бори бор ўз ичида анга сабот, эй воиз!
Элни чун зарқ намози сўзига жамъ эттинг,
Тортғил тафриқага эмди салот, эй воиз!

Ғазалда воизлик маданияти катта ижтимоий-ахлоқий масала даражасига кўтариб бадиий талқин этилган. Бу ғазал шоир маънавий-ахлоқий қарашларининг ҳулосаси сифатида унинг қарилик лирикасидан ўрин олган. Байтлар мобайнида воизга ҳажвий-танқидий муносабат тадрижий изчилликда акс этган.

Ғазалнинг ғоявий мазмуни, унда яратилган умумлашма образнинг ҳаётий, ҳаққоний қиёфаси жуда катти замонавий тарбиявий аҳамиятга эга. Унинг ҳар бир сатрини мутолаа қилар экансиз, Навойи ҳажвий ғазал

¹ Ўша манба, 124-бст.

лига асос бўлмиш «Муин девона» лақабли воизга монанд замондошларимиз қиёфаси кўз олдингизда гавдаланаверади. Масалан, матлаъда ваъзхон нотиқнинг халқни ҳақиқатдан чалғитишга, ёлгонни зўракилик билан ўтказишга қаратилган масхараомуз хатти-ҳаракатлари кескин танқид қилинади ва унга танбеҳ берилади. Бу танқид минбарлардан мураккаб ҳаёт ҳаққониятларини ҳаспўшлаш учун фойдаланадиган, ижтимоий ёлгонни санъат даражасига кўтарадиган нотиқларга ҳам тегишли. Умуман, Навойи назмидаги воизни қандайдир китобий, анъанавий ва фақат Навойи замонасигагина мансуб сиймо сифатида қарамаслик керак. У ҳаётий образ бўлиб, Навойи воизга ҳам, воизнинг эл орасида панд-насихат ўқиши, ваъз айтишига ҳам қарши бўлмаган. Ижтимоий ёлгон ва сохтагарчиликни касб этган, ўзи маънавий-ахлоқий жиҳатдан етук бўлмай туриб, маънавий-ахлоқий мавзуларда ваъз айтадиган воизларни қоралаган.

Воизни ғайриахлоқий фаолиятдан огоҳ этиш, танбеҳ билан бошланган ғазалнинг кейинги байтларида унинг қилмишлари талабга номувофиқлиги асосли равишда, кескин ҳажвий руҳда тасвирланади:

Дедилар: «Панд ила тавсанлигин элнинг ўқсут»,
Ким деди, тепкилу минбарни ушот, эй воиз!
Хуру жаннатни кўп ўқдунг, магар ул ён элни
Юборурга қиласен қатъи ҳаёт, эй воиз.

Воиздан халқни ибодатга, итоатга, инсофу диёнатга, одобу маърифатга чорлаш талаб этилган. У бу вазифани маданий-маърифий тариқада, ишонтириш, тушунтириш йўли билан амалга ошириши лозим бўлган. Аммо у ислом ва шариат талабларига номувофиқ тарзда, зўравонлик ва маданиятсизлик йўсинида иш тутган. Навойининг муболағасича, жазавага тушиб, «минбарни тепиб ушотган». Воизнинг маслаги фуқарони дунёга ҳирс қўймасликка, охиратни ўйлашга ўргатишдан ҳам иборат бўлмоғи лозим эди. У бу вазифасини ҳам суиистеъмол қилади, жаннатни, халқ тирикчилигини зудлик билан тўхтатиб, ёппасига жаннатга қувғин қилгудек важоҳат билан таъриф-тавсиф этади. Халқни тушкунликка, умидсизликка мубтало этувчи бундай воиз ва воизлар ҳақли равишда халқпарвар шоирнинг қаҳру ғазабига сабаб бўлади.

Воизнинг мискин, йиғлоқи ваъзидан содда халқ

билан бирга Навойининг ҳам чехрасида ғаму ғусса, кўзларида ёш шашқатор. Содда халқ-ку таъсирчан ва жуда ишонувчан, аммо Навойи дарди, кўз ёшлари боиси ҳам ваъзнинг таъсирими?

Ёшурун дардимадур ашку эмас нутқингнинг
Асаридин юзум узра қатарот, эй воиз!

Навойи халқнинг авомлигидан, воизнинг ҳийлагарлигидан дард чекади. Демак, унинг юзидаги кўзёш қатралари воиз нутқининг таъсиридан эмас, балки кўнглида яшириш инсоний дардидандир.

Шоирнинг сохта воизга нафрати, асардаги сатирик руҳ байтма-байт кучайиб боради. Мана бу байтларда воизнинг шахс сифатидаги ижтимоий қиёфаси фош этилади:

Кеча ичмак маю кундуз демак, ичманг ани,
Кўз тут ўз ҳолинга тафзиҳини бот, эй воиз.
Ўзгача бўлмоқу ўзгача ўзин кўрсатмоқ,
Кўз тут ўз ҳолинга тафзиҳини бот, эй воиз,

Бу сатрлар воситасида Навойи ўз замонасида сохта воизларнинг иккиюзламачилиги ва буқаламунлигини ошкор этиб, эл аро шармандасини чиқарган. Навойи маънавий қиёфа собитлиги борасида воизга майхона пирини ибрат қилиб кўрсатади:

Дайр пири қулидурменким, агарчи май ичар,
Бори бор ўз ичида анга сабот, эй воиз!

Кўринадики, иккиюзламачилик, тутуриқсизликка қарши ички маънавий сабот, тутуриқ тарғиб этилган. Аммо афсуски, «кеча ичмак маю кундуз демак, ичманг ани», «ўзгача ўзин кўрсатмоқ» иллатлари бизнинг давримиздаги айрим зиёли ва раҳбарлар табиатида ҳам сақланган. Навойининг мазкур ғазалидан чиқадиган сабоқлар кексаю ёш ҳар бир замондошимиз маънавиятини қайта қуришда асқотади. Зотан, Навойи ғазалининг хулоса байтида «Элни чун зарқ намози сўзига жамъ эттинг, Тортғил тафриқага эмди салот, эй воиз», дея маслакка киришга чорлаган.

Дарвоқе, воизнинг ўзи ахлоқ-одоб ўргатувчи мураббий бўлмоғи лозим-ку, мумтоз меросимизда, аввало, воизнинг ўз одоби ҳақида кўпроқ фикр юри-

тилади. Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолийнинг «Охиратнома» асарида ҳам шундай. Ғаззолий воизларнинг воизи бўлиб, воизларга дастур ул-амал тариқасида панд-насиҳат айтади. У воизнинг тили, ваъзнинг услубига алоҳида эътибор қаратади: «Мабодо, ваъз ўқитишдан бошқа иложинг қолмаса, икки нарсада эҳтиёт бўл: бирламчи — сўзларинг ортиқча ибора-ю ишоратлар, асли пуч ҳикоятлару маънисиз байтлар ила ясанган, яъники сертакаллуф бўлмасин! Чунки, Оллоҳ таоло такаллуф қилувчиларга ғазаб қилади, уларни дўст тутмайди. Ҳаддан ташқари сертакаллуфлик воизнинг ботинан хароб, қалбан ғафлатда эканидан далолат қилади». Дарҳақиқат, нотиқнинг нутқи асосий мақсадга қаратилмаган ҳар қандай ортиқча сўз ва иборалардан холи бўлиши керак. Аксарият нотиқлар нутқларини сертакаллуф, жимжимадор сўз-иборалар билан безашга ҳаракат қиладилар. Улар нутқларининг чиройли бўлишини истайдилар ва унинг ташқи чиройига зўр берадилар. Аслида эса, нутққа чинакам зеб берадиган нарса фикрдир. Ваъзни эшитимли қилувчи омиллардан бири ҳаётий ҳикоятлар ва байту ғазаллар билан омукта гапиришдир. Аммо кўп нотиқлар бу борада ҳам меъёрдан чиқиб кетадилар. Сўзлаш давомида ўз ҳаётий саргузаштлари тафсилотларига ҳаддан ортиқ бериладилар. Байт танлаб ишлатишда дидсизлик кўрсатадилар. Ўзига бино қўймасдан, ортиқча тафсилотларга берилмасдан, қўйма мазмунли шоҳбайтлардан фойдаланиб гапириш тингловчиларга манзур бўлиши табиий.

Хуш, ваъз айтишнинг маъноси, моҳияти нимадан иборат? Ғаззолий бу ҳақда қуйидагиларни айтади: «Ваъз айтишнинг маъно-моҳияти — банда охиратни эслаб, Оллоҳ ҳузурида ўзининг ожиз эканлигини сезмоғи, ўтган умрининг бенаф ишлар билан ҳайф кетгани ва келгусида нечоғли машаққатлар кутаётгани (қиёматда), Азроил жон олур чоғи ҳоли нечук бўлмоғи, Мункар-Накир саволларига жавоб беришга қодир ё қодир эмаслиги ҳақда, бинобарин қиёмат куни маҳшаргоҳдаги аҳволи, сирот кўпригидан ўта олмоғи ё жаҳаннамга тушиб кетмоғи ғамини ейишга даъват этмоқдан иборат. Ана шу ғамлар доимо ваъз тингловчининг ёдида бўлиб, безовта қилиб туриши, қалбида олов каби ёниши ва рўй бериши мумкин бўлган мусибатларнинг қайғусини қилмоғи лозим. Ваъз деб шунга айтади».

Ваъз айтувчининг мурод-мақсади нимадан иборат? Тингловчи фуқарони дўзах азобидан кўрқитишми? Йўқ, албатта. Воизнинг некбин ҳаётий муддаоси бўлиши керак. Ваъздан мурод инсонларни ҳаётга хушёрлик ва огоҳлик билан ёндашишга ургатмоқдир. Буни Ғаззолий қуйидагича тушунтиради: «Яна халққа ваъз айтишдан мурод — ушбу ҳақиқатлардан мажлис аҳлини хабардор қилмоқ, камчилик-нуқсонлардан огоҳлантириб, айбларини кўзларига ошкор этмоқ, бўлғуси ғам оловларини қалбларига олиб кириб, шу қайғу-аламлардан сергак торгғирмоқ, ўтган умрларини тоқатлари етгунча ислоҳга келтириб, Оллоҳ ибодатидан ташқари кечган кунларига ҳасрат-наломат чектирмоқ ва бошқа шу каби насиҳатлар мажмуига ваъз (насиҳат) деб айтилади. Дейлик, бир одамнинг ҳовлисига сел бостириб келаётир. Сен бундан воқиф бўлиб, ўша одам ва унинг оиласини ҳадаҳан «Селдан қочинг, сақланинглар!»! дея огоҳлантирасан. Шу хатарли ҳолда ҳовли эгаларига нотаниш бўлган жимжимадор сўз ва ишоралар билан такаллуф айлаб уларни селдан огоҳлантириш таъбингга маъкул тушадими? Йўқ, албатта. Ахир, сен қандай сўз билан бўлмасин, тезроқ уларни офатдан қутқариб қолишинг керак-ку. Такаллуф қилиб ўтириш ақлга мувофиқми? Воизликда ҳам шундай: ҳалойиқни қабр азоби — жаҳаннам азобидан хабар бериб, қандай бўлмасин, (тезроқ, тушунарли тилда) ҳалокатдан қутқариб қолмоқдир. Ваъз айтувчининг такаллуфдан сақланмоғи вожиб бўлади».

Воиз ваъз айтишда худнамоликдан, халққа ўзини кўз-кўз қилишдан, шуҳратпарастликдан эҳтиёт бўлмоғи лозим. Бу риёкор шайх-воизларга тааллуқли услубдир. Ғаззолий бу ҳақда шундай сабоқ беради: «Ваъз айтурда эҳтиёт бўлмоғинг лозим бўлган иккинчи ҳолат: ваъз айтишдан мақсадинг — аҳли мажлисни қойил қолдириб, кайфиятларини ўзгартириб, «оҳ, қандоқ олиймақом ваъз бўлди!» дея ёқа йиртиб, ўз муҳаббатларини изҳор этмоқларидан иборат бўлмаслиги даркор. Чунки буларнинг ҳаммаси риёга иккindir. Риё — комил ғафлатдан туғилади. Балки ваъз ўқишдан асосий мақсадинг халқни фоний охирагга чақириш, гуноҳдан — ибодатга, очкузликдан — парҳезкорликка, бахилликдан — саховатга, охират гумонидан — комил ишонч-эътиқодга, ғафлатдан —

хушёрликка, кибрдан — тақвога даъват этмоқ бўлсин. Ва улар қалбига охират ишқини жо-бажо эт, бу ўткинчи дунёга нафрат уйғотиб, унга кўнгил бермаслик ва ибодат йўлларини ўргат!»

Абу Ҳомид Ғаззолий ваъз айтишнинг шартларини жуда қатъий, узил-кесил ва муфасссал шарҳлайди: «Яна шуниси борки, «Оллоҳнинг карам-марҳамати кенг, раҳмати бисёр», деб халқни мағрурлантириб қўйма! Чунки, бундан улар кўнглида ғурур, ғолиблик туйғуси пайдо бўлади ва шариат йўлига кирмасдан, Оллоҳ рад этган ишлар билан шуғулланиб, ёмон хулқлар орттиришади. Бунинг ўрнига, дилларига келажакда (қийматда) бўладиган даҳшатли ҳодисалар билан қўрқув бахш эт, шояд ботинларидаги бемаза иллатлар ўзгариб, зоҳирларидаги ёмон амаллар яхши аъмол ила ўрин алмашинса, тоат-ибодатга меҳру рағбат қўйиб, илгари ҳеч бир тортинмасдан қилган гуноҳларидан тавба қилишса, қайтишса...

Ваъз айтмоқ йўли ана шундай бўлиши лозим. Ҳар бир ваъзда келтирилган шартлар бажарилмаса, унда ваъзхоннинг ҳам, тингловчининг ҳам ҳоли вой. Балки, бундай риё ва такаллуф ила ваъз айтувчи киши шайтондирким, халқни тўғри йўлдан оздириб, ҳалокат сари етаклайди. Халққа эса бу каби ваъзлардан қочмоқлик вожиб. Чунки бу воиз динни шунчалик буздики, шайтон ҳам бунчалик бузолмас. Кимнинг қудрати етса, шунақа риё ва такаллуф ила ваъз айтаётган кишини минбардан тушириб, ваъзини тухтатиши мумкин, балки вожибдир. Токим риёси халқни ҳам, динни ҳам бузмасин. Уни минбардан тушириб, ваъзига барҳам бериш амри маъруф наҳйи мункардан (шариатда ёмон саналган ишни шариатга мувофиқ рад этиш ҳуқуқи бор, дейилмоқчи. Тарж.) саналади».¹

Воизлик санъатининг биз кўриб ўтган шарт-шароитлари фақат ўтмишгагина эмас, балки бугунга ҳам тааллуқлидир. Зотан, Ислом маърифати миллий қадриятларимизнинг таркибий бир қисми сифатида тикланаётган экан, мустақил Ўзбекистон фуқароларида янгича дунёқарашнинг шаклланишида воизлик санъатининг ўзига хос ўрни бор.

¹ Ғаззолийдан келтирилган барча кўчирмалар қуйидаги манбадан олинди: Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий. Охиратнома. «Бухоро» нашриёти, 1992 йил, 24, 25, 26-бетлар.

СУҲБАТ ВА НУТҚ ОДОБИ

«Омма билан сузлаганда, уларнинг ақлу идроки даражасига қараб гапиринг».

Ояти карима

Алишер Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Шайх Саъдий Шерозий каби буюк шарқ алломалари ижодида суҳбат ва нутқ одоби қоидалари қиёмига етказиб баён этилган. Улар бу сабоқларини етук мутафаккир, ҳаёт кашфиётчиси янглиғ ижод этганлар. Инсоншуносликнинг олий натижалари тарзидаги ушбу умумлашмаларни бугунги инсон одоб-ахлоқига ҳам айнан таъбиқ этиш мумкин.

Ҳусайн Воиз Кошифий «Футувватномаи султоний» асарида нутқ одоби тўғрисида муфасссал тафаккур юритадики, бунинг маҳсули нутқ одоби низомномасидай шаклланган. Мутафаккирларимизнинг наздида тил суҳбат ва нутқ одобининг бирдан-бир воситасидир. Уни ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ишлатишгина нотўғри мақсадга муяссар этиши мумкин.

Ҳаётда, инсонлараро муомалда тилнинг фаолиятига эҳтиёж ва зарурат жуда катта. Қуйидаги ҳолатларда тилни суҳбатга очиш лозим ҳисобланади: Зарурат тақозоси билан кўнгилдаги яширин сирларни ошкор этиш, мазлумларнинг фарёдига, нидосига, илтижосига жавоб бериш, мазлумларга мадад бериш мақсадида суз айтиш. Зотан, бу ҳолатларда кўнгил енгил тортади, айтилган сузлар мазлумларни зolimлар зулмидан озод этиши мумкин.

Тилдан фойдаланиш билан бирга, кези келганда, тилни сақлаш ҳам катта аҳамиятга эга. Тилни асраш ўзини асраш, тинчликни сақлаш, инсонлар аро муомала, муносабат мувозанатини меъёрлаштиришга сабаб бўлади. Ҳусайн Воиз Кошифий тилни сақлаш лозим бўлган ҳолатларни қуйидагича кўрсатади: «Биринчи, ёлгон гапиришдан, зеро ёлгончи худонинг душманидир. Иккинчи, ваъдага хилоф гапириш ва мунофиқона суз айтишдан. Учинчи, ғийбат ва бўҳтон гаплардан, чунки бўҳтон фосиқлар ишидир. Тўртинчи, беҳуда баҳсу муноқашадан, айб қилишдан ва гап ташишдан. Бунлар шайтон васвасасига киради. Бешинчи, ўзини мақтаниш ва таърифлашданки, бу худбинликка олиб келади. Олтинчи, навкар ва хизматкорларни лаънатлашдан.

Еттинчи, қарғашдан, дуойи бад қилишдан, чунки бу жону дилнинг офатидир. Саккизинчи, мазах-масхара қилиш ва ҳазил-ҳузулдан».¹

Одамзоднинг ички маънавий олами, шарафи, обрӯ-эътибори унинг нутқида намоён бўлади. Сухбат ва нутқ одобиға риоя қилмаган киши эса шараф ҳамда обрӯ-эътибордан маҳрум бўлади. Маънавий қиёфасининг ночорлигини намоёиш этиб қўяди. Сўз муқаддас нарса, шундай экан, у фақат эзгулик учун хизмат қилиши керак. Сўз тўғри, ўрнида, вақтида айтилган ва ҳақиқатни илғари сурадиган бўлиши лозим. Ҳатто, жуда танг аҳволда қолганда ҳам, одам ҳақиқатни айтолмас экан, ҳаққоний гапиролмас экан, лоақал ёлғонни ҳам ганирмасин. Жим турсин. Ёлғон гапирмасликнинг ўзи ялпи ростгўйликдир. Алишер Навоий ҳазратлари айтганларидек:

Неча зарурат аро қолгон чоғи,
Демас эсанг чин, дема ёлғн доғи.

Афсуски, замон аҳли зарурат аро қолмаган чоғида ҳам ёлғонни кўп гапиради. Бу жамиятни маънавий бўҳронга итарувчи офатдир.

Ҳусайн Воиз Кошифий тариқат аҳлини икки тоифага бўлиб, мартабага эришганлар ва мартабага эришмаганлар учун алоҳида-алоҳида сухбат одоби қоидаларини тасниф этади: «Шайхлар ва бошқа мартабага эришганлар учун ҳам, ҳали мартабага эришмаган кишилар, муридлар учун ҳам риоя қилиниши зарур бўлган бир қанча сухбат одоби мавжуд. Агар мартабага эришганлар сухбатда қайси қоидаларга амал қилиши керак, деб сўрасалар, айтгил, қуйидаги саккиз қоида ни сақлашлари керак: биринчидан, ҳар кимнинг аҳволига қараб, муносиб сўз айтсин. Иккинчидан, дағаллик қилмасдан, лутф ва мулойимлик билан гапирсин. Учинчидан, гапираётганда табассум қилиб, очилиб гапирсин. Тўртинчидан, овозини баланд кўтармасин, эшитувчиларга малол келтирмайдиган қилиб гапирсин. Бешинчидан, одамларга нафъи тегадиган маъноли гапларни гапирсин. Олтинчидан, агар сўзнинг қиммати-

¹ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний ёхуд жапонмардлик тариқати. Форс-тожик тилидан Нажмиддин Комилов таржимаси. А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент, 1994 йил. 51-бст.

қадри бўлмаса, уни тилга олмасин, чунки улуғларнинг сўзи бамисоли уруғдир, агар уруғ пуч ёки чириган бўлса, уни қаерга экманг, униб чиқмайди.

Агар мартабага етмаганларнинг суҳбат одоби нечта, деб сўрасалар, бу ҳам саккизта деб айтгил. Биринчидан, сўрамагунларича гапирмасин. Иккинчидан, гапирётганда овозини баланд кўтармасин. Учунчидан, гапирётганда ўнгу сўлга қарамасин. Тўртинчидан, ғарзли ва кинояли гапларни гапирмасин. Бешинчидан, қаттиқ гапирмасин ва бетгачопарлик қилмасин. Олтинчидан, пушаймон бўлмаслик учун ўйлаб гапирсин. Ўттинчидан, одамлар гапини бўлиб сўз қотмасин. Саккизинчидан, кўп гапирмасин. Чунки кўп гапириш ақли ноқислик белгисидир. Оз бўлса ҳам, аммо саз гапиришни шиор этсин».

Сўзлаш ҳам, тинглаш ҳам жуда катта масъулият ва маданиятни талаб қилувчи инсоний фазилатлардир. Агар инсон яхши сўзласа-ю, тинглашни билмаса ёхуд тингласа-ю, сўзлаёлмаса, бу ҳам маънавий ноқислик аломатдир. Чунки ўз сўзини сўзласа-да, суҳбатдошининг сўзини диққат билан тингламаса, ўзининг худбинлиги ва дўстининг дардларига бефарқлиги билан суҳбатдошини ранжитиб қўйиши мумкин. Тингласа, ўйласа-да, астойдил гапирмаса, ички мушоҳадакорлиги ва тафаккур қобилиятини юзага чиқара олмайди. Нутқ ва тафаккурида мутаносиблик юзага келмайди. Шунинг учун сўзни сидку садоқат, самимият билан сўзлаган маъқул. Суҳбатдош сўзини қабул қулоғи билан, диққат-эътибор билан, хайрихоҳлик ва ҳамдардлик билан тинглаган маъқул.

«Агар сўз сеникимми ёки сен сўзникими, деб сўрасалар, айтгил: мен сўзни ва сўз меникидир, чунки сўз инсонлик дарахтининг мевасидир, дарахтни мевадан, мевани эса дарахтдан ажратиб бўлмайди. Агар нуқсонли сўз қайсидир, деб сўрасалар, Худо ва Расулнинг сўзига мувофиқ келмайдиган сўз, деб жавоб бергил.» — дейди Ҳусайн Воиз Кошифий. Дарҳақиқат, айтилган сўз одам учун фарзанди жигарбандидай бир нарсадир. Ота-она фарзандидан тонолмагани сингари, ўз сўзидан ҳам тонолмайди. Фарзанд ҳам ота-онадан тонолмагани каби, сўз ҳам суҳандоннинг ўзиники. Шунинг учун айтилинадиган сўзга масъуллик ота-онанинг фарзандга, фарзанднинг ота-онага масъуллиги даражасида бўлмоғи лозим. Элга фойда келтирадиган фарзанд қобил, бировга зарари тегадиган фарзанд эса ноқобил санала-

ди. Сўз ҳам шундай. Бировга нафъи тегадиган сўз яхши саналади ва у ўз эгасига шараф келтиради. Бировга зарар етказадиган сўз эса ёмон ҳисобланади ва сўзловчини бадном этади.

Инсоний муомала-муносабатнинг дебочаси салом-алиқдир. Суҳбат ва нутқ одоби салом-алиқдаёқ кўришиб қўя қолади. Зеро, салом-алиқ одоб-ахлоқнинг бирламчи бегиларидандир. Шарқда салом-алиқнинг ўзига хос одоби ва қоидалари шаклланган. Унга кўра, қуйидаги шароитларда инсонлар бир-бирлари билан салом-алиқ қилишлари вожиб. Аввало, дўсту биродарлар бир-бирларини кўрганларида салом-алиқ қилишлари шарт. Иккинчидан, йўлда юрганда, одамларга салом бериш керак. Кейинги пайтларда, айниқса, катта шаҳарларда бу одатга амал қилинмай қолди. Учинчидан, биродарининг эшигига етганда, салом бериш жоиз. Тўртинчидан, ўтиришлар, йигинларга, тўймаъракаларга борганда, ҳозир бўлган жамоага салом бериш лозим. Бешинчидан, агар киши бир ерда ўтирган бўлса ва ўрнидан туриб кетадиган бўлса, қолганларга салом дейиши лозим. Бу — хайрлашув саломи бўлади. Олтинчидан, қабристонга яқинлашганда салом бериш вожиб. Еттинчидан, инсон ўз уйига кирганида, хонадон аҳлига салом бериши керак.

Ҳаётда салом бермаслик керак бўлган шароитлар ҳам бор. Буни баъзилар фаҳм-фаросат билан илғаб оладилар. Баъзилар эса тарбиячилар айтмаганлари учун англамай, амал қилмай юраверадилар. Бу нарса оила, боғча, мактаб тарбиясида, албатта, кўзда тутилиши лозим. Қуйидагидек вазиятларда салом берилмайди: ҳаммомда ювинаётганда, ҳожатхонада ўтирганда, Қуръон ўқиётганда, номаҳрам хотинлар дуч келганда, номоз ўқиб турган одамга.

Шарқона ахлоқ ва ҳаётий вазиятлардан келиб чиқиб, шакллантирилган салом бериш одобига биноан, салом берувчи киши пок бўлиши керак: отлиқ ёки бошқача уловдаги одам яёв кишига салом бермоғи жоиз; ёши кичик одам ёши улуғ одамларга биринчи бўлиб салом бермоғи лозим; салом бераётган одамнинг чеҳраси очиқ ва хурсанд бўлса, у бошқаларга ҳам хушнудлик бағишлаши, борган даврасига файз киритиши мумкин; ишора ёки имо (бошни қимирлатиб, қўлни кўкракка қўйиб) эмас, балки овоз чиқариб: «Ас салому алайка» ёки «салому алайк» десин ва ағар жамоатчи-

лик билан кўришаётган бўлса, «Ас салому алайкум» деб айтиш одобдандир; икки киши бир-бирига яқинлашганида, қўл бериб кўришмоғи маъқул, чунки бу дўстлик ва биродарликни билдиради.

Саломга тегишлича жавоб қайтариш ҳам муҳим инсоний фазилатдир. Абдулла Ориф «Маломат тоши» шеърида инсонлар томонидан ёғдириладиган маломат тошининг сабабларидан бирини — «у балки аликсиз қолган бир салом» дея жуда тўғри белгилайди. Саломга жавоб қайтариш шартларига кўра, саломга хурсанд бўлиб алик олиш лозим. Иккинчидан, салом берганга раҳмат дейиш ҳам ўринли. Учинчидан, агар ислом миллатига мансуб бўлмаган одам салом берганида ҳам, ҳурмат кўрсатиб, алик олган маъқул. Тўртинчидан, саломга алик олувчи ҳам таҳоратли, пок бўлиши керак. Бешинчидан одамлар, жамоат бўлиб ўтиришган бўлса, ораларидан бир киши саломга жавоб қайтарса, етарлидир. Олтинчидан, саломга ишорат билан эмас, овоз чиқариб алик олиш зарур. Еттинчидан, саломга алик олганда, салом берган киши буни эшитиши лозим. Зеро, салом-аликнинг фазилати — инсонларга эзгулик тақдим этиш ва зудлик билан эзгуликка жавоб қайтаришдан иборатдир.

Суҳбат ва нутқ одобиди маданият ҳамда фаҳм-фаросат билан савол-жавоб қилиш, сўрашиш ҳам муҳим ўрин тутди. Шайх Саъдий «Гулистон» асарининг «Суҳбат одоби зикрида» бобида шундай ҳикоят келтилади: «Баданимда либосим остида бир пинҳон ярам бор эрди. Шайх, раҳматуллоҳи алайҳ, ҳар кун сўраб эрди ва қайси узвимда эрканин сўрамас эрди. Андин ихгироз этар эрдиким, ҳар узвни зикр этмак раво эрмастурар. Хирадмандлар дебдурларким, ҳар кишининг саволидин ранжида бўлсалар, жавобида ранжида бўлурлар». Демак, камоли эҳтиёткорлик билан савол-жавоб қилиш лозим экан. Чунки кишининг кўнглига тегишган, ранжитадиган савол худди шундай жавобни келгириб чиқариши ва бу инсонлараро нозик муносабатга раҳна солиши мумкин экан.

Нотиқларнинг яна бир тоифаси давра, тўй-у маъракаларни бошқарадиган кишилардир. Давра, тўй, маъракаларнинг қандай ўтиши, хонадон аҳлининг обрў-эътибори, мурод-мақсадининг ҳосил бўлиши кўпроқ шуларга боғлиқ. Уларнинг одоби Ҳусайн Воиз Кошифий тавсифлаган маддоҳлар ва газалхон-

лар одобига яқин бўлади. «Шуни билгилки, — деб ёзади Ҳусайн Воиз Кошифий, — футуффат аҳли (аҳли шадд) орасида маддоҳларнинг мартабаси энг баланддир. Бунинг сабаби шуки, аҳли байт, хонадон муҳаббати барчанинг кўнглида мавжуд ва агар биров бошқа бировни севса, севгилисининг таърифини тилидан қўймайди... Маदдоҳлар шундай хусусиятга эга кишилардир ва узлуксиз аҳли байт таърифида сўз айтадилар ва хонадоннинг ёдида сўз айтиш билан вақт ўтказадилар». Биз маддоҳ ва даврабошиларни шартли равишда суҳандон деб атаймиз. Ҳаётда турлича тоифали суҳандонларни учратасиз. Биринчи тоифа — улар ўзлари бадиий ижод билан шуғулланиб, шеър ёзиш қобилиятига эга бўлиб, ҳикоят ривоятларни назмга тушириб, бадеҳатан вазиятга мослаб баён қилиб кетаверадилар. Иккинчи тоифа — бошқа шоирларнинг шеър, ҳикоя ёки бадеҳаларини ижро этиб, халққа маърифат ёювчилардир. Улар бадиият намуналарига ўзларидан ҳеч нарса қўшмайдилар, балки уларга ўзларининг ижро маҳоратлари билан сайқал берадилар. Бу тоифани ровийлар деб ҳам атаганлар. Учинчи тоифа — ўзлари бошқа касб билан шуғулланиб, кези келгандагина, турли манбалардан ёдлаган турли байтлари асосида суҳандонлик қиладиган кишилар. Тўртинчи тоифа — тайёр матн асосидагина гапира оладиган, аксарият ҳолларда матнни қоғоздан кўз узмай ўқиб берадиган кишилар. Улар мустақил ижодий фикр юрита олмайдилар ва шунинг учун матннинг қулига айланиб қоладилар. Бундай тоифа телевидение ва радио дикторлари орасида учрайди. Шу боисдан радио ва телевидение дикторларининг ҳаммасини ҳам суҳандон дейиш тўғри эмас. Суҳандон — сўз донишманди, сўзлаш устаси, сўз ижодкори демакдир. Эркин, ижодий ёндашолмайдиган, матндан узилиб сўзлаёлмайдиган дикторларни эса «суҳанрон» сўзи билан аташ мумкин. Форсча-тожикча «суҳанрон» — «сўз юритувчи» демакдир. Бундай тоифага давра, тўю маъракаларни бошқаришни топшириб бўлмайди.

Суҳандонликнинг қуйидагича асосий шартлари бор: биринчидан — у маънавий-ахлоқий етук, маърифатли зот бўлсин; иккинчидан — ёши улугроқ, ҳаётий тажриба кўрган бўлсин; учинчидан — эл таниган ва элни танийдиган бўлсин; тўртинчидан — нутқий камчилиги бўлмасин; бешинчидан — кўриниши кўркем,

нуроний ва ёқимтой бўлсин; олтинчидан — давра ташкилотчиси ёки тўй-маърака эгасига яқин бўлсин; еттинчидан — давра қатнашчилари, хонадон аҳли, меҳмону мезбонларнинг асосий қисмини танийдиган киши бўлсин.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, кейинги даврларда Республика радио ва телсвидениеси орқали чиқаётган баъзи дикторлар нутқининг сифати, айниқса, тўртинчи шарт талабига жавоб бермайди. Айрим нутқий камчилиги бор кишиларга дикторлик вазифаси топширилмоқда. Ушбу камчилик радиодан ҳам кўра, кўпроқ телсвидениеда яққол сезилади. Чунки телевизорда нотиқ томошабин билан бевосита юзма-юз бўлади. Томошабиннинг эътибори нотиқ нутқининг мазмунига эмас, балки нутқий камчиликка тортилиб қолади. Оммавий минбарларда халқ мақолидаги «Оғзи қийшиқ бўлса ҳам, бойнинг ўғли гапирсин» қабилида иш тутилмаслиги лозим. Республика радиоси ва телсвидениесига энг асил суҳандонлар танлаб қўйилиши керак.

Суҳандонлик одоби шулардан иборатки, суҳандон, аввало, имон-эътиқодли, доимо таҳоратда юрадиган бўлсин; иккинчидан, суҳандонлик мавқеидан ғаразли иниятда ва қасд олиш учун фойдаланмасин; учинчидан, бойликка, ҳирсу тамаъга берилган бўлмасин; тўртинчидан, мадҳда ошириб муболаға қилиш билан шуғullanмасин; бешинчидан, давра, тўй-маърака манфаатини кўзлаб гапирсин, мавқеини суистеъмол қилиб, ўзини тарғиб қилиш, ўз шахсиятини улуғлаб кўрсатишдан сақлансин: суҳандонлик бурчини сўзни сўзга улаш деб тушунмасин, узундан узоқ гапириб, аравани қуруқ олиб қочмасин, балки давра аҳлини, меҳмон ва мезбонларни маҳорат билан сўзлатсин, уларнинг кўнгилларидаги тинни топсин, қулфи дилларини очсин.

Қуйидаги инсоний сифатлар суҳандон одобидан ўрин олиши лозим: сидқ, сабр, шукр, зуҳд (парҳез), тоат, қаноат, муҳосаба (умр ҳисобини олиш), муруқаба (худо ёдида тафаккурга берилиш), тавозу, таслим, ихлос, карам, нисор, мужоҳада (жидду жаҳд қилмоқ), тафаккур, таваккул, кам ёйиш, кам ухлаш ва шафқатли бўлиш.

Суҳандонга нолойиқ, у ҳазар қилиши лозим бўлган сифатлар қуйидагилар: ғафлат, гурур, айбгўйлик, риё, майхўрлик, қаро кўнгиллилик, зино, бадахлоқлик, жанжалкашлик, ярамас ва ношоиста сўз айтиш, ваъдани бузиш, масхара — мазах қилиш, ноўрин таъна, ёл-

ғон гапириш, ёлғон қасам ичиш, биродарларни ғийбат қилиш, гап ташиш, ғаммозлик, ҳасад, маккорлик, одамларни ёмонлаш, бойликка ҳирс қуйиш, зулм, бахиллик, кўп ухлаш, кўп ейиш.

Сухан аҳлининг бир-бири билан ўзаро муносабатлари одобида қуйидаги қоидалар мавжуд: аввал, улар бир-бирлари билан дўст бўлсинлар; иккинчидан, ўзаро ҳамкор, ҳамжиҳат, маслакдош бўлсинлар; учинчидан, бир-бирлари билан келишмай иш бошламасинлар; тўртинчидан, ҳирсу ҳавас билан рақобатга киришмасинлар, ожиз-бечораларни сафларидан суриб чиқармасинлар; бешинчидан, бир-бирларини ҳурматларини сақлашда қилча гумон-шубҳага йўл қўймасинлар, токи ҳамма срда, ҳамма вақт муҳтарам, азиз ва ҳамкор бўлсинлар.

Услубига кўра, сухандонлар тўрт хил бўлади. Бир хиллари на шеър, на насрий асарлардан фойдаланмай, фақат оддий гапларни гапирадилар. Уларнинг нутқи камбағал ва жозибасиз бўлади. Иккинчи хиллари фақат шеър ўқийдилар, шеърни равон ва ифодали ўқиб, тингловчиларга завқ бағишлайдилар. Учинчи хиллари насрий асарлар, мўъжаз гаплар, ибора ва таъриф тавсифлар (қасидахонликни) наср билан адо этадилар ва бу тоифани ғаррохон (чиройли ўқийдиганлар) деб атайдилар. Тўртинчи хиллари наср ва назмни аралаштириб, ўз ижодий фикрлари билан йўгириб гапирадилар. Бу тоифани мурассаъхон (сўз устаси), деб атайдилар. Бундай нотиқларнинг камолу фазли, мартабалари олдинги уч гуруҳдан баланддир.

Ўтмишда қиссахонлар ва афсона айтувчилар бўлган. Улар ҳам нотиқ ва саводхон кишилар бўлишган. Қиссахонлик йиғинларини китобхонлик деб ҳам айтишган. Маънавиятга катта эътибор берилаётган ҳозирги замонда ана шу анъаналарни тиклаш фойдали бўларди. Қиссахонликнинг аҳамиятини XV асрдаёқ Ҳусайн Воиз Кошифий шундай таъкидлайди: «Шуни билки, қисса ўқиш ва қисса эшитишнинг фойдаса катта. Биринчидан, киши ўтган ажодларнинг иши ва аҳволидан хабардор бўлади. Иккинчидан, одам ғаройиб ва ажойиб воқеа, сагузаштларни эшитса, фикри ва кўзи очилади. Учинчидан, ўтганларнинг заҳмату уқубатларидан хабардор бўлса, ҳеч ким бу дунёда ташвиш-ғамдан озод эмаслигини англаб, кўнгли таскин топади, тасалли бўлади. Тўртинчидан, ўтган подшолар давлати ва мулкининг заволини эшитса, дунё молиға меҳри

сусаяди, бойлик кишига вафо қилмаслигини билиб олади. Бешинчидан, қисса эшитган беҳад кўп ибрат олади, тажриба орттиради. Бас, маълум бўладиким, ўтмиш аждодларнинг қиссаларида фойда кўп, агар бўлиб ўтган воқеалар бўлса, айтувчи ва ўқувчи билан бирга эшитувчи ҳам ундан нафъ топади ва агар ғайри воқеъ (тўқима) бўлса, айтувчи учун гуноҳ ҳисобланса-да, аммо эшитувчи учун фойдали ва савобдир...»

Қиссахон ва суҳандонларнинг мавқе-мартабаси ўтмишда улуг бўлган. Йиғинларда қиссахон курсига ўтқазилган. Курсига ўтқазилганинг маъноси шу бўлганки, истеъдоди, нотиқлик ҳунари бўлган киши ҳаммадан баланд жойга ўтқазилган, токим бошқалар нотиқнинг дийдоридан, нутқидан бемалол баҳраманд бўлсинлар. Подшолар сўз ҳунарида ном қозонган кишиларни сийлаб, ўз ҳузурларидаги курсига таклиф этганлар. Сўз майдонининг паҳлавонлари курсига ўтқазиб эъзозлаш, қадрлашга сазовор, деб ҳисобланган. Курсининг тўртта рукни бор, деб қаралган. Улар иккита остки ва иккита устки рукнлар бўлган. Иккита устки рукннинг бири — билим, иккинчиси — ақлу фаросат, зеҳну заковатга ишорани англатган. Демак, бу нотиқлик санъатида шу фазилатлар устуворлигини билдиради. Яна бу рукнлар курсида ўтирган нотиқ билими ва заковати билан ҳар бир маъракада қандай сўзга талаб борлигини англасин ва шунга қараб сўз айтсин, демакдир. Курси остки икки рукннинг бири — сабрга, иккинчиси — саботга ишорадир. Бу шуни англатадики, курсига чиқиб ўтирган одам чидамли бўлиши, ўз ишига мустақкам, собит бўлмоғи лозим. Ҳар нарсага ўрнидан туриб, енгил ҳаракатлар қилмаслиги, чалғимаслиги ва тингловчиларини чалғитмаслиги муҳим.

Қиссахонлик икки хил бўлади: биринчи — ҳикоят, ривоят ва насрий қиссалар айтиш, иккинчиси — шейхонлик. Наср айтиш одобининг қоидалари бундай: қиссахонлик бошлаганда, агар киши қиссани бошловчи бўлса, у устоз таълимини олган, таҳсилни устоз ҳузурида ўтказган бўлиши лозим. Агар қиссани тугатувчи бўлса, ўзи мустақил такрорлаган бўлсин, токи эсидан чиқиб, тутилиб қолиб, даврани совутмасин. Сўзга дадил киришсин, суствашлик қилмасин. Тингловчилар жамоаси қандай асарни қабул қилишини англасин ва эл раъбати кўпроқ бўлган асарларни танласин. Қиссахонлик давомида назмни наср билан омукта тарзда баён этсин. Лекин, меъёр бузилмасин.

Улуғ сухандон устозлар: назм — қиссахонликда бами-соли таомга солинадиган туздир — агар кам бўлса, таом таъмсиз бўлади ва агар кўпайса, шўр бўлади, деган эканлар. Ёлғон ва ишонарсиз сўзларни гапирма-синки, элнинг назаридан қолади. Кинояли, тушунил-майдиган, мавхум сўзларни қўллаб тингловчиларни ранжитмасин. Тамагирлик, гадойлик қилиб одамларни ўздан бездирмасин. Қиссахонликни ҳаддан ташқари тез тугатмасин, ортиқ чўзмасин ҳам, ўрта меъёрни сақ-ласин.

Ўзига хос шеърхонлик одоби қоидалари ҳам мав-жуд. Шеърни оҳанг билан ўқиш, сўзни одамлар қалби-га жойлай олиш, сўзаро бирор мураккаб байт дуч келса, тингловчиларга уни шарҳлаб, маъзини чақиб бе-риш, эшитувчиларга малол келувчи ҳаракатлар қил-маслик, ўқиган шеърининг муаллифини маърака охири ёки бошида тилга олиб, дуо қилиш. Мана шу қоидалар бажо келтирилса, қиссахонлик катта бир маърифий маъракага айланади.

ИНШО — ТАФАККУР МЕЗОНИ

«Иншо» сўзини ўқир экан, кўпчилик гап мактаб таълими ҳақида деб ўйлар. Йўқ, гап миллий тафаккур тарзимиз ҳақида.

Нутқни ёзма равишда баён этмоқ — иншо демак-дир. Асли, бу ҳам нотиқлик санъатининг бир қирраси санъат ичра санъатдир. Ёзма нутқ билан шуғулланма-ган бирор нотиқни учратиш қийин. Зеро, нотиқлар-нинг ҳеч бири ёзма нутқини сайқал топтирмасдан чи-накам санъаткор даражасига кўтарилмаган бўлса ке-рак. Қадим-қадим замонлардан иншо санъатига жуда катта эътибор берилган. Энг оддий мактублардан тор-тиб, ҳикоя, қисса, роман, эпопея, ҳатто, мураккаб ус-лубдаги илмий асарларгача — барча ижодий тафаккур маҳсулларининг онаси иншо санъатидир.

Ёзма нутқ билан оғзаки нутқ бир-бирига чамбарчас боғлиқ. Ёзма нутқ билан шуғулланмаган нотиқ нутқи-нинг ривожини суст, сайқал топиши қийин кечади. Унинг сўз бойлиги ва ифода имкониятлари чекланган бўлади. Иншо машқларида тобланмаган нутқнинг ус-луб ғализлиги, тафаккур даражаси саёзлиги, суръати секинлиги яққол сезилиб туради. Ёзма нутқ оғзаки нутқнинг равнақ топишига муҳим омил сифатида хиз-мат қилади. Айни пайтда, оғзаки нутқ ҳам ёзма нутқ-

нинг ривожига ижобий таъсир этади. Нотиқнинг фикру ўйлари, қалб кечинмалари ёзма нутқ жараёнида роҳи ишланади, пишиб мумтоз даражага этади. Сўнг оғзаки нутқда жамол кўрсатади. Оғзаки нутқ ҳам ижод жараёни. Унда ҳам инсон фавқулодда ноёб фикр-ғояларни, бадиий ифодаларни кашф этади. Уларни сўзлаб юриб, пишитиб, сайқал топтиради ва қиёмини қуйма қилиб ёзма нутқда териб ёзади. Шунинг учун аввалдан мактабларда ёзма иш ва синовнинг асосий турларидан бири сифатида иншо жуда тўғри киритилган.

Умумтаълим мактабларида иншо ёздирishдан асосий мақсад ўқувчиларнинг саводхонлигини ошириш ва уларда билимларини умумлаштиришга кўникма ҳосил қилиш деб қараб келинади. Тўғри, лекин иншо машқларининг мақсад-моҳияти фақат шундангина иборат эмас. Бу вазифаларни диктант, баён сингари бошқа ёзма синнов турлари ҳам бажариши мумкин. Иншонинг моҳияти кенгроқ.

Иншо синовлари, аввало, тафаккур машқларидир. Илк фикрлаш иншо машқларидан бошланади. Иншонинг дастлабки моҳияти муайян мавзу доирасида фикр юритиш, мавзу борлиқ — табиат ҳақида, бирор адабий асар ёки қаҳрамон ёхуд манзара тўғрисида, барибир, ўша ҳақда эркин фикрлаш ва бор таассуротларини изчил ифодалашдан иборат. Иншо соатлари илҳомбахш ижодий тафаккур соатларидир. Иншо ёзаётганда одам оғзаки гапираётгандагидан кўра сокин ва хотиржам бўлади. Бу унинг шошилмасдан, ҳаяжонланмасдан, чуқурроқ фикрлашига шароит яратиб беради. Оғзаки нутқ сўзлаганда ҳар қандай маҳоратли нотиқ ёзаётганидагидек хотиржамлик билан чуқур ўйлаб фикр юритолмайди. Ёзма нутқ билан муттасил шуғулланадиган нотиқ эса ўйлаб гапиришга одатланиб қолади. Узоқ машқлар натижасида, инсоннинг ёзма тафаккур тарзи билан оғзаки тафаккур тарзи мувофиқлашади.

Иншо ёздирishнинг асосий мақсадларидан бири ўқувчиларни мустақил фикрлашга, фикрларини эркин, мантиқий изчиликда, чиройли, саводли тил ва услубда ифодалашга ўргатишдир. Машқлар мобайнида мана шу фазилатларни тарбиялаш орқали ёшларда ёзма иш услуби шакллантирилади. Бу услуб одамда умрбод сақланиб, такомиллашиб боради ва у келажақда қайси соҳа мутахассиси бўлиб етишишдан қатъи назар, нотиқ сифатида камол топади. Қайси нотиқда услуб гализ, мантиқий тафаккур бўш, саводхонлик ночор, хусниҳат чатоқ бўлса, билингки, у ёшлигида иншо машқ-

ларини қиёмига етказмаган. Иншо билан шуғулланган нотиқнинг фикри очилиб, тобора равшанлашиб боради. Услуби равонлашиб боради, бирор жойда қадалиб қолмайди. Иншода инсоннинг ишлаш услуби, характери, маънавий қиёфаси шаклланади ва яққол намоён бўлади.

Ҳозир иншо машқларига эътибор камайиб кетди. Иншо синовлари ўрнини тест синовлари эгаллади. Бу нотиқлик санъати учун офатдир. Шунинг учун халқдан кўзга кўринган — назарқарда ноғиқлар етишиб чиқмаяпти. Шу боисдан, оддий ўқувчию талабадан тортиб раҳбарликка ўқиётган тингловчигача ёзма иш деса, зириллайди. Чунки уларда тайёргарлик — иншо машқлари етарли эмас. Уларнинг аксарияти жумла тузишни билмайди. Жумлалари мантиқан нотугал, мазмунан ғариб, услубан шаклу шамоийли тахрирталаб. Иншо машқини олган нотиқ учун жумла тузиш писанд эмас. Унинг жумлалари қуйилиб келади, сувдай равон оқади. У ёзганда илҳом билан завқланиб ёзади, унинг ёзганларини ўқийдиган киши ҳам ҳузур қилади. Ҳозирги талаба ва тингловчилардан ёзма иш олишга юрак бетламайди. Чунки уларни ўқиш ва текшириш машаққат. Иншо машқида тобланмаган, устоз кўрмаган бу ёшларнинг ёзма ишларида минг бир нуқсон мужассам.

Иншо ҳар бир инсон учун сўз — ифодалар жамғармасини пайдо қилиш ва йиққан сўзларини муомалага киритиш машқидир. Бизда пул муомаласи деган тushунча бор, у ҳақда кўп ўйлаймиз. Лекин, сўз муомаласи ҳақида ўйламаймиз. Аслида эса, пул ҳам, сўз ҳам бойлик. Пул — моддий бойлик, сўз эса, маънавий бойликдир. Маълумки, пул муомалага киритилмаса, кўпаймайди, қадрсизланади, жамғарма бойимайди. Сўз ҳам муомала билан тирик. Инсон сўз жамғармасини муомалага киритмас экан, у ўлиб, йўқ бўлиб кетишга маҳкум бойликдир. Аксинча, сўз бойлигини тинимсиз истифода этиш, иншо ва ижод машқи билан муттасил шуғулланиш фақат бир кишининг сўз жамғармасинигина эмас, балки, миллий тил хазинасини бойитадиган омилдир. Сўз муомалада ўз-ўзидан кўпаядиган, тугадиغان товарга айланади. Ёзувчи ёзма машқларида сўзнинг янгидан-янги маъно ифодалаш имкониятларини излаб топади ва амалда қўллайди. Унинг услубида сўз ва ифода танқислиги умуман учрамайди. Оддий нотиқ бир сўзни доимо бир маънода қўлласа, ёзма машқи

кучли бўлган нотиқ бир сўзни ўн хил маъно товланишларида қўллаши мумкин. Иншо машқида тобланган нотиқ гапираётган чоғида ифодаламоқчи бўлган фикрига сўз излаб, муносиб сўзни тополмай қийналмайди. Чунки ёзма машқлар мобайнида унинг хотираси айтилмоқчи фикр туғилиши билан, унинг ифодаси учун зарур сўзни дарҳол ва аниқ топиб беришга компьютердек мослашган бўлади. Ҳатто, нутқ жараёнида бундай нотиқнинг хотирасида керакли сўзлар маънодошлар қатори билан автомат магазинидаги ўқлардек тайёр тизилиб туради. Нотиқ улардан энг муносибини яшин тезлигида танлаб ишлатади. Ёзма малакаси бўлмаган нотиқнинг эса сўз жамғармаси камбағал, хотираси паришон бўлади. У сўзлаётганда керакли сўзни тополмай қийналади. Чунки мия, хотира шунга мослашмаган. Керакли сўзни нутқ жараёнида излаш бефойда. Бефойдагина эмас, бундай уриниш нотиққа ҳам, нутққа ҳам, тингловчиларга ҳам зарар келтиради. Нотиқ шошилишч изланаркан, ҳаяжонланади, довдирайди. «Ҳалиги», «Ҳалигини сингари», «нима эди?», «нима десам экан?», «демоқчиманки», «...э-э-э», «...э-э-э» каби нутқий ортиқчаликлар шундан келиб чиқади. Нутқнинг сифати бузилади, таъсирчанлиги пасаяди, нотиқнинг обрўи тушади, тингловчилар аудиторияси совийди. Бундай нотиқ кўпинча фикрига, маъно, мазмун айнан мос бўлмаган сўз-ифодани тавakkалига ишлатиб юборади. Натижада, нутқ мавҳум чиқади, ахборот аниқлиги йўқолади, нотиқ тингловчиларни ишонтиролмайди. Чунки унинг ўзи ҳам фикрини аниқ ифодалаётганига ишонмайди. Нотиқлик маҳорати — маъно ифодалашда нишонга беҳато уриш санъати. Фикрга мос ифодани ўз вақтида топиб қўлмаган нотиқ мўлжалдан, албатта, адашади.

Нотиқлик санъати ҳам нафис санъат турларига киради. Нафис нотиқлик санъатини иншо машқлари тарбиялайди. Ёзиш мобайнида сўз, ифодаларнинг нафисдан-да нафис муқобиллари танланади. Ёзиш маҳоратини эгаллаган нотиқлар нутқида чапани сўзлар, сўкиш ва ҳақорат ифодалари, маънавий зуғум ва зўронлик тамойиллари асло учрамайди. Бундай нотиқларнинг нутқи ўзининг нафосати билан тингловчиларни ром этади. Моҳир нотиқ сўзининг таъсир кучи ҳар қандай дўқ-пўписа оҳангларида ўткирроқ бўлади.

Нутқдаги мантиқий изчиллик ҳам иншо машқлари самарасидир. Иншо машқларида маҳорат қозонмаган

нотиқ қаердан кириб, қасрдан чиқишини билмайди. Унинг нутқи пароканда бўлади. Гарчи у сўзамол бўлсин, ўзига хос фикрлайдиган бўлсин, ахборот ва маълумотларга бой бўлсин, иншо санъатидаги мантикий изчиллик қоидасига риоя қилмас экан, нутқи пала-партиш чиқади. Фикр ва ахборотларининг бири ашриқдан келса, бири машриқдан келади. Сўз, ифодалари ҳам бир-бирига қовушмай, пойинтар-сойинтар келади. Мантикий изчиллик тарбияси миллий тафаккур тарзини шакллантиради. Миллий тафаккур тарзимиз эса минг йиллик иншо санъати, нутқ одоби қонун-қоидаларига таянади.

Умумлаштириш нодир қобилиятдир. Бундай қобилиятни ҳамма ҳам ўзида шакллантира олмайди. Ҳатто, кўпчилик илм заҳматкашлари, ақлий салоҳият соҳиблари илмий ҳақиқатларни эринмасдан, синчковлик билан излайдилар, ҳайратомуз далиллар, маълумотларни аниқлайдилар, йигадилар, қилни қирқ ёрадилар, лекин улар асосида кашфиётлар яратишга, умумлашма-хулосалар чиқаришга, қонуниятлар кашф этишга келганда, дар қоладилар. Улар таҳлил этадилар, аммо тадқиқ этолмайдилар. Улар олим, санъаткор бўлиб етишадилар, фанга адабиёт ва санъатга, жамиятга, шубҳасиз, катта фойда етказадилар. Аммо, аллома, кашфиётчи мутафаккир даражасига кўтарила олмайдилар. Албатта бундай истейод ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Лекин инсонда умумлаштириш қобилияти нишонлари бўлса, уни ёшликдан тарбиялаб такомилга етказувчи омил иншо санъатидир.

Инсондаги саводхонликни узлуксиз назорат қилувчи ва тобора камол топтирувчи восита ҳам иншо, яъни ёзув машқларидир. Киши ҳар куни ёзар экан, табиий равишда, тил, имло, мантиқ қонун-қоидаларига, ахборот ва маълумот янгилигига ҳамда аниқлигига, шунингдек, кенг маънодаги саводхонликнинг бошқа шарт-шароитларига ҳар куни дуч келади. Ўз-ўзидан уларни тартибга солиб боради. Муттасил ёзув ишлари жараёнида ўз саводсизлигини бутунлай тугатади.

Ўзбек тилга давлат тили мақоми берилганидан кейин рус мактабларида ўқиган фуқаролар ўзбек тилида иш юритишларига, шу тилда нутқ сўзлашларига тўғри келмоқда. Уларда русча фикрлаш малакаси шаклланиб қолган. Шунинг оқибатида, улар русча фикрлаб, ўзбекча гапиришга ҳаракат қиладилар. Нутқ ва тафаккур бир-бирига мувофиқ шаклланади. Инсоннинг та-

фақкур тарзи нутқда ва ёзувда реаллашади, моддийлашади. Русча тафаккур тарзи билан ўзбекча нутқ сўзлаш жуда қийин. Нотиқ ўз фикрини ифодалай олмай қийналади. Кутилган мақсадига эришолмайди. Иншога эътибор ҳозиргидек бўлса, рус мактабларида ўқиётган ёшлар келажакда шу кўйга тушади. Иншо машқлари кўпроқ шу тоифадаги фуқароларга зарур. Чунки, иншо миллий тафаккур тарзини тарбиялайди. Русийзабон фуқаролар ўзларида миллий тафаккур тарзини шакллантирмай туриб, ўзбек тилида иш юритишлари ва раван нутқ сўзлашлари қийин. Ўзга миллат вакили воқеликни ўзбекнинг тафаккур тарзи билан идрок этиб, ўзбекнинг кўзи билан кўра олганидагина, у чинакамига ўзбекча фикр юритиб, ўзбекча сўзлай бошлайди. Шунинг учун уларнинг таҳсилларида иншо машқлари ва синовларига катта эътибор берилиши керак. Бу уларда ўзбек тили билими ва малакасини эгаллашгина эмас, балки миллий тафаккур тарзи, маънавият ва маданият, ҳиссий ва руҳий оламни шакллантириш омили бўлади.

Жамоатчиликда иншо фақат тил ва адабиёт фанларига тааллуқли, деган янглиш тушунча мавжуд. Аслида, бу ижодий, фикрий, ақлий, маънавий камолотга тааллуқли ижтимоий муаммодир. Ўша тушунчадан келиб чиқиб, иншо машқлари синовлари фақат она тили ва адабиёт дарсларида ўтказилади. Олий ўқув юртиларига кириш учун ҳам иншо имтиҳони она тили ва адабиёт фанларидан қабул қилинади. Эндиликда, тест ва рейтинг тизимига ўтилганидан кейин, умумтаълим мактабларида иншога эътибор пасайди, олий ўқув юртиларида эса иншо бўйича кириш имтиҳонлари олинмай қўйилди. Хўш, келажакда нима бўлади? Истеъодларни қандай аниқлаймиз ва камол топтирамыз? Қолаверса, тест синовлари юқорида кўриб ўтганимиз иншо шакллантирадиган фазилатлар — миллий тафаккур тарзи, кенг дунёқараш, маънавий етук қиёфа, нутқий баркамоллик, саводхонлик ва ҳоказо фазилатларни кўрсата оладими? Йўқ, асло! Бирорта синов иншонинг ўрнини боса олмайди. Иншо имтиҳонлари аниқлаб берадиган кўрсатичлар барча соҳа мутахассислари учун зарурдир. Барча касблар ўз эгасидан ҳассос инсоний қалб ва теран тафаккур билан фаолият кўрсатишни талаб қилади. Бўлғуси мутахассис қиёфасидаги бу позик қирраларни очиб берувчи асосий мезон эса иншо санъатидир.

Юқоридаги мушоҳадалардан келиб чиқиб, умум-таълим мактаблари таҳсилида, лицейларда, ўрта-махсус таълим тизимида иншо ва умуман, ёзма ишларга эътиборни кучайтириш; синфдан-синфга кўчиш, битириш имтиҳонлари таркибида иншони сақлаш ва олий ўқув юртларига қабул имтиҳонларида иншо бўйича алоҳида имтиҳон киритишни; шунингдек, янгиланган таълим асосида, фақат она тили ва адабиёти эмас, тарих, маънавият ҳамда бошқа соҳалар бўйича иншо синовлари ва машқлари методикасини ишлаб чиқишни таълиф этамиз.

III б о б .

МАТН — СЎЗ ХАЗИНАСИ

«НАВОЙИ» ТАХАЛЛУСИНИНГ БАДИИЙ МАЪНО МИҚЁСЛАРИ ВА ИМЛОСИГА ДОИР

Улуғ Алишер Навоий матнчи ва матншуносларни «сўз махзанининг хазинадори», яъни сўз хазинасининг хазиначилари деб атаган эди. Бундан англаш мумкин-ки, бадиий асар матнлари сўз хазиналаридир. Албатта, лугат ҳам — сўз хазинаси. Лекин, бадиий матн тирик, ҳаракатдаги, мудом ишлаб турувчи хазинадир. Унинг иш кучидан қандай фойдаланиш матнчилик ва матншуносликнинг савиясига боғлиқ.

Мустақил Ўзбекистоннинг ҳурфикр миллий истиқлол мафкураси маданий меросни, шу жумладан, Алишер Навоий ижодиётини қайта ўрганиш, қайта баҳолаш имкониятларини очиб берди. Бу жараён яралган имкониятдан оқилона фойдаланишни, муҳим илмий-амалий ишлар қилишни тақозо этади. Навоий ижоди-ни ўрганишдаги асосий мақсадлардан бири — шоир асарларини тўғри тушуниш, аслиятига яқинлашиб бориш эди. Аммо биз баъзи ҳолларда шоир асарлари моҳиятини сунъий ижтимоийлаштириш, замонавий ақидаларимизга мослаб бир ёқлама талқин этиш йўли-га кириб қолиб, аслиятдан анча узоқлашиб кетдик. Навоий ижодиётини янгича назар билан ўрганиш ва қайта баҳолашга шоирнинг дунёқарашини, бадиий дунёсининг фалсафий асосларини, ислом эътиқодига муносабатини тўғри, ҳолисона ёритишдан тортиб, асарлари номини, тахаллусини аслидагидек тўғри ёзишгача бўлган улкан ҳамда мўъжаз муаммолар киради. Аввало, адабиётимизнинг энг йирик сиймоси тахаллусини аслидагидай тўғри ёзишни ўйлаб кўриб, қатъий ва илмий тўхтамга келишимиз керак.

Низомиддин Алишер тахаллусининг, аслида, «Навоий» эмас — «Навоий» ёзилиши тўғрисидаги муаммо энди кўтарилаётгани йўқ. Бу — исбот талаб қилмайдиган аксиомалардан бири. «Навоий» ёзилиши тўғрилиги — жамоатчилик орасида, матбуот саҳифаларида ва айрим минбаларда тан олинган, ошкора эътироф этилган ҳақиқат. Масалан, профессор Ҳамид Сулаймон 1977 йили «Адабий мерос»нинг тўққизинчи сонида «Алишер Навоий номининг ёзилиш шакллари ва имлоси ҳақида»ги

мақоласида масалага манбашунос сифатида ёндашиб, уни тўғри ҳал этган эди. Ҳамид Сулаймон мақоласида ушбу ғалати машҳур — машҳур хатонинг келиб чиқиш тарихи шундай ёритилган: «1937 йилдан бошлаб, 40 йилдан буён «Навойи» тахаллуси «наво» «نوا» сўзига қўшилган икки «ё» «ی» ҳарфидан ташкил топган ёйи нисбат «йи» «یى» нинг ҳозирги ўзбек графикасида нотўғри «ий» шаклида ёзилиши қатъий қоида тусига кириб қолган... Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик бошланган 1930 йилларда ўша йиллардаги имло қоидаларига сунъий равишда мослаштириш («йи» ва «ий»ни фақат бир формада — «ий» билан) ёки айрим қусурли қўлёзмаларда «ҳамза» орқали ёзилган нусхаларга таяниш туфайли бўлса керак, шоир тахаллусини «Навойи» шаклида ёзиш одат тусига кириб борди»¹. Олимнинг чуқур текшириши натижаси, ишончи, хулосасига кўра: «Ҳозирги ёзувимизда (тахаллуснинг) «Навойи» вариантыни қабул қилишимиз ҳам имло, ҳам талаффуз, ҳам тарихий жиҳатдан тўғри бўлади... Тахаллус ва нисбалар сўз ундош ҳарфлар билан тугалланганда «ий», унли ҳарфлар билан тугалланганда «йи» аффикслари билан ясалиши ўзбек тили тарихий грамматикаси ва фонетикаси учун қонуний ҳолат экан, бинобарин, шоир тахаллусини биз ҳам эски ёзувда аслига мувофиқ «یى», ҳозирги графикамизда эса «Навойи» ёзиш қоидасини қабул қилмоғимиз керак»². Афсуски, бу тадқиқот ҳаётий аксодосига, амалий татбиқига эришмади. Йиллар ўтди...

Профессор Абдуқодир Ҳайитметов «Мерос ва ихлос» китобидаги «Текстологик хато — бош хато» сарлавҳали мақоласида тахаллуслар имлоси масаласини кўтарди ва мазкур муаммога ижобий муносабат билдирди: «Навойи» тахаллуси ҳам аслида «Навойи» деб ёзилиши ва ўқилиши керак. Чунки улуғ шоир тахаллуси қўлёзмаларда шу хилда ёзилган. Масалан, Ҳусайний «Ғам ема, маҳзун кўнгилким, дилрабойинг келгуси» деб бошланган ғазалида шоир номини «ишратфизойинг», «ҳумойинг», «раҳнамойинг», «ойинг» каби сўзларга қофия қилади:

Эй, Ҳусайний, қилмагил ишрат навосинким, букун
Ким, гулистони нишотингда Навоийинг келгуси.

¹ Ҳамид Сулаймон. Алишер Навоий номининг ёзилиш шакллари ва имлоси ҳақида. «Адабий мерос». Ўзбек адабиёти тарихидан материал ва тадқиқотлар. 1977 йил, 9-сон, 43-бет.

² Ўша мақола, 44—45-бетлар.

«Навоий» деб ёзиш шоир шеърларини вазн назаридан тўғри ўқишни ҳам қийинлаштиради. Мазкур шеърни ҳам шоир тахаллусини «Навоийинг» деб ўқиш мумкин эмас». ¹ Эҳтимол, ушбу ғоя чуқур, махсус таҳлил, исбот асосига қурилса ҳамда муаллиф уни яқдиллик, қатъият билан илгари сурса, илмий-адабий жамоатчилик аллақачон аслиятга қайтган бўлурмиди. Бироқ, олимнинг кейинги жумлалари муаммонинг натижасиз қолишига мойиллик билдиргандек: «Тўғри, баъзан сўзлар ва иборалар «ғалати машҳур» деган қоидага (?) биноан умумий қоидадан истисно сифатида ёзилиши мумкин. Шу жумладан, Навоий тахаллуси ҳам «Навоий» деб ўқилса-да, ёзувда «Навоий» шаклида ёзилиши мумкин». Агар асарларининг фикрати ва бадииятига зарар қилмаса, бу «истисно» билан келишиш мумкин эди. Таассуфки, аксинча.

Шу кўйи тахаллуснинг тўғри талқинини амалга оширишга, йиллар мобайнида шаклланган «Навоий» деб ёзиш анъанасидан воз кечишга на навоийшуносларда, на матбуот идоралари ва жамоатчиликда журъат етмади. Афтидан, ғайриилмий анъананинг мустаҳкам ўрнашгани, халқ «Навоий» атамасига жуда кўникиб кетгани аксиомани исботлашни талаб қилаётганга ўхшайди. Анъанага садоқат ва уни бузиш ўринли-ўринсизлиги масаласида шунини айтиш керакки, минг йиллик тўғри ва муқаддас анъана олдида классикларимиз тахаллусларини «-ий» лаштириб ёзиш анъанасининг умри қисқа. Аслида, қадимий анъана нотўғри бузилган. Шунинг учун бугунги омонат анъанадан воз кечиб, ота-боболаримиз анъанасини тикласак, хатони тузатган бўламиз, холос. Бундан ташқари, ҳозир янги ўзбек лотин имлосига ўтаётган эканмиз, мавжуд қусурлардан бирийўла қутулиб ўтган маъқул. Навоийдай улуғ зотнинг тахаллуси ҳақида баҳслашиш шаккокликдай туюлиши мумкин. Лекин, башарти, исботлаш, ишонтириш зарурати бор экан, бунга уриниб, биргаликда фикрлашиб кўрайлик.

Низомиддин Алишер тахаллусининг «Навоий» шаклини инкор этиб, «Навоийи» деб ёзишимизга қуйидагича асослар бор. Бу ўзаро алоқадор асослар бир-биридан келиб чиқади, бир-бирини қувватлайди ва тақозо қилади.

¹ А. Ҳайитметов. Мсроc ва ихлос. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат институти, Тошкент, 1985: 117—118-бетлар.

1. Адабий тахаллус халқнинг миллий, маданий, лисоний бойлиги ҳисобланади ва унинг қисмати ҳуқуқий жиҳатдан ўша халқнинг тили қонун-қоидалари муҳофазасидадир. Масалага Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили ҳақидаги қонуни талабларига мувофиқ ёндашсак, тарихий исмлар, маданий обидалар, асарлар номлари, адабий тахаллуслар ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятлари, миллий-тарихий анъаналарга мувофиқлаштириб, аслидагидек ёзилади. Бу қонун, бевосита, Навойи ва бошқа мумтоз адибларимиз тахаллусларига ҳам тегишли.

2. Эски ўзбек ёзувида тахаллус «نَوَای» тарзида ёзилади. نَوَای тарзида «ҳамза» билан ёзилиши айрим ҳоллардагина учрайди. «Ҳамза» белгисидан «Навойи» ёзилгани англашилмайди. «Наво» сўзи унли билан тугаллангани учун, «Ё»-йи нисбат олдидан яна бир «ё» орттирилган ва ёзувда иккита «یى» ёнма-ён тушиб қолган. Имло қондасига мувофиқ, шу икки «ё»дан бири «ҳамза» орқали қисқартириб ифодаланган.

Профессор Алибек Рустамов тахаллуснинг тамоман янги бир шаклини тавсия этади. У кишининг фикрларига кўра, тахаллус «асли «Навойий»дир. Чунки نَوَای даги иккита «ё» иккита «й»ни, зер «и»ни билдиради». Эҳтимол, бу фикрни назарий жиҳатдан асослаш мумкин. Лекин амалда бирор қўлёзма манбада тахаллус қўшимчасининг сукун ва зер билан ёзилган шаклини учратмадик. Агар асли шундай бўлса, бирор манбада котиб бу муҳим муаммога ишора қилиши керак эди.

3. Тарихий қўлёзма ва босма манбаларда ҳам «Навойи» шакли қўлланиб келган¹. Аслиятга энг яқин манбалар — шоирнинг ўз дастхати, деб тан олинган қўлёзма девонида ва унинг «Илк девон»ида ҳам² тахаллус «Навойи» тарзида қўлланган.

4. Шоир тахаллусининг «Навойи» шакли ўзбек тилининг талаффуз (орфоэпия) талабларига тўғри келмайди. Ўзбек тили талафузи табиатида «Навойи»даги сингари икки ёнли ёнма-ён келиши (ои) хос эмас.

¹ Қаранг: Лондон, Британия музейи, қўлёзма № 401, Навойининг биринчи расмий девони — «Бадойиъ ул-бидоя»нинг 1482—83 йилда кучирилган нусхаси; Озарбайжон Илмлар академияси, қўлёзма № 3010, «Бадойиъ ул-бидоя»нинг 1484 йилда кучирилган нусхаси; Тошкент, ЎзССР ФА Адабиёт музейи, қўлёзма № 84, «Бадойиъ ул-бидоя»нинг 1486 йилда кучирилган нусхаси; Тошкент ЎзР ФА, Беруний номидаги Шарқшунослик институти, қўлёзма № 3984, XV аср охирида Султонли Машҳадий кучирган терма девон.

² 1466 йили кучирилган қўлёзма, хаттот Султонли Машҳадий, Ленинград, Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхона, 564-рақам.

5. Тахаллуснинг «Навойи» шакли — сунъий ва китобий. Шунинг учун ҳам, шоир тахаллусини китобдан ўзлаштирган ўқимишли кишилар уни «Навойи» тарзида бемалол талаффуз қиладилар. Китобга суянмаган оддий халқ вакиллариининг эса бундай талаффузга тиллари қовушмайди. Табиий равишда улуғ шоирни «Навойи» деб атайдилар ва бунинг учун биз баъзан уларни саводсизликда айблашдек ҳолларга борамиз.

6. Туркий тилда сўзлашувчи қардош халқлар ва бошқа эллар, жумладан, тожиклар, шоир таваллуд топган тупроқда истиқомат қилувчи Афғонистон ўзбеклари, афғонлар ҳам Низомиддин Алишерни «Навойи» деб улуғлайдилар. Бобокалонимиз Навойи тахаллусини айтиш ва ёзишда биз — унинг ворислари — мустамлакачилик мафкураси ҳукмронлиги даврида наинки туркийлар, балки бутун дунёга қарши мавқеда турдик.

7. Тахаллуснинг «Навойи» имлосини шоир асарларининг бадиияти қонунлари, жумладан, вазн тақозо этади. Масалан, «Навойи»ни «Навойи» деб ёзиш тажрибаси баъзи ҳолларда асарлар вазни бузилиб кетишига сабаб бўлган:

Дедим: «Эрур Навойи ўз дардиға чорасиз», деди:

«Гар аламинға чора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай».

Ушбу байт «Бадойи ул-васат» девонидаги 616-ғазалнинг мақтаъи бўлиб, ғазал «Ражази мусаммани матнийи маҳбун» вазнида битилган. Мазкур вазннинг оҳанг тасвири қуйидагича бўлади:

Муфтайлун мафоилун муфтайлун мафоилун

- у у - у - у - - у у - у - у -

Бундай оҳанг байтдаги тахаллус «қисқа — узун — узун» эмас, балки, «қисқа — узун — қисқа» бўғинлардан иборат бўлишини — Навойи ёзилишини тақозо этади. Вазн талабига риоя этсак, матннинг нуқсонсиз кўриниши мана бу ҳолатга келади:

Дедим: «Эрур Навойи ўз дардиға чорасиз», деди:

- у у - у - у - - у у - у - у -

«Гар аламинға чора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай».

Бунда оҳанг тўсиқдан фориг бўлган сувдай уйноқ-таб оқди, ғазалхон ҳам мисранинг бирор нуқтасида

қадалиб қолмайди. Тахаллус ўзининг табиий оҳанги ва имлосига муяссар бўлади.

8. Қофия қонуниятлари ҳам тахаллуснинг «Навойи» шаклида ёзилишини тақозо қилади. Бироқ, бахтга қарши, «Хазойин ул-маоний»даги 2600 ғазалнинг бирортаси мақтаёида Навойи ўз тахаллусини қофия ўрнида қўллаганини учратмадик. Аммо шоирнинг бошқа асарлари, жумладан, «Бадойиъ ул-бидоя» девони дебочасида ёрқин далилга дуч келдик:

Вафо бустонининг дostonсаройи,
Маломат булбули, яъни Навойи¹.

Камтарона айтилган бу фахрияда «саройи»га «Навойи» қофия қилинган.

Навойи ғазалларида қофия ўрнида қўлланган бошқа тахаллуслар борки, бу ҳам масалани равшанлаштиришга хизмат қила олади. Бундай мисолларга мурожаат этар эканмиз, сўзаро, туғилиши муқаррар бўлган мана бундай саволга ҳам жавоб юзага чиқиши табиий: «Тахаллуси ўзаги унли товуш билан тугалланган шоирларимизни Навойи, Гадойи, Атойи тарзида ёзишни қонулаштиришимиз мумкин, бироқ ўзаги ундош товуш билан якунланган тахаллусли адибларимизни — Кошғарий, Югнакий, Рабғузий, Хоразмий, Лутфий, Гулханий, Увайсий, Огаҳий... қандай ёзамиз?» Ҳақли савол, чунки бу борада номувофиқлик, ҳар хиллик келиб чиқмаслиги керак. Негаки, аслиятда — классик ўзбек ёзувида унли билан тугалланган тахаллуслар ҳам, ундош билан тугалланган тахаллуслар ҳам бир хилда — (йо) ҳарфи билан якунланган. Демак, тахаллуслар имлосидаги чалкашликлар ҳам араб алифбосидан воз кечиб, аввал лотин, кейинчалик жорий (кириллица) алифбосига ўтганимиз тарихига бориб тақалади. Биргина тахаллуслар имлоси муаммоси ҳам минг йиллик маданий мерос аслиятини тиклаш ва ундан тўғри, тўлиқ баҳраманд бўлиш учун эски ўзбек ёзувини сақлаб қолишимизни тақозо этади. Тожик халқи ҳозирги имлосида ҳам классиклари тахаллусларини тўғри акс эттиришга имкон топган. Уларда тахаллус қўшимчалари биргина «й» ҳарфи орқали бир хилда

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 1 жилд, Бадойиъ ул-бидоя, «Фан», Тошкент, 1987, 12-бет.

ифодаланади. Биз ҳам, классик ўзбек ёзувига қайт-
маганимиз тақдирда, таҳаллусларнинг тўғри имлосига
йўл топишимиз зарур.

Қофия санъати ва таҳаллус имлосига оид мисол-
ларга ўтайлик.

«Фаройиб ус-сиғар» девонининг 650-ғазали мақ-
таъи:

Демангиз булбул Навойни, самандардекки бор,
Назми ичра шуълайи Жомию сўзи Хусравий

Бу ғазал нашрларида таҳаллус анъанага кўра «-ий»
қўшимчаси билан ёзилган ва анъанага садоқат йўлида
қофия бадийяти қурбон қилинган. Яъни қофия тизими
бузилган. Матлаъдаги «партави», «пайрави» қофиялари-
дан ташқари, барча байтлардаги қофиялар «Хусравий»га
мослаб «мунзавий», «монавий», «қавий», «маънавий»
тарзида ўзгартирилган. Асли буларнинг ҳаммаси, жанр-
нинг кейинги байтлар матлаъга мувофиқ қофияланиши
қоидаси ҳамда классик ўзбек ёзувидаги шаклига кўра,
«и» ҳарфи билан тугалланиши керак эди.

Бир девоннинг нашрида икки хил йўл тугилган.
«Наводир уш-шабоб»нинг 650-ғазалида таҳаллус асли-
дигидек тўғри ёзилган:

Бу важҳ бирлаки, Соҳибқирон дебон лақабин,
Атоди хусрави Соҳибқирон Абулғози.
Янаки, нутқ илаву руҳ ила етурди анга
Фуюз орифи Жомию ринди Шерози.

Агар бу ўринда ҳам таҳаллуслар «Абулғозий», «Ше-
розий» тарзида ёзилганда эди, бу «пардоз», «эъжоз»,
«дамсоз», «парвоз», «андоз», «оғоз», «рози», «со-
ли» каби қофия унсурларига тўғри келмас ва ғазал ба-
дийятига футур етарди

Девоннинг 584-ғазали мақтаъида ўзгача ҳол:

Навобий назм аро тийғи забонин уйла сурдиким,
Пичоқ топмас уятдин ўзни ўлтурмакка Саккокий.

Бунда қофия бадийяти қонунларига зид иш тугил-
ган. «Боки», «чоки», «кўлоки», «хошоки», «фитроки»,
«ғамноки», «идроки», «афлоки», «токи» қофияларига
ҳимоҳанг тарзда таҳаллус «Саккоки» ёзилиши лозим
эди.

«Бадойи ул-васат» девонидаги 650-газал мактаби:

Навоий фарду беҳуш улғонин деманг қачондиндур,
Ҳамондинким, ани маст этти ваҳдат жомидин Жомий¹

Бу ерда ҳам таҳаллус анъанага кўра ёзилгани учун ғазалнинг қофия тартиби бузилган. «Оми», «роми», «ғуландоми», «шоми», «пайғоми», «ошоми», «эхроми», «гоми», «исломи» қофия унсурларига «Жомий» қофия қилинган. Бундай ҳолда, қофия бадийятини сақлаб қолиб, таҳаллус «Жоми» тарзида ёзилса, асар ҳам китобхон ҳам зарар кўрмайди.

9. Энг муҳими, адибнинг ўзи «Навоийи» сўзини қўллар экан, ундан фақат таҳаллусни билдириш учун фойдаланмайди унга бадий матн мазмунига мос маъно юклайди. Адабий таҳаллус замирида, албатта, кўламли бадий муддаолар ётадики, бу етакчи асосни муфассал таҳлил этиш имконияти кенг.

Навоий назмда таҳаллус воситасида аксари ҳолларда тажнис яратади. Байтларда, кўпинча, шоир «наво» сўзини бир неча марта қўллаш орқали сўз ўйини қилади. Сўз ўйини жараёнида «наво» сўзлари таҳаллус билан бевосита мантиқий, маъновий алоқага киришади. Таҳаллус таркибидаги «наво» сўзига таҳаллуслик хизматидан кўра масъулиятлироқ бадий вазифа юкланади. «Навоийи»ни «Навоий» ёзсак, сўз ана шу масъул вазифасининг бажаролмай қолади, бадий сўзнинг кўп маънолилигига фугур етади. «Навоийи» калимасини фақат таҳаллус хизматини ўташга мажбур этамиз, ҳаракат доирасини чеклаймиз, асардаги бошқа сўзлар билан мантиқий, маъновий, шаклий алоқаларини узиб қўямиз. Биргина «Фаройиб уссигар» девонида «Навоийи» таҳаллусининг тажнисга, сўз ўйинига асос бўлган кўпмаъноли қўлланишига доир йигирмадан ортиқ байт учрайди. Мақсадга мувофиқ равишда, уларнинг баъзиларини шарҳлаб ўтиш жоиз кўринади.

Кўрмасам қошинг, бўлурмен турғоним бирла фиғон,
«Войи» эрур бас, чу бўлмаса «Навоийи» бирла «нун»
(Ғ. С. 467)

¹ Мисол тариқасида келтирилган байтлар «Ҳазойин ул-маоний»нинг 1959—1960 йилларда «Фан» нашриётида чоп қилинган Ҳамид Сулаймон нашридан олинди. Бундан кейин дсмон номини ифодаловчи қисқартма ва ғазалнинг дсмон тартибидаги рақамини байт билан ёзма-ён қавсда келтирамиз.

Ушбу байт шоирнинг ўзи тахаллусини «Навойи» эмас — «Навойи» деб юритганидан гувоҳлик берувчи энг муҳим далиллардандир. Шоир мақтаънинг биринчи мисрасида «Маҳбубанинг қошини кўрмасам, турган-битганим фиғонга айланади», деган фикрни изҳор этар экан, иккинчи мисрада тахаллусдан сўз ва ҳарф ўйини яратиш орқали шу ҳолатни бадиий шарҳлайди, чиройли асослайди. Равшанки, «نَوَايِي» тахаллуси «ن» ҳарфи билан бошланади. «Нун» ҳарфи эса классик бадииятда маҳбуба қошининг тимсолига айланган. Мазкур байтда маҳбуба қошини кўрмаслик — унинг висолига муяссар бўлмасликни ифодалаб турибди. Лирик қаҳрамоннинг маҳбуба қоши васлисиз ҳолати «нун»идан ажралган «Навойи» билан баробар. «Навойи» «нун»идан жудо бўлганида эса унинг фақат «войи» қолади, яъни, лирик қаҳрамоннинг аҳволи «вой» бўлади. Энди тахаллусни «Навойи» шаклида ёзиб, байтни таҳлил этиб кўрингчи, шоир кўзлаган маъно чиқармикин? Асло чиқмайди! Демак, тахаллуснинг «Навойи» ёзилиши хато. Байт бадиияти, ундаги шоирнинг ўз имзоси эътирофи тахаллуснинг «Навойи» ёзилишини талаб қилади.

То тузди Навойи ояти ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлуптур (Ғ. С. 161)

Бу ўринда ҳам тахаллуснинг «Навойи» ёзилиши ваъзи мезонини бузган. Ғазал «ҳазажи мусаддаси аҳраби мақбузи мақсур» вазнида битилган:

Мафъулӯ мафоилун мафоил
- - у у - у - у -

Кўриниб турибдики, тахаллус иккинчи рукнга, «-ий» қўшимчаси эса қисқа бўғинга тўғри келади. Демак, шаклан, тахаллуснинг «Навойи» ёзилиши қонуний. Энди масалага мазмун жиҳатидан ёндашайлик. Агар биринчи мисрадаги тахаллусни «Навойи» ёзсак, унинг иккинчи мисрадаги «наво» сўзи билан лафзий алоқадорлиги сақланади, лекин маънавий-мантиқий алоқадорлиги барҳам топади. Биринчи мисрада «Навойи» икки вазифани бажариб турибди, аввало, шоирнинг тахаллусини, иккинчидан, «ишқ оятининг оҳанги» маъносини англатаётир. «Наво»дан кейин нисбий сифат ясовчи «-ий» қўшимчаси ёзилса, шу иккинчи маъно чиқмай қолади. Мазкур маъно чиқиши учун

фақат изофа талаб қилинади. Изофа эса, «Наво» сўзи унли товуш билан тугагани учун, «-йи» тарзида қўшилади, тахаллус «Навойи» кўринишини олади. Агар тахаллус «Навойи» ёзилса, байтдан тугал мазмун ва унинг тасаввури англашилиши учун нимадир етмайди, нимадир ўз ўрнида эмасдай туюлади. Бу — тахаллусдаги «оҳанг» маъносининг бой берилгани, тахаллус ва иккинчи мисрадаги «наво» сўзи орасидаги алоқанинг узилиши оқибати. Тахаллусни «Навойи» ёзишимиз билан, ҳамма нарса жой-жойига тушади ва асл мазмун юзага чиқади. Ушбу фахрия байтдан англаб оламизки, Навойи ўзининг ишқий қисмати, маслаги, муҳаббат тарихи ва лирикаси билан ишқ эътиқодининг шундай бир нодир оятини яратди ҳамда бу оятнинг соҳир, ибратли, умумбашарий оҳангини кашф этдики, у жамики, бор инсониятнинг эътиқодига, мадҳиясига айланди. Навойи тузган ишқ ояти оҳанги ишқ аҳлини ҳаракатлантирувчи, руҳлантирувчи, ҳаёт тарзини белгиловчи кучга эврилди. Бунини Навойи назмини мутолаа этган ҳар бир қалб аниқ ҳис қилиши мумкин.

Навойи сури мотам бўлдим, бор
Суруди айши афғон бирла мамзуж
(F. C. 95)

Бу байтда ҳам «-йи» қўшимчаси изофа вазифасини бажариб келган. «Навойи» сўзи тахаллуслик вазифаси билан бирга, байт мазмунига мувофиқ наво, оҳанг, садо маъноларини ифодалайди. Тахаллуснинг «суруд» сўзи билан параллел келиши улар орасидаги мустаҳкам бадийий занжир борлигидан далолат. Мана шуларнинг бари ҳисобга олиниб, тахаллус ёзилсагина, байтдан бундай мазмун англашилади: «Тўй ва мотам куйлари бир йўла чалиндиким (яъни, тўй билан аза бир бўлди), бу хурсандлик ва қайғу қўшиқлари қоришиб кетган ҳолатга ўхшарди».

Тахаллусга асос бўлган «наво» сўзининг бирламчи маънолари «оҳанг», «куй», «қўшиқ», «садо»лардан иборатки, унинг бадийий имкониятлари кўпроқ чолғучи ва соз билан боғлиқ байтларда акс этган.

Муғанний нағмаси жон берса базм аҳлига, тонг йўқким,
Навойи риштайи жонин эшиб чангига тор этмиш
(F. C. 243)

Лирик қаҳрамоннинг жон ришталаридан жонбахш наволар таралади. У жон риштаси наволаридан эшиб созанда чалаётган чангнинг торларига улаган. Демак, шунинг учун муғанний яратаётган оҳанг базм аҳлига жон бағишласа, ажабланмаслик керак.

Агар чолғучи сози «Навойи риштаи жони» билан йўғирилмаса, ундан озиқланиб турмасачи? Унда, тирилишга тескари ҳодиса юз беради, бамисоли жон узилади:

Навосидин фано чун ҳосил ўлди, қилғасен, эй ишқ,
Навойи риштаи жонин муғанний удининг тори
(F. C. 624).

Ҳалокат юз бермаслиги учун, лирик қаҳрамон қудратли ишқдан «муғанний удининг тори»ни «Навойи риштаи жони»дан бунёд этишни илтижо қиляпти. Асосий мақсаддан чекиниб бўлса ҳам, қайд этиш керакки, бу фаҳриялар Навойи санъат оламига нақадар яқин малакали созанда ва зукко санъатшунос бўлганлигининг далили ҳамдир.

Муғанний, бир навое туз, Навойи нағмае кўргуз,
Аёқчи, томса тут тўққузки, доройи жаҳон келди
(F. C. 591)

Навойи асарлари луғатларида «нағма» сўзи — куй, Навойи замонасида чалинган куйлардан бирининг ном тарзида изоҳланган. Бунда шоир созандадан Нағма навосини чалишин сўраётган бўлади. Аммо, назаримизда, нағма сўзи, айниқса шу ўринда, ҳазиломуз, шўх, юмористик куй маъноларига ҳам эга. «Нағма» сўзига «ўйин» ва «томоша» маънолари ҳам дахлдор. Шоир бу байтда чолғучидан ҳазиломуз, шўх бир куй чалишни сўраётир. Агар таҳаллус «Навойи» ёзилса, таҳаллус ва нағма сўзлари ўртасида изофа қўлланмаса, лирик қаҳрамон чолғучидан бир куй, Навойидан яна бир куй чалишни сўрагандай бўлиб чиқадики, бу бадий мантиққа тўғри келмайди.

Камдан-кам ҳолларда бўлса ҳам, бадий мазмунга мутаносиб, шартли равишда, Навойи таҳаллуси «Навое» шаклида ёзилади. Бунда «наво» сўзидан кейинги кўшимча изофа вазифасини эмас, «ё»-йи ваҳдат ва «ё»-йи накаре — бирлик ва ноаниқлик «ё»-йи вазифасини бажаради ҳамда «е» ёзилади. Форс тилидаги бу «ё»

бирлик ва ноаниқликни бирийула билдиради ва «қандайдир бир», «шундай бир», «бирор-бир» каби маъноларни ифодалайди. У қўлланганида, тахаллуснинг эски ўзбек ёзувидаги шаклида мутлақо ўзгариш бўлмайди.

Баски, Навое айлади дард сурудида наво,
Аҳли тарабни йиғлатур мажлисининг таронаси
(Ғ. С. 626)

Бу байтда «Навое» сўзи тахаллусликдан ташқари, «шундай бир куй» маъносини ифодалаган. Бу — байтдан қуйидагича яхлит маъно чиқишини таъминлаган: «Навойи дардангез оҳангда шундай бир дардли, мунгли куй чалди, яъни шундай бир ғамгин руҳдаги назм яратдики, унинг теграсида бутун дард аҳли тўпланди, яъни Навойининг дардкаш назмига дард аҳли акс-садо бера бошлади. Ўзаро дардлашаётганлар мажлисининг мунгли навоси айш-ишратда, шод-хурсанд кун кечираётганларни ҳам йиғлатиб юборди».

«Йўқ Навойи бедил ороми ғам ичра, эй рафиқ», деб ёзишдан тайинли бир мазмун чиқмайди. Чунки бу сатрдаги икки «ё»-йи ваҳдат...» ўз ўрнида ёзилмаган, бир қўшма сўз ажратиб ёзилган. «Ё»лардан бирининг ўрни тахаллусда. Матн аслияти мана бундай ёзилиши лозим:

Йўқ Навое бедилороме ғам ичра, эй рафиқ,
Ҳолини, зинҳорким, кўрсанг, дилоромимга айт
(Ғ. С. 84)

«Ғам ичра» қолган лирик қаҳрамон ғазал ихлосманди билан дардлашяпти. У айтяптики, «Инсон қайғуалам қуршовида қолганида, дилоромсиз, яъни дилга яқин, дилнишин дўстсиз бирор-бир наво — ҳаётдан бирор-бир баҳра, умид, илинж, роҳат-фароғат, таскин-тасалли тополмайди. Бедилором киши — бенаво. Агар бирор тасодиф билан дилоромимни кўриб қолсанг, уни албатта, ушбу ҳолимдан хабардор эт». Демак, бундай далиллар ҳам Навойи тахаллусини аслига тўғри ёзишимизни талаб қилади.

Юқоридаги сингари далилларни кўплаб таҳлил этиш мумкин. Лекин исбот талаб қилмайдиган фикрни асослаш учун шу далиллар етарли деб, сўзни мухтасар этдик. Эҳтимол, илгари сурилган фикрни тил илми, фалсафий, тарихий нуқтаи назардан янада кенгрок асослаш имкони бордир.

«..ЧЕКМАС ИЛИК ҚОНИМДИН ЭЛ»

Миллий ривожимизни тисариб турадиган иллатлардан бири пайсалчилик кулфатидир. Пайсалчилик кулфати туфайли биз кўп ҳолларда онгли равишда энг яхши ташаббусларни сундирамиз, юзага чиқармаймиз. Ёки бунинг иложини топмасак, силласини қуришиб, қувватини қирқиб, мадорсиэлантини юзага чиқарамиз. Катта-кичик нуқсонларни бирин-кетин тузатмас, эрилган ҳар бир ҳақиқатни тап тортмай тикламас эканмиз, пишиб-етилган, қайта-қайта исботланган, тан олинган муаммоларни ҳаётга изчил татбиқ этиб бормас эканмиз, жумбоқлар уюми ичида гангиб, калаванинг учини тополмай тураверамиз. Бор муаммоларни пиғиб-йиғиб бирийўла ҳал қиламан дейиш — хом савдо. Ҳал бўлган ҳар муаммо татбиқида ҳукумат қарорини қуғиш — мустамлақа даври иш услубига хос эди.

«Навойи» тахаллусини аслидагидек ёзишга қайтиш муаммоси ҳам пайсалчилик кулфатига гирифтор ҳолатда. Бу аён ҳақиқат қайта-қайта исботланган, илмий жамоатчилик томонидан тан олинган. Гап фақат уни ҳаётга татбиқ этишда қолган. Ушбу сатрлар муаллифининг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасида эълон қилинган «То тузди Навойи ояти ишқ» (1990, 9 ноябрь) мақоласида «Навойи» тахаллуси имлосини оғибан ҳозир тузатиш икки жиҳатдан — биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Давлат тили ҳақидаги қонунини амалга ошириш тақозоси, иккинчидан, Навойи тахаллудининг 550 йиллик тўйини гуноҳдан фориғ, буюк кўз билан кутиб олиш тадориғи — қонунийлиги кўрсатилган. Аммо шу беғараз, безарар, эзгу иш ҳам пайсалга солиб келинаётир. Муҳтарам профессорларимиздан бири «Ёш ленинчи» саҳифаларида босилган «Улусдин танлагоним» (1990, 12 декабрь) мақолаларида бизнинг юқорида зикр этилган мақоламизга муносабат билдириб ёзадилар: «Биз бу олимнинг шоир тахаллусини ҳозирги шаклда «Навойи» тарзида ёзиш тўғри эмас, деган фикрини тула қувватлаган ҳолда, унинг эинди «Навойи» шаклида ёзиш керак, деган таклифига асло қўшила олмаймиз. Чунки, унинг юқоридаги фикри қабул қилинган тақдирда ҳам Рудакий, Жомий, Румий, Муқимий, Фурқатий, Амирий, Фазлий, Чустий, Чархий каби юзлаб адибларимиз тахаллусларини яна ашвалли шаклда ёзамиз ва ҳар хилликка йўл қўйган бўламиз. Бизнинг назаримизда бу масалада тилшунос

олимларимиз яна бир оз ғайрат қилсалар ва ўзбек имлосига чўзиқ «й» товушини ифодаловчи ҳарфни қабул қилсалар, шоирларимиз таҳаллуслари охириги бугинини «ий» ёки «йи» билан эмас, худди тожик дўстларимиз имлосида мавжуд бўлганидек битта чўзиқ «й» товуши билан ифодалашга эришсак, бу муаммо ўз-ўзидан ҳал бўлиши табиийдир».

Аввало, шуниси қизиқки, биз Э. Шодиев таъбиридаги «тўла қувватлаган ҳолда асло қўшила олмаслик» муносабатига «То тузди Навойи ояти ишқ...» мақоламизни юзага чиқаргунга қадар ҳам кўп марта дучор келдик. Муаммо шуки, авваламбор, илмий доирада ҳал қилиниши лозим, деган мулоҳазалар ҳам бўлган. Дарвоқе, агар илмий доира муаммони четлаб ўтмаган бўлса, муаммо илмий доирани четлаб ўтгани йўқ. Камина Алишер Навойи адабий ва илмий меросини ўрганишга бағишланган анъанавий илмий анжуманнинг XXXIV йиғилишида «Навойи» таҳаллусининг бадиий маъно миқёслари ва имлосига доир» маъруза қилдим (Тошкент, 1990 йил, 9 февраль). Навойишунослар анжумани томонидан ҳеч бир эътироз бўлмади, аксинча, «мунозарали масала эмас»лиги, «эътироз бўлиши мумкин эмас»лиги қайд этилди. Аслида, шунинг ўзи муаммо илмий доирада ҳал қилинди, деган гап эмасми? Агар илмий жамоатчилик масалага илмий ёндашиб, шу анжумандаёқ Навойи таҳаллуси имлосини тузатиш тўғрисида қарор қилганида, хайрли иш вақтида амалга ошган, улуғ мутафаккирнинг қутлуғ тўйи арафасида барча китоб, журнал, рўзномаларда таҳаллус тўғри ёзилган бўларди. Дарвоқе, эркин ва ижодий фикрлайдиган баъзи жамоалар, масалан, «Халқ сўзи» ва «Туркистон» газеталари, «Муштум» ва «Ёшлик» журналлари масалага ижобий ёндашдилар ҳамда «Навойи» таҳаллусини анча даврлар аслиятдагидек ёзиб бордилар. Лекин расмий, ваколатли идоралардан садо чиқмагач, улар ҳам эски изларига қайтдилар. Профессор Фитрат Навойи таҳаллусини ўз асарларида аслиятдагидек қўллаган. Унинг бугунги ноширлари олимнинг нуқтай назарини айнан сақламоқдалар. Ахир, навойишуносларнинг илмий анжумани жуда ваколатли ҳайъат — Ўзбекистон Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти ҳамда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ташкилотчилигида ўтказилган.

Иккинчидан, мақолалар борки, бир кунда ёзилади, мақолалар борки, унинг устида йиллаб заҳмат чекила-

ди. «Навойи» тахаллусининг асл имлоси ва бадийи маъно миқёсларини рад этилмас далиллар асосида намойиш этиш учун Навойининг бутун ижодини кўздан кечиришга тўғри келди. Уни бир ишора билан инкор этиш эса осон. Мақолалар борки, муҳарририятга қадам босишингиз билан, қўлингиздан парвоз қилиб сажифага қўнади. Мақолалар борки, йиллаб пайсалчилик кулфатини тортади. «То тузди Навойи ояти ишқ...» мақоласи бир йилдан ортиқ (1989 йили, сентябрь — 1990 йил, ноябрь) пайсалга солинди. Бу орада у бир неча расмий-идоравий тўсиқларни енгиб ўтди. Муҳарририятда худди эртақлардагидек «қуйидаги шартларимни бажарсанг, қизимни бераман», қабилида иш тутилиб, пиввалига, Азиз Қаямов ва Алибек Рустамов каби йирик олимларнинг тақризлари талаб қилинди. Бу шарт бажарилгач, мақола Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти олимлари муҳокамасига ҳаюла этилди. Мақола Тил ва адабиёт институти ўзбек тили тарихи, диалектология ва қиёсий ўрганиш бўлимида филология фанлар доктори Баҳром Бафоев, филология фанлари номзодлари Қаям Каримов, Бердах Юсуновлар ахбороти асосида муҳокама қилинди. Таниқли тил тарихи мутахассислари тавсиясига асосланган мажлис баёни ва қарорини олгандан кейин ҳам муҳарририят пайсалчиликлари яна бир неча ой давом эттирди. Шунчалик тарихий йўлни босиб мақолани, масала тўла ва узил-кесил ҳал бўлиши учун, олинган тақриз ҳамда тавсиялар билан бирга эълон қилиш тўғри бўларди. Асли, бошда тақриз ва тавсиялар сўраган муҳарририятнинг муаллифга ваъдаси ҳам шу эди. Бироқ, эртақлардагидек, мақоланинг тўсиқлардан соғомон ўтиши қўтилмаган экан чамаси, ваъда бузилди. Тангилик етмади. Шу ўринда изоҳлаш керакки, пайсалга солишлар бутун бошли муҳарририятга тегишли эмас. Муҳарририятда бош муҳаррирдан тортиб мушаррафларгача долзарб муаммоли мақолаларга хайрихоҳ, жонкуяр ходимлар ишлайдилар. Бош муҳаррир Аҳмадjon Мелибоев мақолани ўқиши биланок, уни дилбатга ва тезда эълон қилиш фикрини изҳор этди ҳамда охиригача шу мавқеида турди. Бироқ баъзи ходимлар пайсалчилик йўлини танлади. Эҳтимол, мақола тақриз ва тавсиялар билан бирга эълон қилинганида, муаммо ҳаётга татбиқ этилиб кетар, Э. Шодиев юқоридагидек асоссиз эътироз билдирилмасди. (Биз мақола сўнггида юқорида ҳикоя қилинган сарсон-сар-

гардонлик ва пайсалчиликка оид тарихий ҳужжатларни илова этгандик. Аммо нашр жараёнидаги техник қийинчиликлар туфайли уларни чоп этиш имконияти бўлмади. Ҳужжатлар бизда сақланади.).

Ҳўш, Э. Шодиев эътирозининг асоссизлиги нимада? Аввало, асосий хато шундаки, у Навойи таҳаллусини аслидагидек тўғри ёзишни фақатгина тил муаммоси деб тушунади. Ҳолбуки, биз мақолада Навойи таҳаллуси тўғри ёзилиши заруратини кўпроқ асарларининг бадиияти тақозо этишини кенг таҳлил этганмиз. Жумладан, «Навойи»ни «Навой» тарзида ёзишимиз оқибатида назмий бадииятнинг энг асосий мезонлари — вазн, қофия, кўпмаънолилик, тажнис сингари нодир санъатлар барбод бўлиши аниқ далиллар асосида кўрсатилган. Наҳотки, навойишунос олим бундан кўз юма олса?!

Юқоридаги хатонинг давоми сифатида ушбу ҳал бўлган муаммони ҳал қилиш тилшунос олимларнинг «яна бир оз ғайрат»ига ҳавола этилади. Менинг назаримда, бадий матн устида ишлаган адабиётшунос айни пайтда тилшунос ҳамдир. Чунки матн, аввало, тил маҳсулоти ҳамда қонун-қоидалари асосида юзага келади. Биз Навойи асарлари матни устида умрбод заҳмат чеккан, ўз мақолаларида мазкур масалага махсус муносабат билдирган Ҳамид Сулаймон, Абдуқодир Ҳайитметов, Алибек Рустамовлар тилшунос эмас, дея оламмизми? Йўқ, улар айнан шу масалада бошқа тилшунослардан ҳам тилшуносроқдирлар! Қолаверса, масалани бу тарзда қўйиш тилшунос ва адабиётшунослик муаммолари вазифаларини сунъий равишда чегаралаш, тақсимлаш, умумфилологик муаммоларни аросатда қолдириш анъанаси оқибатидир.

Э. Шодиев ё била-кўра ё билмай «Рудакий, Жомий, Румий... каби юзлаб адибларимиз таҳаллусларини яна аввалги шаклда ёзамиз ва ҳар хилликка йўл қўйган бўламиз», дея муштарийларни чалғитади. Ҳар хилликдан ҳар хилликнинг фарқи бор-ку, ахир. «Навойи»нинг Э. Шодиев келтирган таҳаллуслар билан ҳар хил шаклда ёзилиши табиий ва қонуний ҳол. Чунки улар ўзагининг тугалланиши ва қўшимча қабул қилиши жиҳатидан бошқа-бошқа турга мансуб таҳаллуслар. «Навойи» — ўзаги унли товуш билан якунланувчи таҳаллуслар туркумига мансуб. Ўзбек тилининг талаффуз ва имло табиати талабига мувофиқ, икки унли ёнма-ён келмайди. Демак, «Наво» ўзаги унли билан бошланув-

чи «-ий»ни эмас, ундош билан бошланувчи «-йи»ни қабул қилади. Э. Шодиев келтирган тахаллуслар ўзаги ундош билан тугаган. Шунинг учун уларнинг ўзаги унли билан бошланувчи «-ий» қўшимчасини қабул қилиши мумкин ва бу хато бўлмайди.

Э. Шодиев айтганидек, ўзбек имлосига чўзиқ «й» товушини ифодаловчи ҳарфни қабул қилиш билан муаммо ўз-ўзидан ҳал бўлиб қолмайди. Биринчидан, тожик имлосидаги чўзиқ «й» ўзбек тилининг талаффуз табиатиға мос келадими? Иккинчидан, «й» — асл «-ий» қўшимчасининг бадий маъно ифодалаш имкониятларини сақлай оладими? Ҳолис хулоса учун ушбу байтни яна бир бор таҳлил этиш кифоя:

Кўрмасам қошинг, бўлурмен турғоним бирла фиғон,
«Войи» эрур бас, чу булмаса «Навойи» бирла «нун».

Улуғ Навойи тахаллусининг аслиятини тиклашға қўшилмаслик руҳидаги мулоҳазаларни Навойидан узоқ кимса ёзганида ажабланмаслик мумкин эди. Лекин, Навойи ҳақида талай тадқиқотлар ёзган, Навойи мукофотиға номзод навойишунос олимнинг бундай нуқтаи назари ниҳоятда таажжубланарли. Ҳар биримиз исми-миз ногўғри айтилиши ва ёзилишиға йўл қўймаймиз. Бунға тирик инсонлигимиз, иззат-нафсимиз йўл бермайди. Аммо Навойи ҳам ўз асарлари тимсолида яшашган тириклардан-да тирик сиймолигини унутмайлик. Ҳазрат ғазалларидан бирида:

Мен жаҳондин кечтиму кечмас менинг жонимдин эл,
Мен илик жондин юдум, чекмас илик қонимдин эл,

дея фиғон чеккан эдилар ва ҳозир ҳам бу фарёдларида бирҳақлар. Биз Навойи тахаллусини хато ёзар, бадий маъно гавҳарларига жароҳат етказарканмиз, бу қилмишимиз унинг жонига қасд қилиш, қонидан қўлимизни торгитмасликдан асло кам эмас.

ҲАРАКАТЛИ ҚЎЛЁЗМА ШАҲОДАТИ

Алишер Навойи асарлари матни аслиятда қандай жаринглаган? Шоир сўзларини биз қай тарзда талаффуз этмоғимиз ва ҳозирги ёзувда қандай ифодаламоғимиз тўғри бўлади? Навойи асарларининг тили, лаҳжа-

си, товуш таркибини аниқ ҳис этиб, тўғри акс эттираётирмизми? Бу борада биз таянишимиз мумкин бўлган ишончли манбалар мавжудми? Бахтимизга, кўҳна тарих шундай муътабар манбани кўз қорачигидай асраб келган.

«Ғаройиб ус-сиғар» девонининг Ҳамид Сулаймон нашрини варақларкансиз: «Ҳазойин ул-маоний» танқидий матн ва транслитерацияси учун фойдаланилган қўлёзмалар факсимилелари» сарлавҳали илова этиборингизни тортади. Мазкур илованинг махсус саҳифасида «Ғаройиб ус-сиғар» девонининг XV—XVI асрлар ўртасида насх хатида кўчирилиб, остки-устки белгилар қўйилган нодир нусхасидан бир варағи берилган. Ҳамид Сулаймон нашрининг баъзи камчиликларига қарамай, матний ва лисоний баркамоллигини таъминлаган муҳим омиллардан бири, шубҳасиз, мана шу қўлёзмадир. Ушбу қўлёзма Ҳ. Сулаймон нашри давридаёқ илмий-адабий муомалага киритилган, яъни илмий-адабий доирага маълум қилинганлигидан қатъи назар, яна узоқ вақт навойишунослик этиборидан четда қолиб кетди.

Эҳтимол, бунга қўлёзманинг шахсий кутубхонада сақлангани боис бўлгандир. Бу нодир бойлик Қўлёзмалар илмгоҳининг қўлёзмалар хазинасидан ўрин олиши (386-рақам) билан, унга тез-тез мурожаат қилиш бошланди. Манбашунос олим, филология фанлари доктори Муҳаммаджон Ҳакимов томонидан яратилган «Навойи асарлари қўлёзмаларининг тавсифи»да (Тошкент, «Фан», 1983, 57—60 бетлар) қўлёзма ҳақидаги илк муҳим маълумот илмий жамоатчиликка тавсия этилди. «Ғаройиб ус-сиғар» девонининг ҳаракатли қўлёзма нусхасини биринчилардан бўлиб тилшунос олим, филология фанлари доктори Эргаш Умаров жиддий илмий тадқиқ эта бошлади. Ҳозиргача Э. Умаровнинг мазкур қўлёзма ҳусусида бир неча ахбороти эълон этилган. Улар «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида «Ғаройиб ус-сиғар»нинг ноёб нусхаси» (1990, 1-сон), «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журналида «Уникальная рукопись дивана Алишера Навойи «Ғаройиб ус-сиғар», (1991, 2-сон) сарлавҳаси остида босилиб чиққан. Бу мақолаларда қўлёзма ҳақида дастлабки диққатга сазовор хулосалар мавжуд. Лекин ҳали қўлёзма махсус ўрганилмаган, ўзлаштирилмаган хазина сифатида турибди. Ҳали унга бир-икки ҳовуч солиб кўриб мазасини мақтаб қўйишдан нарига ўтолганимиз

йўқ. Агар бу каби қўлёмаларни синчиклаб текширганимизда, Навойи асарларини тўғри ўқиш, тўғри тушуниш, нуқсонсиз чоп этиш даражасига аллақачон етиб олган бўлардик.

Мана, қўлимизда «Фаройиб ус-сиғар»нинг зеру забарли қўлёзма нусхаси. Буни битган номаълум заҳматкаш хаттотнинг жойи жаннатдан бўлган бўлсин! Бу қўлёзмани мутолаа этиш ҳам машаққатли, ҳам мароқли. Унинг шарҳловчиси ва муаллими ўзи билан бирга. Ёзувнинг ости ва устига қўйилган ҳар бир ҳаракат, белги Навойи тилини шарҳлайди. Сўз ва товушларни Навойи қандай талаффуз этгани, биз уларни қай тарзда ўқишимиз ва ёзишимиз лозимлигини уқдириб туради. М. Ҳакимов тавсифлаганидек, қўлёзма ўз афзалликлари билан жаҳон қўлёзма хазиналари ичида ягонадир. «Фаройиб ус-сиғар»нинг ушбу нусхаси она тили, адабиёт, матншунослик, хаттотлик санъати фанлари тарихи учун жуда қимматли, нодир манбадир. Қўлёзма Ҳирот хаттотлик мактабига мансуб ҳаракат белгилари қўйилган мумтоз насх хатида кўчирилгани билан ўзбек тили тарихини, ўзбек тарихий товуш таркибини, Навойи даври ўзбек тилининг талаффуз меъёрларини ўрганишга доир иншончли ҳужжат бўлиб хизмат қилади.

Девон матни Хуросоннинг новвотранг, юпқа, ипак қоғозига битилган. Хаттотлик санъати олий даражадаги сифат билан ижро этилган ва шеърлар устидаги «Вайзан лаҳу» иборалари олтин билан ёзилган. Бундай имтиёз ҳар қандай ишга берилмас эди. Ҳар бир сўзнинг остки-устки белгиларини қўйиш хаттотнинг учтург ҳисса кўпроқ машаққат тортишини тақозо этарди. Ҳар қандай хаттот бундайин майинкор меҳнат, азобуқубатни шахсий ташаббуси билан бўйнига олиши даргумон эди. Ана шундай хусусиятларга асосланиб бўлса керак, Э. Умаров бу иш Алишер Навойи тили ҳақида келгуси авлодга маълумот қолдириш мақсадида махсус фармон орқали бажарилган, дея тахмин қилади. Шубҳасиз, Навойи даври она тилимиз муҳофазаси учун қайғурган номаълум ҳукмдор ва хаттотнинг жонбоз, фидойи ватанпарварлик хизматиدير бу.

Биз, айниқса, кейинги йилларда ҳазрат Навойи тилига анча беписанд муомалада бўлдик. Аввалига, аҳён-аҳёнда учраб турган бу ҳодиса Алишер Навойи мукаммал асарлари тўплами нашрида расмий ва нотўғри йўналиш тусини олди. Шоирнинг оддийгина бир иборасини нашрларда беш хил — «қаро кўзум», «қаро

кўзим», «қора кўзим», «қора кўзум», «қоро кўзим» ёзди. Ҳаракатли қўлёзма иборани фақат «қаро кўзум» шаклида ёзиш тўғри эканлигини тасдиқлайди. Мукам-мал асарлар тўпламида Навойи асарларининг товуш таркиби жиддий ўзгариш, тўғрироғи, талафотга учра-ганлигини «Ғаройиб чечаклар» сарлавҳали мақоламиз-да («Ўз АС» ҳафтаномаси, 1989 йил, апрелнинг йигир-манчи кун) кўрсатган эдик. Шунинг учун далилларни такрор келтиришга эҳтиёж йўқ. Мени Навойи тилига эътиборсизликнинг оқибат-натижаси ташвишланти-рарди ва бу ҳақда «Керак шер олида ҳам шері жанги» сарлавҳали мақоламда («Саодат», 1991 йил, май сони) тўхталганман. Мукаммал асарлар тўпламининг даст-лабки олти жилдини Қўлёзмалар илмгоҳи олимлари нашрга тайёрлаган бўлсалар, кейинги жилдларни ада-биёт илмгоҳининг матншунос олимлари чоп этаётир-лар. Маълумки, дастлабки жилдларда Навойи асарла-рининг тили ва товуш таркиби ўзгартириб юборилган эди. Албатта, мавжуд тажриба ва илмий нуқтаи назар-ларга кўра, Адабиёт илмгоҳи олимлари бундай йўлдан бормайдилар. Натижада, Навойи бобо икки хил тилда, икки лаҳжада гапирган бўлиб чиқмайдиларми? Дарҳа-қиқат, шундай бўлаётир. Навойи ҳазратларини даст-лабки олти жилддан ўрин олган рубобий асарларда ўз-гача лаҳжада, еттинчи жилддан бу ёғидаги йирик асар-ларда эса аслиятга яқинроқ тилда сўзлатаётирмиз. Бошқа иложи ҳам йўқ. Негаки, Адабиёт илмгоҳи матн-шунослари мўътабар бир олимнинг шахсий фикрига сиғиниб Навойи матнини бошдан-оёқ ўзгартириб чиқ-маяптилар. Беихтиёр шундай хатога йўл қўйилдики, энди уни Ҳазратнинг кейинги мукаммал асарлари нашридагина тузатиш мумкин. Унгача, кам деганда, бир йигит умри ўтади. Шу умр мобайнида китобхонлар асил Навойи сиймосини танимай турадилар. Чинакам Навойи тилини акс эттириш мақсадида келажакда «Ғаройиб ус-сиғар»нинг ҳаракатли қўлёзмасига таяниб иш тутилса, тўғри изга тушиб олинишига шубҳа йўқ.

Тилдаги бузилишлар фақат лисоний қусурлар эмас-да, афсуски. Улар моҳиятан, матний, бадий нуқсон-ларни келтириб чиқариши муқаррар. «Нуқта курсин, «Кўз»ни «кўр» қилур, деганларидек, нуқта ўзгартири-лиши билан нуқтага футур етади, матн сифати пасая-ди, бадийят зарар кўради. Маълумки, бир ишора билан жўн сўзни бадий сўзга, бадий сўзни эса оддий сўзга айлантириб қўйиш мумкин. Масалан,

Кузунг не бало қаро бўлбтур
Ким, жонга қаро бало бўлбтур,

сатрида оддийгина «қаро» ва «бало» сўзлари бадий сўзларга айлантирилган, уларни назм оҳангида ўнатиш, терс такрорлаб тизиш усули билан қофия, қофия бўлганда ҳам қўшқофия, қўшқофия бўлганда ҳам, тарди акс қўшқофия санъатлари вужудга келган эди. «Мукаммал» нашрда «а»ни «о»лаштириш оқибатида илоҳий сеҳр, санъат, оҳангдан асар ҳам қолмади. «Фалон котиб ар сўзни мундоқ ёзар...» қитъасидаги «қаро» сўзи ҳам шундай офатга учради. Бир йўла беш-олти маънони ифодалашга сафарбар этилган бадий сўз ҳозирги тилимизда биргина ранг-тусни англатишга маҳкум оддий калимага айлантирилди. Биз ўз сўзларимизни ёхуд вужудимизни шундай хўжасизларча поймол этишларига йўл қўярмидик?! Хўш, бу жабрдийда сўзлар, шеърлар, шоири шўридани ким ҳимоя қилади? Ушбу журмимизнинг жавобини ким беради? «Ҳа, энди, китоб деганида нуқсон бўлади-да, бир-икки хато ўтган бўлса, бордир», — дея сохта бағрикенглик қилишга одатланганимиз. Марҳамат қилиб «Мукаммал нашр»нинг олти жилдини олинг-да, компьютерга солинг. Ана ўшанда Навоий асарлари тили ва бадийятига етган офатнинг кўламини теран ҳис этасиз. Дард шундаки, «қаро»ни «қора» ёки «қоро» эмас, албатта, «қаро» деб ёзиш шарт эканлигини «донога ишора...» тарзида уқтириб турган қўлёзма бор экан-ку хазинамизда. «Ғаройиб ус-сиғар»нинг ҳаракатли қўлёзмасида матн қандай акс этганини сўзда тасвирлаш қийин, унинг муайян саҳифаларини варақлаб кўрганингизга нима етсин?

«Ғаройиб ус-сиғар»нинг ҳаракатли қўлёзма нусхасини Навоий таҳаллусини тўғри ёзиш муаммоси жиҳатидан ўрганиш ҳам муҳимдир. Зотан, бу масала илмий ҳал этилган бўлса-да, ҳануз ҳаётга тўла татбиқ этилаётгани йўқ. Фақат «Муштум» журналигина 1991 йилнинг бошидан охиригача таҳаллусни «Навоий» тарзида тўғри ёзишда изчил амал қилди. Баъзи журналлар икки хилликка йўл қўйиб келишди. Жумладан, «Ёшлик» журналининг 5-сонида Вадуд Маҳмудийнинг «Алишер Навоий» мақоласи босилди. Унда таҳаллус «Навоий» тарзида ёзилган. Айни шу сондаги бошқа мақолаларда эса таҳаллус яна қусурли тарзда берилган. Мухарриратта занг қоқиб бу икки хилликнинг сабабини сўрабам, «Вадуд Маҳмуд мақоласининг аслиятида таҳаллус

«Навойи» ёзилган экан, шунинг учун мақолани аслиятдагидек чоп этдик», — деган жавобни беришди. Жуда тўғри иш қилинган! Лекин, мантиқ қаерда қолди? Аслиятда фақат Вадуд Маҳмудда эмас, Навойи ҳазратларининг ўзларида ҳам, барча бошқа асил манбаларда ҳам «Навойи» ёзилган-ку?! Ёки ҳозирги жорий имлода «Тахаллус Навойи ёзилсин!» деган фармон мавжудми? Йўқ. Бўлган тақдирда ҳам, у аллақачон бекор бўларди. Давлат тили қонуни кучи билан не-не хатоларни тузатяпмиз-ку, келиб-келиб ҳазрат Навойини ўқитиб қўямизми?

Хатонинг вақтида тузатилмаслиги янги нуқсонларни келтириб чиқараверади. «Ёшлик»нинг ўн биринчи сониди Алишер Навойининг «Сирож ул-муслимин» асари Суйима Ғаниева томонидан биринчи марта эълон қилинди. Бағоят хайрли бу ишда ҳам тахаллуснинг имлоси ва бадий маъно миқёсларига эътибор берилмаган. Асардаги «Китоб назмининг сабаби» бўлими қуйидаги байт билан бошланади:

Қилур арз ушбу водий раҳнамоий,
Ғариби бенаво, яъни Навойи.

Нашрда лақаб «Навойи» ёзилиши фақат имлоагина фугур етказмаган, балки, тахаллуснинг бадий вазифаси — қофия унсури сифатидаги хизмат бекор қилинган. Мазкур бўлим тугалланмасида ҳам шоир тахаллус воситасида сўз ўйини яратади:

Навойидин чу топқайлар навое,
Анинг руҳига ҳам етгай дуое!

Тахаллус «Навойидин» шаклида ёзилиши натижасида, назмий купмаънолилик барҳам топган. Чунки «Навойидин» фақат тахаллус маъносинигина билдириб қўяқолмай, байтнинг бадий мазмунига узвий алоқадор «Навойининг навосидин» маъносини ҳам ифодаларди. Тахаллусни хато ёзиш мана шу муҳим бир маънони қурбон этган. Мисраънинг бир шаклдаги сўз билан бошланиб, ўзгаришсиз айнан шу шаклдаги сўз билан тугалланишидек бадий санъат ҳам барбод бўлган.

Алишер Навойи тавалудининг 550 йиллиги тўйига энг муносиб совғалардан бири Ҳазратнинг табаррук дастхатлари билан битилган «Наводир ун-нихоя» дево-

ни айнан кўчирма нусхаси (факсимил) нашри амалга оширилиши бўлди. Навойи тахаллуси имлосида биз учун мукаммал таянч манба ана шу китобдир. Чунки ундаги тахаллус кўринишлари Навойининг ўз имзоларидир. Дастхатда тахаллус «нун», «вов», «алиф» ва икки «йо» ҳарфларидан иборат, холос. Бу манбада бизни қалғитадиган ёки шубҳага соладиган ортиқча хатти-ҳаракатлар йўқ. Афсуски, бизнинг замонавий хаттотларимиз шундай хатти-ҳаракатга йўл қўйибди. Китобнинг муқова ва ички муқоваларида тахаллуснинг «ҳамза»ли «йо» билан ёзиладиган шакли муҳрланибди. Асли бунда хато йўқ. Ҳамза белгиси «йо»нинг иккиланганини ҳамда тахаллус «Навойи» тарзида ўқилиши, ёзилишини билдиради. «Ҳамза» — чиройли белги. Хаттотлар тахаллуснинг «ҳамза»ли шаклини зийнат ўрнида ҳам қўллашади. Лекин бу шакл баъзиларда иштибоҳ уйғотади. Шунинг учун уни профессор Ҳамид Сулаймон «тахаллуснинг қусурли шакли» деб ҳисоблаган. Бундан ташқари, муқовадаги ёзувлар девондаги дастхат матни мувофиқ бўлиши керак эди-да.

Навойи йилида ўтказилган йирик илмий анжуманда, бир неча маърузалар қатори, филология фанлари доктори Шамсиддин Шукуровнинг «Ғаройиб ус-сиғар»нинг зеру забарли қўлёзма нусхаси ҳақида»ги маърузаси эътиборимни тортди. Маърузадаги мана бу хулоса мени масалага ҳушёр қарашга чорлади: «Бу қўлёзма, айниқса, Навойи тахаллусининг имлоси ва таълиффузи ҳақидаги масалани ойдинлаштиришда ягона ва ишончли манба ҳисобланади. Маълумки, кейинги пайтларда матбуот саҳифаларида шоир тахаллуси — йи Навойи ёки -йи билан Навойи тарзида айтилади ва шундай ёзилиши керак, деган мулоҳазалар айтила бошлади. Мазкур қўлёзмада шоир тахаллуси ҳамза, касра ва сукун билан битилган бўлиб, бу ҳол тахаллуснинг -йи билан Навойи тарзида айтилиши ва шундай ёзилиши тўғри эканини тўла равишда тасдиқлайди». (Алишер Навойи туғилганининг 550 йиллигига бағишланган илмий конференция тезислари. Тошкент, «Фан», 1991, 50-бет).

Ушбу хулоса ишонарли эмаслиги туфайли биргина саволдан ўзимни тия олмадим: «Ғаройиб ус-сиғар»да шундай байт бор:

Кўрмасам қошинг, бўлурмен турғоним бирла фиғон,
«Войи» эрур бас, чу бўлмаса «Навойи» бирла «нун».

Айтингчи, ушбу байтдаги «войи» ва «Навойи» сўзлари ҳаракатли қўлёзмада қандай ёзилган? Табиийки, олим бу саволга жавоб беролмади. Негаки, мазкур сўзларда ҳаракатлар қўлланган деса, байт мазмуни бузилиб кетган бўларди ва қўлёзманинг ишончилиги шубҳа остида қоларди. Ҳаракатлар қўлланмаган деса, маърузачининг ўзи ёлғончига чиқиб қоларди. Дарвоқе, масаланинг ҳақиқатини аниқлаш учун қўлёзмани варақлаганимизда аён бўладики, 467-ғазал мақтаёсидаги «войи» ва «Навойи» сўзлари ҳеч бир ҳаракатсиз ёзилган. Қўлёзма девонни варақлаб кўрсангиз, бунга ўзингиз гувоҳ бўлишингиз мумкин.

Таассуфки, «Навойи» таҳаллусининг «ҳамза, касра ва сукун билан битилган»лиги ҳақидаги даъво ҳам асоссиз бўлиб чиқди. Тўғри, таҳаллуснинг ҳамза, касра билан ёзилган шакллари учрайди. Бироқ бирор ўринда таҳаллусда сукун қўлланмаган. Қўлёзмадаги асарлар матнининг бирор ери ўчмаган, шикастсиз сақланган. Сукун, агар у бўлса, қўлёзмадан қочиб чиқиши мумкин эмас эди. Қўлёзма таҳлилидан маълум бўлдики, унда Навойи таҳаллусининг остки ва устки ҳаракатларнинг қўлланиши жиҳатидан бир эмас, ўн икки хилда ёзилган шакллари мавжуд экан. Бу шаклларнинг қайси бири девондаги қанча ғазалда қўлланганини махсус жадвалда акс эттирдик. Бу жадвалдан таҳаллуснинг қандай шакли тўғрилиги ва амалда кўпроқ қўлланганлигини яққол тасаввур этиш мумкин. Қўлёзмада Алишер Навойи «Хазойин ул-маоний»га киритмаган ғазаллардан бири бор. Унинг матлаъси қуйидагича:

Тилагим сенинг ҳузурунг, талабим сенинг жамолинг,
Неча кун тириклигимдин ғаразим сенинг висолинг.

Мана шу ғазал ҳисобига Навойининг девонлараро ғазал тақсимотига хилоф равишда ушбу қўлёзма девондан 651 ғазал ўрин олган. Мазкур ғазаллардан баъзилари асли таҳаллуссиз бўлса, бир неча ғазалнинг таҳаллус битилган мақтаё байтлари бу қўлёзмада акс этмаган.

«Ғаройиб ус-сиғар»нинг ҳаракатли қўлёзма нусхаси Мир Алишер ҳазратларининг муборак таҳаллусларини ягона «Навойи» шаклида ёзишимизга муҳим шаҳодатномадир.

Биз ўрганилаётган қўлёзманинг фавқулудда нодир қулайликларини эътироф этган ҳолда, унинг имкониятларини ҳаддан ташқари бўрттириш тарафдори эмасмиз. Эҳтимол, тилшунослик нуқтаи назарича, у мукаммал ва нуқсонсиз ёдгорликдир. Аммо матншунослик ва бадиият илми жиҳатидан бу қўлёзмага ҳам талабчан, танқидий нигоҳ билан қарамоғимиз жоиз. Бундай фикримизга матн таркибидаги баъзи ҳолатлар асос беради. Хаттот кўчириш жараёнида айрим мисраъларни янглишиб ўринсиз такрорлаб қўйган. Аммо ўша матн ҳошиясидаёқ хатосини тузатиб ўринсиз тушган мисраъ ёнига керак мисраъни ёзиб қўйган. Бу — хаттотнинг ўзини ўзи назорат қилиш қобилиятидан ёки янги кўчирилаётган девон дастхати махсус талабчан назорат остида бўлганидан далолат беради. Асарларда мисраълар ўрни алмаштириб ёзилган ҳолат бор. Зеру забарли қўлёзмада Лутфийнинг лутфига сазовор бўлган машхур ғазал матлаъси қуйидагича келади:

Оразин ёпқач, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Пашшалар ёнғлиғ ҳаво узра чекар ҳар зарра неш.

Ҳаракатларнинг мунтазам қўйилиши жиҳатидан ҳам ушбу қўлёзма ўта мукаммал дейиш ўринсиз. Унда қатъий равишда сўзларнинг бир хилдаги, муқим имловий шаклини акс эттиришга риоя қилинмаган. Остки-устки белгилар турли ўринларда келган бир сўз имлосида турлича қўлланган. Девондаги ҳамма сўзларга тегишли ҳаракатлар тугал қўйиб чиқилган эмас. Остки-устки белгиларнинг баъзилари фаол қўлланган бўлса, баъзилари кам истифода этилган. Бундай хусусиятлар ҳар қандай саводли ва моҳир хаттот услубида ва қўлёзма асарларда учрайди. Шунинг учун улар ушбу қўлёзманинг илмий қимматини асло пасайтиролмайди. «Ғаройиб ус-сиғар» девонининг ҳаракатли қўлёзма нусхаси Алишер Навоий даври ўзбек адабий тили, шоирнинг шахсий-бадий тили, услуби, асарлари матни ва бадииятини тадқиқ этишда таянч манба вазифасини ўтай олади.

FAROYIB CHECHAKLAR

Алишер Навойи асарлари йигирма жилдлик тўплами яратилиши навоийшунослик, ўзбек матншунослиги, хусусан, Навойи мероси матнининг ўрганилиш тарихида муҳим босқич бўлиши шубҳасиз. Ушбу илмий нашр зиммасига шу пайтгача турлича услуб, шакл, ҳажмда чоп этилган асарлар матнини умумлаштириш, савия ва сифат даражасини кўтариш, камчиликларини бартараф қилиш, ютуқларини умумлаштириш, матншуносликнинг муқим қонуниятларини аёнлаштириш каби масъулиятли вазифалар киради. Нашр мобайнида бу вазифалар муайян миқдорда амалга ошмоқда, шунингдек, қутилмаган янги нуқсонлар, илмий нашрга ғайриилмий ёндашув белгилари юзага келмоқда. Булар, айниқса, учинчи жилдда яққол кўзга ташланади. Ушбу жилддан Алишер На-

войининг «Хазойин ул-маоний» рубобий куллийети бошланган ва унинг таркибидаги биринчи девон — «Фаройиб ус-сиғар» ўрин олган.

Маълумки, «Фаройиб ус-сиғар» 1959 йилда «Хазойин ул-маоний»нинг биринчи жилди тарзида Ҳамид Сулаймон томонидан «Фан» нашриётида чоп этилган эди. Демак, бу «Фаройиб ус-сиғар»нинг иккинчи илмий нашри. Янги нашр олдинги нашр асосида тайёрланган. Бу ноширларга маълум имтиёз бериш билан бирга уларнинг жавобгарлигини ҳам оширади. Чунки биринчи нашр «илмий-танқидий матн асосида» бунёд этилган. Шунинг учун янги нашрга уни биринчи нашр билан қиёсий ўрганиш натижасидагина тўғри баҳо бериш, ютуқ-камчиликларини холис кўрсатиш мумкин.

Янги китоб ютуқларини белгилайдиган бўлсак, аввало, «Фаройиб ус-сиғар» девони нашри тўлдирилган, дейишимизга асос бор. Биринчи нашрда берилмаган 80, 81-ғазаллар, 24, 27, 28-қитъалар бу нашрда тикланган.

Баъзи байтларнинг ўрнини алмаштириш, такрорланган байт ё мисраларни тартибга солиш каби таркибий ўзгаришлар кузатилади. Қувонарлиси, ноширлар анча матний ва имловий нуқсонларни тузатишга эришганлар. Яхшигина тузатилган байтлардан бирига эътибор беринг:

Чарх мотам кисмати бермиш манга ё оҳдин
Пардаи шабгун била ёймиш мени урённи дуд.

Бу 125-ғазалдаги 8-байтнинг аввалги нашрдан олинган ҳолати. Унда иккита жиддий хато бор: «кисмат» (кийим) сўзи, «кисмат», «ёпмиш» — «ёймиш» ёзилб кетган. Хатолар олдий китобхонларни асл мазмундан чалғитар, мазмунни ижтимоий талқин этишга мойил мутахассисларнинг «Лирик қаҳрамон ўзининг тикқирдан порозилигини ўртага солиб», «Чарх мотам қисмати бермиш манга» дейди» сингари шарҳларига сабаб бўларди. Янги нашр байтни қусурлардан тозаллаб, қуйидаги аслиятни юзага чиқарган:

Чарх мотам кисвати бермиш манга ё оҳдин
Пардаи шабгун била ёпмиш мени урённи дуд.

57-ғазалда «Ҳар тарафдин чарга тузган хайли мужгонин кўруб» сатри икки ўринда — 4, 8-байтларда такрорланган эди. Янги нашр мутасаддилари бу нуқсонни

пайқаб, 8-байтда асл матни — «Ҳар саҳаргоҳ субҳнинг чоки гирибонин кўруб» сатрини тиклаганлар. 39-ғазалда таҳаллусли тугалланмадан сўнг келган саккизинчи байт на мантиқан, на бадий мазмун жиҳатидан асарга ёпишмай турган эди. Шунинг учун бўлса керак, ноширлар уни тушириб қолдирганлар. Аммо шу ислоҳ сабаби саҳифа пастида изоҳлаб кетилса, илмий нашр табиатига мувофиқ иш бўларди.

Нашрда қўшма сўзлар имлосида ижобий ўзгаришлар бор. Биринчи нашрда ажратиб ёзилган «нақшпардоз», «зевароро», «бодияпаймо» каби қўшма сўзлар қўшиб ёзилган. Нашр муаллифлари классик матнда тиниш белгилари қўллашда сезиларли муваффақиятга эришганлар. Бироқ бундай ижодий ютуқлар бутун девон доирасида кўзга ташланмайди. Аксинча, ютуқларга соя солувчи нуқсонлар кўпайиб кетган.

Энг ачинарлиси, ўттиз йил бурунги нашрнинг кўпгина ютуқлари бой берилган, матн анчайин салбий ўзгаришларга юз тутган. Дебочадаги бир жумла ё атайин, ё тасодифан (сабаби изоҳланмаган) қисқариб қолган. «Чун ул таърихдин муддате ўтдию ул вақтдин фурсате ароға кирди, фалак ҳаводисининг ул қаттиг эсадурғон сарсари таскин тутти ва ул сарсар ошубидин ашким дарёсининг анжум юзига топончалар урадурғон кўлоки ором тутти ул ранжу сўздан йиллар ранжурлуқ тортқон тандек, балки жонидин маҳжур қолғон бадандек чиқтим, набзимға ҳаракат маъдум ва нафасимни кирар-чиқари номаълум, таним ўн қатла андин заифроқким, нол ва кўнглум бир замон ўз ҳолида бўлса яна ўн соат беҳол». Ушбу жумла янги нашрда бундай аҳволга тушган: «Чун ул таърихдин муддате ўттию ул вақтдин фурсате ароға кирди, фалак ҳаводисининг ул қаттиқ эсадурғон сарсари таскин тутти ва ул ранжу ташвирдин йиллар ранжурлуқ тортқан тандек, балки жонидин маҳжур қолғон бадандек чиқтим, набзимға ҳаракат маъдumu нафасимнинг кирар-чиқари номаълум, таним ўн қатла андин заифроқким нол ва кўнглум бир замон ўз ҳолида бўлса, яна ўн соат беҳол» (II-бет). Агар жумла парчаси асл манба асосида қисқартирилган бўлса, бу ҳодиса изоҳланиши керак эди. Менга жумла қисқаришсиз тугал туюлади.

«Ҳазойин ул-маоний»да ҳар бир ҳарф билан тугалланган ғазалларга махсус сарлавҳа қўйилган. Масалан, «Бе» ҳарфининг балоларининг бидояти «Ғаройиб»дин сингари. Биринчи нашрда Навойи сарлавҳаларининг

бадий қимматига тула эътибор берилиб, сарлавҳанинг араб ёзувидаги қурилиши зийнатли тарзда алоҳида жойлаштирилган, ҳозирги имломиздаги шаклида эса сарлавҳа бағишланган ҳарф қўштирноққа олинган эди. Янги нашрда сарлавҳанинг арабча шакли ҳам, қўштирноқ ҳам барҳам топган. Жуда бўлмаса, ёлғиз ҳарфнинг арабчасини бериш лозим ва бунга «Фан» нашриётининг имконияти бор эди. «Айн ҳарфининг ийорларининг аломати «Ғаройибдин» сарлавҳаси кишини танг қолдиради. «Ийор» — нима дегани? Биринчи нашрда ланиқ ёзиб қўйилган «айёр» сўзини «ислоҳ» этишга нима ҳожат бор эди, тушуниш қийин.

Китобда биринчи нашрдаги матнни билиб-билмай ўзгартириш ҳоллари кўп. Мана, ўзгаришга учраган байтлардан бири:

Биринчи нашрда:

Ваҳ не лўливашдур ул қотилки эмдан халқнинг
Қонини тўкмакка ҳар бир кирпичидур ништаре (578)

Иккинчи нашрда:

Ваҳ, не лулийвашдур ул қотилки, умдан халқнинг
Қонини тўкмакка ҳар бир кирпичидур ништаре.

Инсоф билан эътироф этиш керакки, байтда ижобий томонга ўзгарган ўринлар ҳам бор. Тиниш белгиларига эътибор юзасидан, иккита вергул тўғри қўлланган. «Ништаре» сўзида эгалик қўшимчаси «и» ўрнига «йи ваҳдат ифодаси ёзилгани ҳам маъқул. Аммо, шунинг бадалида, «лўли»ни «лўлий», «эм»ни «ум» дея ислоҳ этиш ноўриндир. Байтда арабча «ум» — «она» сўзини қўллашдан маъно чиқмайди. Биринчи нашрда тўғри қўлланган «эм» сўзи «Навойи асарлари луғати»да акс этмаган, «Алишер Навойи асарлари тилининг изоҳли луғати»да эса тўғри изоҳланмаган. Унда шундай изоҳ берилган: «Эм — олдин, аввал, бирдан». Сўнг мисол келтирилган:

Чок этиб кўнглумни очилсун демак имкон эмас,
Ғунчани эмдин очиб, гул айламак осон эмас.

(III жилд, 563-бет)

Луғатдаги байтнинг мағзини чақиб кўрсак, ундаги «эм» сўзи ҳозирги ўзбек тилидаги «эмламоқ»қа яқин

маъно ифодалаганини англаймиз. Фақат унда инсон баданига ҳозиргидек нина санчиб эмлаш эмас, балки нозик тиг ёки ништар билан эмлаш каби жарроҳлик усули назарда тутилганга ўхшайди. Байтда «Ғунчани ёриб очиб гулга айлантириш осон бўлмагани сингари, инсоннинг тийра кўнглини ҳам чок этиб очмоқ, хушламоқ мумкин эмас», деган мазмун яширинган.

Янги нашрдаги нуқсонли байтда ҳам «эм» сўзида қадимги табобатнинг нозик ништар қўллаш санъати орқали қон чиқариш усули кўзда тутилган.

Биринчи нашрда 334-ғазалнинг мақтаъи тушиб қолган эди. Бу нашрда мақтаъ тикланган, аммо «заврақ» — қайиқ сўзи «зарварақ» ёзилибди:

Эй Навоий, зарварақи жисминг не тонг бўлса ғариқ,
Баҳри ашк ўлмиш чу ҳар дам оҳдин чайқалғудек.

«Ғаройиб ус-сиғар»даги ягона мустазод матнида биринчи нашрдаёқ нуқсонларга йўл қўйилган эди. Янги нашрда бу нуқсонлар барҳам топиш ўрнига янада кўпайибди:

Эй ҳуснунга зарроти жаҳон ичра тажалло,
мазҳар санга ашё,
Сен лутф била кавну макон ичида мавло,
олам санга мавло. (499-бет)

Бу матнга нисбатан биринчи нашрнинг афзаллиги шунда эдики, унда «тажалли» сўзи тўғри ёзилганди. Матн қусурли эканлигини мисралар оҳанги аниқ айтиб турибди. Бошқа асарлар матнидаги сўз ва оҳангларни жуда аниқ илғаёлмасак, балки, айб саналмас. Лекин айнан шу асар матнини нашрдан нашрга нуқсонлар билан кўчираверишимиз уят. Чунки ҳазрат Навоийнинг ўзлари машҳур «Мезон ул-авзон»ларида мустазод вазни ҳақида алоҳида тўхталиб, юқоридаги байт матнини оҳанг тасвири билан бирга намуна бўлгулик кўрсатиб қўйибдилар: «Ва яна бу халқ аросида бир суруд бор экандурким, ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф вазнида анга байт бошлаб битиб, анинг мисраидин сўнгра ҳамун баҳрнинг икки рукни била адо қилиб, суруд нағамотига рост келтурурлар эрмиш ва ани «мустазод» дерлар эрмиш, андоқким, (мустазод):

Эй ҳуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли,
 Мафъулӯ мафойилӯ мафойилӯ фаулӯн
 мазҳар санга ашё.
 мафъулӯ фаулӯн
 Сен лутф била кавну макон ичра мувалли,
 олам санга мавло».

(Алишер Навоӣ, асарлар, XIV жилд, 180—181-бетлар)

Маълумки, назм бадииятида ҳар бир товушнинг ўз аҳамияти бор ва уни ноўрин қўллаш асар мукамаллигига муқаррар футур етказди. Навоӣ назми нашрида эса «о»ни «а»лаштириш: «қаро» — «қора», «сориг» — «сариг», «доғи» — «дағи»; «е»ни — «я»лаштириш: «ёшурмоқ» — «яшурмоқ»; «к»ни «г»лаштириш: «черик» — «чериг», «ситамкор» — «ситамгор», «ўлик» — «улуг»; «г»ни «к»лаштириш: «итга» — «итка», «этган» — «эткан», «шигоф» — «шикоф»; «и»ни «е»лаштириш: «киби» — «кеби»; «и»ни «ий»лаштириш: «пари» — «парий», «одамизод» — «одамийзод», «тўти» — «тўтий» ва ҳоказо тарзда товушларни асоссиз эркин ўзгартиришга ружу қўйилган. Минглаб сўзлар товуш ўзгаришига учраб, ўзгача шакл, маъно, оҳанг касб этган. Сўзларнинг айрим-айрим ҳолда бу уч жиҳатдан ўзгаришига юз тутиши, ялписига олганда, сифат ўзгариши, яъни Навоӣнинг бадий услуби бузилиши, асарларнинг вазнини қофия гузаллиги зарар кўриши каби нохуш оқибатларга сабаб бўлган.

Ҳозирги тилимиздаги «қора» сифатини «қаро» тартида қўллаш Навоӣгагина эмас, умуман, ўзбек мумтоз адабиёти услубига хос. Асли, ҳозирги ўзбек адабий тилида «қора» шакли қандай қабул қилинганини қайта кўриб чиқиш керак. Чунки ҳамон кўпчилик шеваларда бу сўзнинг «қаро» шакли қўлланади. Адабий тилимизнинг асосчиси Навоӣ ҳам сўзнинг «қора» шаклини камдан-кам қўллайди. Мазкур нашрда эса бу сўз деярли ҳамма ўринда «қора»га айлантирилган.

Навоӣ «Мажолис ун-нафоис» асарида дўсти Мир-тобекнинг

Кўзунг не бало қаро бўлубтур
 Ким, жонга қаро бало бўлубтур,

матрибани таърифлаб: «Зулқофиятайндур ва қофиялар тарди акским, жавоб айтмоқ бу фақир қошида миҳолатдиндур», деган эди. Кейинчалик шоир бундай

қўшқофия ва тарди акс санъатлари билан кўп асарларини зийнатлади. Афсус, Навоий заргарона қўллаган бу санъатлар бадий сўзга эҳтиётсизлик туфайли унинг мукаммал асарлари мажмуасида жароҳат топди. Санъаткорона тизилган «қаро» сўзи «Фалон котиб ар сўзни мундоқ ёзар» сатри билан бошланувчи қитъаси сингари яна қанча асарларида жўн калимага айлантирилиб, бадий мақомидан туширилди.

Мумтоз матнда биргина ҳарфнинг ўзгартирилиши бадийнинг энг муҳим унсурларидан бири — асарнинг вазн хусусиятини бузиб юбориши мумкин. Янги нашрда шундай ҳоллар бор. Масалан, «яқо»ни «ёқа» қилиб ўзгартириш натижасида «Субҳ этти ёқани ғуссадин чок» (322) мисраси ўзининг асл вазни — «Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбўзи маҳзуф»га тўғри келмай қолган. Бу вазннинг оҳанг тасвири қуйидагича бўлади:

М а ф ъ у л ў м а ф о и л ў н ф а у л ў н
— — v v — v — v — —

Вазн талабига биноан, мисрани «Субҳ этти яқони ғуссадин чок» тарзида ёзиш шарт эди.

Даме эрмаски, лаълингдин кўнгул юз лахт қон эрмас,
Дағи ҳар лахт қон ёшим била кўздин равон эрмас,

(227)

байтида вазн талабига кўра, биринчи бўғин қисқа бўлиши керак эди. Шунинг учун «доғи» сўзини «дағи» деб тузатиш ўринли тушган. Аммо бу билан ҳам вазн мукаммаллашмаган. Чунки олдинги нашрдагидек «лахта» сўзи чала ёзилган. Ҳазал «Ҳазажи мусаммани солим» вазнида ёзилгани мазкур сўзни «лахт» эмас, «лахта» ёзишни тақозо қилади. Иштибоҳли бўғиннинг, айниқса, рукн аввали («мафоилўн»дағи «ма»)га тўғри келиб қолиши вазн сакталигини яққол кўрсатиб турибди. Тўлиқ тузатилган байтнинг вазн оҳанги ва маъно салмоғи бундай жаранглайди:

Даме эрмаски, лаълингдин кўнгул юз лахта қон эрмас,
Дағи ҳар лахта қон ёшим била кўздин равон эрмас.

v — — — v — — — v — — — v — — —
мафоилўн мафоилўн мафоилўн мафоилўн

Бадийят қонунига мувофиқ, газал матлаъида қофия тартиби а-а, кейинги байтларда б-а, в-а ва ҳ. к. тарзда

бўлиши керак. 256-ғазалда эса матлаъданоқ қофия қоидаси бузилган:

Не ажаб ғар бор эсам девонавашлиғ бирла хуш
Ким, кўнгул олгон парийруём эрур девонаваш.

Бунинг сабаби шуки, ноширлар бадииятнинг оддийгина талабига, яъни бошқа байтлардаги «кенгаш», «фаш», «журъакаш», «ғаш», «аташ» каби қофия унсурларига мутаносиб равишда биринчи ва иккинчи байтлардаги «хуш» сўзи «хаш» ёзилиши (биринчи нашрда тўғри ёзилган) лозимлигига эътибор ва риоя қилмаганлар.

Эҳтимол, нашр муаллифлари Навоий назмининг товуш таркибини онгли равишда янгича талқин этишни кўзда тутгандирлар. Агар шундай бўлса, китоб аввалида таҳрир ҳайъати ёки ношир номидан нашр принциплари акс эттирилган мақола берилиши, унда нашрдаги янгиликлар, уларнинг сабаблари, ноширларнинг нуқтани назарлари илмий асослаб кўрсатилиши керак эди.

Матн бадииятига эҳтиётсиз муносабат оқибатида сўз санъатининг нодир ютуқлари бой берилган.

Ханжари ҳижрон билан охир кесар чун риштасин,
Меҳр торин риштайи жонингга маҳкам бўлди тут. (170)

Биринчи мисрадаги «жон» сўзи «чун» деб ўқилган. Натижада, сатр мазмуни мавҳумлашибгина қолмай, байтдаги тарди акс санъати — «жон риштаси» — «риштайи жон» барбод бўлган.

Нозик ҳарфий ўйинлари бор байтлар нашрига алоҳида эътибор лозим эди.

Сунбулинг тушса оёғинг остида, не айбким,
Гул била хуршиднинг остида лому доли бор. (176)

Бунда «гул», «хуршид», «лом», «дол» сўзлари қўштирноқ билан ажратилиши жоиз. Агар шундай қилинмаса, ҳозирги китобхон байтдаги бадий санъатларини пайқамай ўтиб кетиши мумкин. Қўштирноқ китобхон эътиборини тортади, у мавжуд бадий санъат тилсимини очишга интилади ва, ниҳоят, байтнинг тугал бадий мазмунини ўзи учун кашф этиб олади. Байтда маъшуқа зулфини истиоравий

йўсинда ифодалаётган сунбул арабий ёзувдаги «гул» ва «хуршид» сўзлари сўнгидаги «лом» ва «дол» ҳарфларига қиёсланган. Бу, таъбир жоиз бўлса, уч кара ичма-ич ёки болохонадор ташбиҳ. Чунки зулф сунбулга, «лом»га, «дол»га, маъшуқа эса гул ва хуршидга бирийўла ўхшатишган.

Қўштирноқ имкониятидан керакли ўринларда фойдаланилмагани ҳолда, биринчи нашрдаги кўп қўштирноқлар тушириб қолдирилган. Шеър таркибидаги масал, мақол, халқона таъбир — ифодалар, лирик қаҳрамонлар айтишувларидаги кучирма гаплар, албатта, қўштирноқда ёзилиши зарур:

Чун масал бўлди сочинг зулм ичра, ёшурмоқ не суд,
«Мушк исин ёшурса бўлмас», бу масал машхур
эрур. (186)

Бош қўяй дедим оёғи туфроғига деди: қўй
Бўса истаб лаъли рангин сўрдум эрса, деди: ол. (385)

Бу ерда «қўй» ва «ол» кучирма гаплигидан ташқари, уларда шоир тажнис санъатини қўллаган. Бу сўзлар икки хил муносабат, икки хил мазмунни ифодалашга сафарбар этилган. «Қўй» — «Майли, оёғим туфроғига бош қўяқол» ва «Қўйсангчи бу гапни»; «Ол» — «лаъли лабнинг ранги қизил» ва «сўраб нима қиласан, розиман, бўса олақол» маъноларини англатиб турибди. Бу жиҳатдан ҳам, улар алоҳида эътиборни тортадиган шаклда ёзилиши муҳим эди.

Мавжуд изофаларни бой бериб қўйиш, уни эгалик қўшимчаси ёхуд нисбий сифат ясовчи қўшимча билан янглиш ишлатиш қусури ҳам мавжуд. Кўп ҳолларда «одам» сўзи изофа ёки ёйи ваҳдат билан келган бўлса, сунъий равишда уни «одамий»га айлантириб ёзишга зўр берилган. Гўёки, албатта, ундан «одамийлик», «одамгарчилик» маънолари чиқиши керак:

Не айб, Навоий кеби девоналиғ этса,
Ҳар одамийким, бўлса анинг ёри парийзод (118-бет).

Бу ерда оддийгина бирлик ва ноаниқлик ёйи бор ва сўз, тўғриси, «одамеким» ёзилади.

Навойи асарлари матнидаги мураккаб сўзлар маъносини китобхонлар луғатлар орқали аниқлаб, библиолишлари мумкин. Лекин қўйидагидек арабча ибора, мақол, жумлалар ҳам кўп учрайди:

Навойи, Каъба зикрин қўйки, биз дайри фано истаб
Заҳабно водиял мақсад, важадно мо ҳувал-мақсад
(117-бет).

Буларни, ҳозирча, кенг китобхонлар оммасига ет-казадиган воситалар йўқ. Шунинг учун илмий нашрда бундай ўринларга изоҳ бериш зарур эди.

Асарлар таркибида тушириб қолдирилган байтлар, янгиси билан алмаштирилган, таҳрирга учраган мисра-лар ҳам борки, бу ўзгаришларнинг сабаби ҳақида ҳам изоҳ йўқ.

Биз нашрдаги нуқсонларни мумкин қадар умум-лаштириб ифодалашга интилдик. Далилларнинг ўндан бирини ҳам келтириш имконияти бўлмади. Бироқ, шундоқ ҳам аёнки, Навойи «умр навбаҳорининг ға-ройиб чечаклари» деб атаган асарлар ғариб чечакларга айланишига оз қолган. Нашрнинг марказий муаммолари борки, барча камчиликларга йўл берган бу муаммо-ларни, кеч бўлса ҳам, ҳал этиш зарур. Акс ҳолда, На-войи мукаммал асарлар тўпламининг кейинги жилдла-рида нуқсонлар айнан такрорланиши хавфи бор.

Биринчи масала асл қўлёзма манбалар ва мавжуд мукаммал матнга суянишдир. «Хазойин ул-маоний»-нинг Ҳамид Сулаймон нашри, талай камчиликларига қарамай, мавжуд нашрлар орасида нисбатан мукамма-ли. Янги нашрда фойдаланилган қўлёзма манба ҳар қанча қадимий бўлмасин, ундан мукаммал нашр ютуқ-ларини барбод этмайдиган тарзда танқидий фойдала-ниш жоиз эди. Ҳолбуки, йиллар мобайнида, «Ҳамса» нашрида бўлганидек, «Хазойин ул-маоний» асарлари нашрида ҳам матншунослигимиз эгаллаган марралар-дан чекинилди. Бу аҳволни турғунлик ҳам эмас, тиса-рилиш, дея белгилаш ҳаққонийроқ бўларди.

Турфа матнчилар Порсо Шамсиев ва Ҳамид Су-лаймон каби улуғ олимлар яратган матнларни ҳеч бир янгиликсиз қайта-қайта нашр этишни тирикчилик манбаига айлантириб олган эдилар. Виждонлари шун-га йўл берган экан, ҳалоллари бўлсин, деб ҳеч ким индамади. Энди шундай тоифа матнчилар пайдо бўл-дики, улар яратилган мукаммал, асл матнларга бема-лол шак келтириш, уни бузиш, устозлар ва Навойи руҳидан қўрқмай қисқартиришдан тоймадилар.

Китобнинг 4-саҳифасида «Илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон, масъул муҳаррир: Порсо Шамсиев», деб ёзиб қўйилган. Бу —

1959 йилдаги нашрнинг айнан ўзи эканлигидан кафолат беради. Таҳрир ҳайъати номидан берилган кириш мақолада эса: «Биринчи нашрда турли сабабларга биноан йўл қўйилган айрим нуқсонлар шу иш жараёнида имкон борича бартараф этилди», дейилган. Лекин матн хийла таҳрир этилган. Буни қандай тушунмоқ керак? Ношир Ҳ. Сулаймон, масъул муҳаррир П. Шамсиев бўлатуриб, матнни шунчалик ўзгартириб юбориш тўғримикин? Балки, Ҳ. Сулаймон ва П. Шамсиев бу таҳрирларга қўшилмаган бўлармиди? Китоб марҳум, улуғ адабиётшунослар номидан чиқаётган экан, улар яратган матнни муқаддас билиб, бузиб қўйишдан сақланган маъқул эди. Ёки мазкур матн таҳрирға муҳтож бўлса, янги муҳаррир тайинлаш тўғри бўларди.

Турғунлик йилларида мўтабар нашрларнинг таҳрир ҳайъати таркибидан нуфузли шахсларнинг фахрий ўрин олиши қонунийлашган эди. Ҳар бир китобда номлари ҳашамдор ёзиладиган фахрий аъзолар амалда нашр сифати ва савияси учун муайян иш бажармасдилар. Афсуски, янги давр нашрлари таҳрир ҳайъатларида ҳам шундай сиймолар савлат тукиб туришибди. Алишер Навоий мукаммал асарлар тўплами таҳрир ҳайъатидаги навоийшунослик фани ва адабий жараёндан тобора узоқлашаётган баъзи сиймолар нашр манфаати учун нима иш бажараётганикинлар? Вақтида ўз хизматини бажарган «авторитет»ларни тинч қўйсақ бўларди. Назаримда, таҳрир ҳайъати фахрий эмас, ишлайдиган аъзолардан ташкил топиши керак. Шунда, нашр янгича сифат, суръат, савия касб этади. Ишонмоқ керакки, фахрий аъзолар ўрнига авжи ижодий баҳоғат палласидаги навоийшунослар олимлар ва адиблар киритилса, таҳрир ҳайъати фаоллашади. Умуман, таҳрир ҳайъати қандай ишлаётгани ҳақида тасаввурга эга бўлиш қийин. Ўйлаймизки, чиқаётган китоб таҳрир ҳайъати аъзоларининг ҳар бири назаридан ўтсагина, пишиқ ва мукаммал бўлади.

Юқоридаги сингари ташкилий муаммолар билан бирга, мукаммал нашрнинг илмий муаммолари ҳам бор. Таассуфки, Алишер Навоий мукаммал асарлар тўплами илмий принциплари ишлаб чиқилмаган ҳолда амалга оширилаётир. Эҳтимол, матндаги ҳар бир ўзгариш асослидир, Навоий асарларининг бадиияти, шаклий хусусиятлари, тили, товуш таркиби ҳақида ноширларнинг янгича шаклланган нуқтаи назарлари бордир.

Агар шундай бўлса, китобда сўзбоши ўрнида махсус мақола берилиши, унда илмий нашр принциплари муфассал акс этмоғи лозим. Оммавий нашрдан буни талаб қилиб бўлмас, лекин илмий нашр учун бу — қонуний талаб. «Илмий-танқидий текст асосида»ги нашр иборасини ҳам жиддий ўйлаб кўрадиган фурсат етди. Ҳ. Сулаймон нашрини муътабар билиб, қадрлаган ҳолда, тан олиш керакки, мутахассислар орасида «Хазойин ул-маоний»нинг чинакам илмий-танқидий матни йўқлиги ҳақида гап юради. Бор ҳақиқат ошкор бўлаётган замонда, «Хазойин ул-маоний»нинг танқидий матни яратилган бўлса, уни эълон қилиш керак. Бордию илмий-танқидий текст бўлмаса, буни ҳам яширмаслик, янги нашрларда «илмий-танқидий текст асосида» деган ҳаволаларга чек қўйиш тўғри бўларди. Ҳар қалай, Ҳ. Сулаймон нашри нуқсонларининг куплиги, бир неча асарнинг киритилмай қолгани, янги нашр муаллифлари томонидан жиддий тузатиш ва қўшимчалар қилингани унинг илмий-танқидий матн даражасида етилмаганини кўрсатиб турибди.

«Хазойин ул-маоний» янги нашрининг илмий жиҳозланиши ҳам қаноатланарли эмас. Янги нашр илмий жиҳозланиши жиҳатидан Ҳ. Сулаймон нашридан ортиқ бўлса майли-ку, кам бўлмаслиги кутилган эди. «Хазойин ул-маоний» таркибидаги девонларнинг Ҳ. Сулаймон нашрига шеърларнинг хронологияси, вазни ва байтлар сони кўрсаткичи; шеърларда қўлланган вазнлар кўрсаткичи; Навойи ўзбекча қўлёзма девонларининг редакцион классификацияси; «Хазойин ул-маоний»даги ғазал, рубоий ва муаммоларнинг алифбо тартиби; Навойи ўзбек тилида яратган шеърларнинг хронологик даврларга ажралиши; «Хазойин ул-маоний» шеърларининг хронологиясига доир жадваллар илова қилинган эди. Катта меҳнат эвазига майдонга келган бу жадваллар китобхонга Навойи ижодининг такомил босқичлари, лирик оламининг фасллари, ҳар бир лирик асарнинг яратилиш тарихи, ҳажми, вазни ҳақида маълумот берувчи қомусий кўмакчилардир. Уларни айнан ёхуд қайта ишлаб, қисман ё тўлиқ янги нашрга илова этишни ўйлаб кўриш мумкинлидир. Лекин уларни бутунлай тушириб қолдириш ўқувчини Навойи асарларини ўзлаштиришдаги беминнат илмий-амалий қулайликдан маҳрум этиш билан баробар. Лоақал, биринчи нашрнинг ҳар жилдидан ўрин олган икки жадвал илова қилинганда ҳам, на-

войихон девондаги ҳар бир асар Навойи ижодий такомиленинг қайси даврида яратилгани, вазни, байтлар сонини осонгина аниқлаб ололар, бу унга мустақил мутолаа учун шароит яратарди. Афсуски, «Ғаройиб ус-сиғар»нинг янги нашрида биронта жадвал берилмаган, кейинги девонлар нашрида ҳам бу кўзда тутилмаган.

Ушбу мақола ёзилган ва Республика матбуотида эълон қилинган вақтда Алишер Навойи мукаммал асарлар тўпламининг тўрт жилди нашрдан чиққан эди. Олдинда яна ўн олти жилди турувди. Демак, ҳали ҳамма нарса йўқотилмаганди. Мавжуд имкониятдан фойдаланиб, нашрнинг илмий, ташкилий муаммолари қайта кўриб чиқилса, сифат ва савияси кўтарилса, Навойи асарлари аслиятига мувофиқ давр талабига муносиб иш бўларди, деган умидда эдик. Лекин, афсуски, нашриёт илтимосига биноан, биз 6-жилдга ҳолис тақриз ёзиб, юқоридаги камчиликларни яна бир бор кўрсатишимизга қарамай, «Хазойин ул-маоний»нинг сўнгги девони «Фавойид ул-кибар» ҳам юқорида кўрсатилган турдаги хатолардан холи бўлмади. Бу Алишер Навойи мукаммал асарлар тўпламининг сифат жиҳатидан мукамаллик даражасига раҳна солиб қўйди.

МУМТОЗ МАТН МУАЛЛИМ НИГОҲИДА

Мактаб ислоҳоти узлуксиз давом этмоқда. Лекин ҳали жиддий ижобий натижага эришилгани ҳақида гапириш қийин. Чунки ислоҳот тадбирлари сусткашлик билан амалга оширилаётир, маориф соҳасидаги ишларга ҳамон расмийлик билан ёндашилаётир. Мабодо таълим жараёнини кузатадиган бўлсангиз, маориф даргоҳларига бориб, фаннинг янги ютуқларини ўқувчилар эмас, ўқитувчиларнинг ўзлари ҳам нотекис ва секин ўзлаштираётганлари ёки дарслик ва дастурдан ташқари маълумотларга кам қизиқишларининг гувоҳи бўласиз. Битирувчиларнинг касб танлаш кечаларида эса ёшларга ҳаётий тажрибалардан келиб чиқиб сабоқ бериш ўрнига, аввалгидай кўпроқ «порлоқ келажак» ҳақида умумий ва баландпарвоз гаплар гапирилаётганини эшитасиз. Айниқса, айрим она тили ва адабиёт ўқитувчилари «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ва «Ўзбек тили ва адабиёти» каби ўз ихтисосига хос газета-журналларни ўқиб, мутолаа қилиб бормаслиги ачинарли ҳол. Бундай муаллимлар «Маърифат» газетаси,

«Она тили ва адабиёт таълими» журналларига ҳам ўз малака ва савияларини ошириш учун эмас, расмий юзасидан обуна бўладилар. Дарслик билан чекланиб, амалий машғулотларда ҳатто хрестоматиядан фойдаланмайдиган адабиётчилар ҳам топилади. Шу жиҳатдан, андижонлик муаллим Одилжон Эгамбердиевнинг мактаб ислоҳотиغا чинакамига жонқуярлик билан ёндашиб, «Адабиёт мажмуаси» китобини танқид қилиб «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» таҳририятига ёзган мактуби диққатга сазовордир. Агар ҳар бир ўқитувчи ўзи ўқитаётган фан қўлланмаларига шундай ижодий ва талабчан қараганда, мактаб ислоҳоти, янгиланиш самарали амалга ошган бўларди.

Муаллим О. Эгамбердиев мактаб дарслик ва мажмуаларининг нашрдан нашрга такомиллашиб бориш ўрнига, камчиликлари кўпайиб бораётганидан қайғурди. Муаллифнинг мумтоз адабиёт намуналарини турли хатолар билан чоп этиш ўқувчи ва ўқитувчига қийинчилик туғдириши, бундай китобларни амалиётга татибик этиш мушуқуллиги ҳақидаги фикрига қўшилмай илож йўқ. Муаллим тўғри кўрсатганидек, Алишер Навоийнинг

Жаҳон ганжига шоҳ эрур аждаҳо,
Ки ўтлар сочар қаҳри ҳангомида,
Анинг коми бирла тирилмак эрур —
Маош айламак аждаҳо комида

қитъаси илк мисраси ўрнига «Камол эт касбким, олам уйидин...» қитъасининг учинчи мисраси босилган.

Бобур ғазалининг бир байтида қуйидаги нуқсон юз берган:

Ёглиғинг токим юзу кўзунгга тегмиш бордурур,
Юз менингдек зору юз мен киби бемор анга.

Байтнинг ҳар иккала мисрасидан ҳам маъно чиқариб олиш мумкин. Бироқ ғазалнинг чинакам ихлосманди байтнинг оҳанги ва мазмуни тугал эмаслигини тезда илғаб олади. Иккинчи мисрадаги сакталиқ матндан нимадир бой бериб қўйилганини сездириб қўяди. Муаллим ҳам буни пайқаган ва мактубида таъкидлаган. Чиндан ҳам, Бобур уч жилдлик асарларининг биринчи жилди 25-бетиде мазкур мисра «Юз менингдек

зору юз минг мен киби бемор анга» тарзида тўлиқ берилган. Шубҳасиз, мажмуада «минг» сўзи тушириб қолдирилгани байт мазмуни таъсир кучини камайтирган.

«Анор» чистони ҳақидаги танқидий фикрда ҳам жон бор. Умуман, «Анор» чистони ўтмиш котибларининг «ижодий ёндашуви» оқибатида турли манбаларда турлича акс этган бўлиши мумкин. Адабий меросимизда бундай ҳоллар кўп учрайди. Бироқ Увайсий ижодини ўрганган олимларимиз ҳам «Анор» асарининг турли манбалардаги вариантларини қиёслаб ўрганиб, бир тўхтамга келмаганлар. Натижада, китобларда «Анор» чистони бир неча кўринишларда чоп этилган. Муаллифлари қайси манбага суянганлари бизга номаълум бўлган мажмуада шу вариантларнинг бири берилган. Кўп авлодлар сингари, биз ҳам мактабда шу вариантни ўрганганмиз. Шунинг учун у бизга табиийроқ туюлади. Бундан қатъи назар, мажмуада тайин манбадан олинган нусха акс этгани дуруст. Оммавий нашрларнинг аксариятида фойдаланилган манбалар кўрсатилмайди. Увайсийнинг 1963 йилда нашр этилган «Девон»и ноширлари сўз бошида айтишларича, улар Увайсийнинг ўзи тузган девондан кўчирилган, Андижон Давлат педагогика институтида сақланаётган ишончли қўлёзма манбага таяниб иш кўрганлар. Унда машҳур чистон куйидагича берилган:

Ул на гумбаздур эшиги, туйнугидин йуқ нишон,
Неча гулгунпўш қизлар манзил айлабдур макон.
Синдуруб гумбазни қизлар ҳолидин олсам хабар,
Юзларига парда тортиғлиқ турарлар бағри қон.

Асарнинг хрестоматиядаги кўринишида «ул» олмоши ўрнига «бул», «гулгунпўш» ўрнига «гулгун пок», «синдуруб гумбазни» ўрнига «туйнугин очиб», муаллим кўрсатган бир нашрда «манзил айлабдур» ўрнига «анда айлабдур», ҳатто Увайсий шеърларининг 1983 йилги нашрида «турурлар бағри қон» ўрнига «ётурлар бағри қон» ёзилган. Бундай ўзгаришлар асарнинг асл қиёфасини хиралаштирса-да, унинг ғоявий-бадий моҳиятига кескин таъсир этмаган. Ўзал чистоннинг бундай аҳволга тушиб қолишига унинг машҳур бўлиб кетганлиги ҳам сабаб. Халқ уни севиб оғиздан-оғизга, ёддан-ёдга, қоғоздан-қоғозга кўчириш жараёнида, ўзак-мо-

ҳиятини назарда тутиб, айрим элементлари аслини эътибордан четда қолдирган. Эндиги нашрларда «Анор» чистонининг Увайсийга яқин ягона матнидан фойдаланган маъқул.

Мажмуада Муқимийнинг «Танобчилар» сатираси сўнгидан қуйидаги уч байт тушириб қолдирилган:

Ўзга яна ғусса будурким, дейин,
Шунчаки бир қисса булардин кейин:
Қушти Жалолхон деган ўглин манга,
Деди — «Руқум ўргатасиз сиз анга»,
Юклади ўғлини менга, мухтасар,
Бу дағи ортиқча (манга дардисар)...

Муаллим таъкидлаганидек, бу сатрларни қисқартирмаслик ҳам мумкин эди. Чунки унда тасвирланишича, Ҳакимжон танобчи Муқимийга ўзининг Жалолхон исмли ўғлига савод ўргатишни топширади. Танобчилардан озор чеккан ва улардан нафратланиб турган Муқимийга бу ортиқча ташвиш туғдиради. Мазкур парча шоирнинг амалдорларга салбий муносабатини ифодалаш билан бирга, унинг замонасида билимдон мураббий сифатида тан олинганини ҳам кўрсатади. Бу далил эса ўқувчиларнинг Муқимий шахси ҳақидаги тасаввурларини кенгайтиради.

Муаллим мактубида мунозарали фикрлар ҳам анча. Муаллим қарашларидаги нуқсонлар шундан келиб чиқадики, у қўлига тушган манбалар асосида фикр юритади. Баҳсли масалаларга киришаётганда, айниқса, маълум бир китобни танқид қилаётганда имкон қадар илмий, мукаммал манбаларга суяниш лозим. Ишончли манбага таянмаслик оқибатида, унинг «Кўрмадим» радифли ғазалнинг

Кимга жонимни асир эттимки, жоним қатлига
Файр сори хулқи лутфи жон физосин кўрмадим

байтига эътирози асоссиз бўлиб қолган. Байтда «жоним қасдиға» ибораси қўлланган бўлиши мумкин эмас. Чунки «қасдиға» сўзи ғазалнинг иккинчи байтида «Кимга бошимни фидо қилдимки, бошим қасдиға» шаклида ишлатилган. Навоий бир ғазалда ўз-ўзини бундай такрорлаши эҳтимолдан узоқ. Мазкур байт «Ҳазойин ул-маоний»нинг «Бадойи ул-васат» девонида ҳам (436) айнан мажмуадагидай берилган.

Тўғри, «Хазойин ул-маоний»ни ҳам тўла ишончли нашр деб бўлмайди. Унинг ҳам нуқсонлари кўп. Масалан, шу ғазал матнида «Ким бу ишда дайр пирининг ризосин кўрмадим» мисраси икки марта — мақта ва ундан олдинги байтда келган. Мақтадан олдинги байтнинг иккинчи мисраси — «Ким мен ушбу хайлнинг ҳусни вафосин кўрмадим» тушиб қолган. Шунга қарамай, у илмий-танқидий матн асосида яратилган, нисбатан мукаммал нашр. Бахтга қарши, мумтоз адабиёт камчиликсиз нашр этилган китобни топиш амри маҳол.

Муаллим Навойи шеърларининг 1977 йилда чиқарилган мажмуасига суяниб, «Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз» бошланмали рубойнинг учинчи мисраси — «Ҳар нечаки севмак андин ортиқ бўлмас» деган фикрни илгари суради. Бу сатр «Хазойин ул-маоний»нинг «Ғаройиб ус-сиғар» девонида (752) мажмуадаги шаклида келади. Мисранинг мағзини чақиб кўрганингиздаёқ, «Хазойин ул-маоний»даги вариант тўғрилигига ишонч ҳосил қиласиз. «Ҳар нечаки севмак ондин ортиқ бўлмас, Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз» деганда, «Эй умри азиз, шунча севиш мумкин бўлсаки, ундан ортиқ севиш имкони бўлмаса, мен сени ўшанчадан ҳам ортиқ севаман», деган маъно чиқади. «Ҳар неники севмак ондин ортиқ бўлмас, Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз», деганда эса «Эй умри азиз, энг олий даражада севиш мумкин бўлган бирор нарса бўлсаки, бошқа бир нарсани ундан ортиқ даражада севиш мумкин бўлмаса, мен сени ўшандан ҳам ортиқ, яъни имкондан ташқари даражада севаман», деган маъно англашилади. Гап умрни севиш ҳақида кетяпти, «Ҳар неники» сўз бирикмаси умрга қиёсан олинган. «Ҳар нечаки» эса умр тушунчасига эмас, миқдор тушунчасига қиёсланиши табиий бўларди.

Мактуб муаллифи «Тийғи ишқинг ёрасидур бутмагон» туёғи ҳақида ҳам ўша нашрга ишониб фикр юритган. Ваҳоланки, туюқнинг иккинчи мисраси «Хазойин ул-маоний»нинг «Бадойи ул-васат» (720) мажмуадагидай «Дардини ҳар кимга очиб бутмагон» шаклида ёзилган.

Бобурнинг: «Ёғлиғингким, жон била мен хастадурмен зор анга, Хаста жонлар риштасидиндур магар ҳар тор анга» матлаи ёзуви ҳам О. Эгамбердиевнинг ўринсиз эътирозига учраган. Унингча, «ҳар тор анга» эмас, «бир тор анга» бўлиши керак. Матншунослигимиз тажрибасида мактуб муаллифи кўзда тутгани каби нуқ-

сонлар мавжуд. Айрим котиблар «ҳар» ва «бир» сўзларини араб имлосида деярли фарқсиз ёзганлар. Уни ҳозирги имлога кўчираётганда, матнчи чалкашликка йўл қўйган. Ҳатто, бир котиб бошқа котиб дастхатидан кўчираётганда ҳам шундай нуқсон юз берган ҳолатлар бор. Лекин Бобурнинг мазкур сатрида бундай хато йўқ. Шоир ёрнинг рўмолчасини тасвирлаш орқали унинг ҳусну жамолини васф этаётир. Гуёки, гузалнинг юзу кўзларидан баҳра олаётган рўмолча унинг васлига муштоқ ошиқларнинг хаста жонлари ипларидан (торларидан) тўкилган. Аввало, рўмолча «бир тор» — битта ипдан яралмайди. Қолаверса, ғазалда рўмолча ришталарининг кўплигига урғу берилган. Лирик қахрамон рақибларининг, ошиқларнинг ёхуд маъшуқа васлига қурбон бўлган «хаста жонлар»нинг кўплигига ошқора ишора қилган. Рўмолча таркибида қанча ип бўлса, унинг ҳар тори бир «хаста жон»дан яралган.

Муаллим мактубида мажмуани мўътабар манбалар билан қиёсламай хулоса чиқарилган бошқа ўринлар ҳам бор. Шунга қарамай, унинг танқидий нуқтаи назарини эътироф этиш керак. Ўқитувчи — амалиётчи олим. Уни фаоллаштириш илм-маърифатимизга манфаат келтиради. Унинг ташвишли мактуби мажмуа ва бошқа оммавий нашрларимиз сифати, савиясини такомиллаштириш ҳақида ўйлантиради. Мумтоз матннинг ҳар бир нуктасигина эмас, нуқтаси ҳам жиддий эътибор талаб қилади. «Нуқта курсин, кўзни кўр қилур» мақоли фақат араб имлосигагина тегишли эмас. Навойининг:

Ишқ аро юз минг маломат ўқиға бўлдум нишон,
Бир камон абруда тузлукдин нишоне топмадим.

байтидаги «тузлук» сўзи мажмуада «тузлуқ» бўлиб кетган. «Тузлук» сўзи тўғрилиқ, ҳалоллик маъносини билдиради. «Тузлуқ» эса ўтмишда ҳам («Навойи асарлари лугати», 615-бет), ҳозирги адабий тилимизда ҳам («Ўзбек тилининг изоҳли лугати», II том, 220-бет) туз сақланадиган идишни ифодалайди. Хўш, мажмуани ўқиган ўқувчи қайси маънони тушунади?

Алишер Навойи «Ғаройиб ус-сиғар»даги «Ғалат битир котиб бобида қалам сурмак ва қаросининг ғалатин юзига келтурмак» сарлавҳали қитъасида бундай дейди:

Фалон котиб ар хатни мундоқ ёзар,
Бу мансабдин ани қўпармоқ керак.

Юзин номасидек қаро айлабон,
Қаламдек бошин доғи ёрмоқ керак.
Қародин қароға берибон улоқ,
Қаламравдин ани чиқармоқ керак.

Навойининг бадиий асарни хато кўчирган котибларга шафқатсиз муносабати бугунги матнчи, мусахҳиҳ, муҳаррир ва ношир зиммасига жавобгарлик масъулиятини юклайди.

Мажмуадаги камчиликларнинг бир қисми босмаҳона ҳарф терувчиси, мусахҳиҳ ва муҳаррирнинг эътиборсизлиги туфайли юз берган. Афсуски, бу «арзимаган» эътиборсизлик ўнлаб китобларнинг сифатсиз чиқишига сабаб бўлаётир. Бу жиҳатдан, муаллимнинг мажмуада жиддий имловий хатолар, сўзлардаги бузилиш, қаторлар алмашилиб кетиши, саналарда бузилиш мавжудлиги тўғрисидаги фикри асосли. Саводхон мусахҳиҳ ва билимли, моҳир муҳаррир бугунда нодир муҳассисга айланаётир. Газета, журнал, нашриётлардаги мусахҳиҳ ва муҳаррир лавозимларида олий маълумотли филолог, журналист кадрлар ишлайди. Аммо улар орасида мумтоз адабиётга ихтисослашган, босилаётган материални адабиёт тарихи фанининг ҳозирги даражасида биладиган, бу борада мустақил фикр юртадиганларини топиш жуда қийин. Таҳририятларда адабий мерос учун жон куйдирадиган, мумтоз адабиёт муаммоларига доир материалларни қадрлайдиган, айти пайтда бўш мақолаларга талабчан муҳаррир ва адабий ходимлар камдан-кам. Бу мушкулот таҳририят, нашриёт раҳбарларини, шунингдек, мақола ё китоб чиқараётган муаллифларни ҳам қийнаши табиий. Бу ҳол ўз-ўзидан ўрта мактабда адабиёт тарихи ўқитишни муттасил яхшилаб боришни, олий таълим жараёнида адабиётшунослик фанининг турли тармоқларига ихтисослашган кадрлар тайёрлаш лозимлигини тақозо қилади. Масалан, университетнинг филология, журналистика факультетларида ўзбек мумтоз адабиёти ва матншунослик чуқурлаштириб ўргатиладиган алоҳида гуруҳлар ташкил этиш, мумтоз адабиётга ихтисослашган мусахҳиҳ, муҳаррирларни шу гуруҳларда етиштириш мумкин.

Мажмуадаги нуқсонларнинг кўпчилиги матншунос-лигимизнинг ҳозирги савиясига тегишли. Матншунос-ликда ҳанузгача давом этиб келаётган умумий касал-лик табиий равишда мактаб мажмуаларига ҳам ўтган.

Матншунослигимиз назарияси узоқ турғунлик даврини бошидан кечираётир. Матнчилигимизнинг амалий имкониятларидан эса нолимасак ҳам бўлади. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти «Ўзбек адабиёти бўстони», Камалак нашриёти «Ўзбек классик адабиёти жанрлари» сериялари бўйича китоб чиқармоқда, «Фан» нашриёти эса Алишер Навоийнинг йигирма жилдли асарларини жадал нашр этмоқда. Уларнинг бари керак. Мумтоз адабиётнинг кўп миллионли ихлосмандлари эҳтиёжи учун бу нашрлар эҳтимол камлик ҳам қилар. Аммо уларнинг сифати ва савияси ҳақида ҳам жиддий ўйлаб кўриш керак. Бу нашрлар маълум даражада бир-бирини такрорлаши табиий. Хавф шундаки, матншунослик баҳсида бартараф этилмаган нуқсонларни кўпайтириб такрорламасмикин? Матншунослик ишларининг марказлаштирилмаётгани, нашр этилаётган асарларни ягона қатъий талаб ва мезонлар асосида назорат қилувчи матншунослик ҳайъатининг йўқлиги, мумтоз мероснинг «ўз қаричи»га эга бўлган турли нашриётларда чоп этилаётгани китобхонларни ҳам чалғитади. Матншунослик мустақилликдек масъулиятли замонда янгиланмаса, қачон янгиланади?

МАТН ВА МАСЪУЛИЯТ

Бир маҳаллар мумтоз адабиётимиз матнларини нашр этиш муаммолари бўйича қизғин баҳслар бўлиб турарди. Кейинги пайтларда бундай баҳслар кўзғалмай қолди. Нега шундай? Матнчилик ва матншунослик юксак даражага кўтарилдими? Баҳслашадиган муаммолар, муҳокама қиладиган қусур ва нуқсонлар қолмадими? Ё баҳслар беҳуда кетаётгани, ечимлар, хулосалар амалга татбиқ этилмаётгани матншунослар ҳафсаласини пир қилдими? Ёки эски ўзбек ёзувини ўрганиш амжиги чиқиб, матншуносликдаги мушкулот ўз-ўзидан ҳал бўлиб, баҳсларга эҳтиёж қолмадими?

Бахтга қарши, бозор иқтисодиётига ўтилмай туриб, бу соҳа бозорга айланиб бўлди. Уйчи ўйини ўйлагунча, таваккалчи ишини битирадиган замон келди. Эски ўзбек ёзувини хиёл ўрганишга улгурган бир тоифа «иш-билармон» эски ёзувда битилган дуч келган китобни ҳозирги ёзувга хом-хатала кўчириб нашриётга югура бошлади. Маданий меросни қадрлашга яратилган имконият ошкора суиистеъмолга ем бўлди. Нашриётлар

тобора манфаат майдонига айланди. Мумтоз адабиёт матнлари қисмати нокасбий матнчилар қўлида қолди. Ваҳолонки, эски ўзбек ёзувини ўрганиш, форс ёки араб тилини билиш билангина матншунос бўлиш қийин. Буларга қўшимча нашриётчилик ҳам, шоирлик ҳам ҳали тугал матншунослик эмас. Юқоридаги фази-латларнинг барчаси матншунослик учун зарур. Лекин, бундан қатъи назар, матншунослик — махсус фан. Матншунослик — алоҳида истеъдод. Бу матнни чуқур ҳис қилиш, тушуниш, қилни қирқ ёриш қобилияти. Ушбу фан бошқа соҳалар сингари дахлсиз, унинг ўз қоидалари бор. Унга ҳар қандай нокасбий аралашув мумтоз адабиёт матнидаги нафосатни, нозик маънавий бойликларни барбод этади.

Дарвоқе, бир неча йил бурун матншунослик назарий ва амалий муаммоларига доир баҳс аввал «Шарқ юлдузи»да бошланиб, сўнг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтанома-сига кўчиб, қизғин тус олди. Баҳс энди авжланиб, мутахассислар томонидан матншунос-ликнинг долзарб масалалари ўртага ташланиб, уларни ҳал қилиш ҳақида жиддий фикр юритилаётган маҳалда бир шоирнинг «Амалий ишга ўтайлик» сарлавҳали ма-қоласи босилди. Бу — шоирнинг матншунос олимлар ишига нокасбий аралашуви эди. Баҳс натижасиз якун-ланди. Аслида, амалий ишга шошилмасдан (у шундоқ ҳам узлуксиз давом этарди), назарий масалаларни ечиш тўғри бўларди. Чунки бизда ҳанузгача матншу-нослик соҳасида бирорта назарий тадқиқот яратилма-ган, мумтоз адабиёт намуналарини нашр этишнинг мезонлари ишлаб чиқилмаган. Баҳсу мунозарани тўх-татиб қўйиш асло тўғри эмас эди.

Энди «амалий иш» тажрибаси сифатида бир неча китобни матнчилик ва матншунослик нуқтаи назари-дан таҳлил этайлик. Қўлимизда Муҳаммад Раҳимхони соний — Ферузнинг Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида 1991 йили «Боқий сатрлар» рук-нида босилиб чиққан «Не бўлди, ёрим келмади» номли ғазаллар мажмуаси.

Китобда Ферузнинг бир даста асари жамланган. Аниқ далиллар асосида фикрлайдиган бўлсак, мавжуд эллик икки ғазалда ўттиздан ортиқ имло ва матн хато-ларига йўл қўйилган. Биз уларнинг барини сарҳисоб этмай, асосийларига тўхталиб ўтамиз. Энди кеч, бу ха-толарнинг ҳаммасини барча китобхонларга етказиш душвор, албатта. Лекин, шоядки, 100000 китобхондан

лоақал мингтаси нуқсонлардан воқиф бўлиб, уларни ўз қўлидаги китобида тузатиб олса, деган андиша билан таҳлил жараёнида нуқсонларни ислоҳ этиб кўрсатдик.

Деди, «сабр айла, эй Ферузким, дилдоринг ўлғумдур»,
Бу сўз бирла мани ғамдин сабабкор этдию кетди.

(22-бет)

Байтнинг иккинчи мисраси мағзини чақингчи, бирор маъно чиқармикин? Овора бўласиз. Негаки, сўз бузилган, мантиқ риштаси узилган. Маъшуқа висолидан умидвор этадию, ошиқ «ғамдин» ёки ғамга «сабабкор» бўладими?! Оддийгина «сабукбор» сўзини хато ўқиш байт, яъни назм иморатини вайрон этган. «Са-букбор» — «сабук» — «енгил» ва «бор» — «юк» сўзларидан тузилган форсий қўшма сўз. «Сабабкор» ўрнига «сабукбор» сўзи қўйиб ўқилса, англашиладики, маъшуқнинг висол ваъдаси ошиқнинг ғам юкини енгиллатган.

Бундан ташқари, кўчирма гап имлосига биноан, «Деди»дан сўнг икки нуқта қўйилиб, қўштирноқ ичида «Сабр...» бош ҳарф билан ёзиладими?

Сармасти саҳбо бўлғоли чинни қадаҳни тўлдуруб
Ул ўзи нўш айлабон тутти манга ҳам мул букун.

(27-бет)

Байтда гўёки ҳамма нарса ўз ўрнида тургандек. Фақат иккинчи мисрадаги оҳанг сакталиги нуқсондан дарак бериб турибди. Хўш, иситма чиқараётган хасталик байтнинг қайси узвида пинҳон? Буни аниқлаш учун байтни бир карра вазнга солиб ўқиш кифоя. Маълум бўладики, нуқсон мисранинг биринчи рукнида. Шу рукнида бир алдоқчи сўз бор. Уни ноширлар «ул» деб ўқинган. Бу сўз шаклининг алдоқчилиги шундаки, у эски ўзбек ёзувида ҳам «аввал»ни, ҳам «ул»ни ифода-лайди. Яъни, «аввал» билан «ул» айнан бир хил ёзилади. Ноширлар шунга алданишган. «Аввал»ни «ул»дан фарқлаш эса эски ўзбек ёзуви билими билан бирга матнини ҳис қилиш, сезим, фаросатни ҳам тақозо этади. Шундай қилиб, вазни ва мазмунни шифо топган мисра қуйидагича: «Аввал ўзи нўш айлабон тутти манга ҳам мул букун».

Сифҳаи оразда мушкин хатти сиёҳи хол ила
Айламини бир зийнат ул ойнинг сарупо хуснини (31-бет)

Наҳотки, машҳур хатту ҳол ой юзли дилбарнинг ҳуснини «бир зийнат» айламиш? Бу — мазмун мантиққа қовушмайдиган, нафосат ва бадийликдан йироқ, жўн ифода эмасми? Асли, шоир айтмоқчики, чеҳраси саҳифасидаги мушқин хатт, яъни нафис туклар ва қора ҳол ул ой юзли гўзалнинг ҳуснини бошдан оёқ зийнатлаган. Шоир «зийнат» сўзининг форсий кўплик шакли «пурзийнат»ни қўллаган. Қўшма сўз таркибида кўпликни, тўлиқликни билдирувчи «пур» сўзи ҳам туркий «бир» билан арабчада шаклдош ёзилади ва кўп ҳолларда ноширларни алдайди, адаштиради. Мана бу байтда ҳам шундай ҳодиса юз берган:

Гулшан ичра сарв ёхуд ул қади мавзунмудур,
Наргиз эрканму ва ё ул чашми бир афсунмудур? (58-бет)

«Чашми бир афсун» дейишдан маъно чиқмайди. «Чашми пурафсун» ифодасидан эса манзурнинг сеҳр, авраш, найранг, фириб, макрга тўла кўзларини тасаввур этиш мумкин.

Кўп шоирларимиз сингари, Феруз ҳам ҳарфлар воситасида сўз ўйини қилиш, бадий санъат қўллашга моҳир бўлган. Қуйидаги байт шундай санъаткорлик намунаси:

Киргил оғушимға жон ичра алиф янглиғ бўлуб,
Дилраболик шевасин айлаб шиор, эй гулбадан! (32-бет)

Байтда Навоийнинг «Қадинг ниҳолиға «жон» гулшанин чаман қилгил» мисрасидагига монанд санъат бор. Шоир манзурга: «жон» сўзи ичида «алиф» ҳарфи мужассам бўлгани сингари, сен ҳам «алиф»дек менинг бағримга киргил», дея таманно қилаётир. Лекин бу санъатни ҳозирги имломизда оммафаҳм тарзда ифодалаш имконияти йўқ. Бирдан-бир йўли — «донога ишора» учун «жон» ва «алиф» сўзларини қўштирноқ орасига олиш усули бор эди. Фаҳм-фаросатли китобхон мана шу қўштирноқ турткиси билан санъат тилсимини ечиб оларди. Нашрда бу имкониятдан фойдаланилмаган.

Матнчилигимизда афсонавий ва тарихий шахс номлари учраса, уларни ҳеч шубҳаланмай, атоқли от ҳисоблаб, бош ҳарф билан ёзиш қусури болалаб кетган. Феруз мажмуасида инчунин. Бу қусур атоқли отдан турдош отни, тўғрироғи, отдан сифатни фарқламаслик оқибатида келиб чиқади.

Исо нафас, Юсуфи Чин, Мусо такаллум, моҳрав (43-бет)

Мазкур мисрада бирорта сўз тўғри ёзилмаган. Исо-нафас — от эмас. У — нафаси Исо пайғамбар дамидек ҳаётбахш дегани. Бинобарин, у — сифат. Мисра ўрта-сида келганида, уни ҳам бош ҳарф билан ёзишмайди. «Исонафас» қўшиб ёзилади, чунки у қўшма сўз. «Мусотакаллум» ҳам нутқи Мусо пайғамбар сўзларидек ўликни тирилтирувчи, сеҳрли деган маънони англатади. У от ва атоқли от эмас — сифат. Бу ҳам «ширинсухан», «хушсуҳбат», «хушмуомала» сўзлари сингари қўшиб ёзиладиган қўшма сўз. «Юсуфи Чин» бу ўринда Юсуф пайғамбарни англатмайди, у — истиора. Умуман, бу мисрада Исо, Юсуф ва Мусо тасвирланаётгани ёки мадҳ этилаётгани йўқ. Агар шундай бўлганида эди, бу сўзлар атоқли от тарзида ҳақли равишда бош ҳарф билан ёзиларди. Ваҳолонки, бу ўринда пайғамбарлар тасвир нишони (объекти) эмас, балки тасвир воситасидир. Тасвир нишони — манзур, яъни назарда тутилган севиқли сиймо. Манзур гузаллиги пайғамбарлар сифатлари воситасида тасвир, мадҳ этилаётир. Ниҳоят, мисра сўнигидаги сўз «моҳру» (ой юзли) деб ўқилиши тўғри бўларди. Бу ўринда ҳам турли товушларни ифодаловчи «вов» ҳарфи адашиб «ў» эмас «в» сифатида қабул қилинган.

Ёзди жабҳам лавҳи узра килки Беҳзодим менинг (48-бет)

Ушбу мисрада ҳам рассом Беҳзод ҳақида гап кетяётгани йўқ. Беҳзод сўзи бу ўринда атоқли от эмас, балки сифатдир. Халқ тилида ҳам моҳир рассомларга нисбатан ишлатиладиган «беҳзодқалам» сифати бор. «Килки беҳзод» деганда рассом Беҳзоднинг қалами сингари тасвирга уста қалам, яъни беҳзодсифат қалам назарда тутилган. «Килки Беҳзод» изофали бирикмасини ўзбекчасига ўгирсак, «Беҳзоднинг қалами» деган маъно чиқади. Бу эса байт мазмунига ҳилофдир.

Бу оқшом келди ул дилбар адаб бирла салом айлаб,
Ўлук жисмимга жон берди Масиҳосо калом айлаб
(49-бет)

Бу байтда ҳам шоирнинг мақсади афсонавий Масиҳ ҳақида фикр юритиш ёхуд уни тасвирлаш эмас,

балки Масиҳонинг ўликни тирилтирғувчи сухани во-
ситасида маъшуқани мадҳ этиш. Бинобарин, «масиҳо-
со» от ва атоқли от бўлмай, масиҳ хислатини англатув-
чи сифатдир.

Хайриятки, ушбу нуқсонлар Феруз юбилейи муно-
сабати билан чиқарилган янги китобда танқид ва тақ-
ризнинг натижаси сифатида тузатилди.

Албатта, китоб нуқсонсиз чиқмайди.

Ган шундаки, бундай ҳол биргина бу китобда куза-
тилмайди. Нашриётда баъзи муҳаррирлар чиқараётган
китобларини умуман ўқишмайди, дея бир муҳаррир
айтганида, ишонқирамаган эдим. Афсуски, ростга ўх-
шайди. Ўнлаб китобларимиз шу аҳволда босилиб чи-
қаётир. Рўзномаю мажаллаларимиз бамайлихотир гиж-
гиж хатоларга йўл беришмоқда. Обрули бир журнал-
нинг саҳифасида, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Бизга
ислоҳ керак», «Ҳақ олинур, берилмас» асарлари мат-
нида шундай хатолар учрайди: шариат муқаддас — ша-
риати муқаддас, даража илмия — даражайи илмия,
усул жадида — усули жадида, аҳл тажриба — аҳли
тажриба, аҳл касаба — аҳли касаба, хулоса калом —
хулосайи калом; зоҳиро — зоҳиран, хусусо — хусусан;
илмо — уламо, илмо азам — уламоий аъзам; анки-
шоф — инкишоф; оғниё — ағниё; мажлис муассон —
мажлиси муассисон; собит — сабт; нуъи — навъи ва
ҳ. к. Саҳифада бундай хатолар қайта-қайта такрорлан-
ган. Бу шармандали ҳол! Бу — маданий меросга ва
эндигина оёққа қўяётганимиз Давлат тилига қош қўя-
ман деб, кўз чиқариш билан баробар. Ахир, журнал
ёки китоб олам юзини кўргунича неча-неча қўлдан ва
кўздан ўтади. Наҳот, бирор мусулмонда «илмо — бу
уламо эмасмикин», деган иштибоҳ туғилмайди?! Бу ха-
толарнинг баъзиси маттни билмасликдан келиб чиқса,
баъзиси ўта «билимдонлик» оқибатидир. Масалан,
«Қуръони карим», «Ҳадиси шариф» каби форсий изо-
фали бирикмаларни гўёки ўзбекчалаштириш мақсади-
да «Қуръон карим», «Ҳадис шариф» тарзида атайин
изофасиз ёзаётган матбуот ходимлари бор. Ҳолбуки,
изофани олиб қўйган билан, бирикма ўзбекчалашиб
қолмайди, изофадан айрилгач, бирикма барбод бўлади,
сўзаро қаратқич-қаралмиш муносабатлари, маъно-мо-
ҳият бузилади. Бундай сўз бирикмалари асрлар мо-
байнида айнан қўлланиб келган ва улар ҳар жумламиз-
да учрайди. Жуда ўзбекчалаштиргиси келган киши
уларни «кароматли Қуръон», «шариф Ҳадис» дея қўл-

лаши мумкиндир. Шунда ҳам, қурилиш ўзбекча бўлгани билан, бирикма гайритабиий, виқорсиз чиқади ва барибир, арабий сўзлар сақланиб қолади.

Хуллас, маданий мерос, она тилимиз миллий муштақилликнинг ажралмас қисми бўлиб, унга шахсий манфаатлардан юқори туриб, камоли масъулият билан ёндашиш виждоний ватанпарварлик бурчимиз.

«МУНИС УЛ-УШШОҚ»НИ НАШР ЭТИШ ВАҚТИ КЕЛДИ

Бизнинг давримизда ўзининг қадр-қимматини топаётган сўз санъаткорларидан бири Шермуҳаммад Мунисдир. Шарқшунос ва филолог олимларимизнинг бу серқирра ижод соҳиби меросини эътибор билан ўрганишлари натижасида ўнлаб илмий муаммоли мақола, бир неча адабий портрет ва рисола пайдо бўлди, илмий кенгашлар ўтказилди. Унинг шеърӣ қўлёзмалари ҳозирги ёзувимизга кўчирилиб, «Ўзбек адабиёти» мажмуаси, «Ўзбек шеърӣати антологияси», «Танланган асарлар» (Давлат бадиӣ адабиёт нашриёти, Тошкент, 1957 йил) тариқасида чоп этилди, рус тилига ўгирилиб, «Ўзбек классиклари кутубхонасидан» сирасида эълон қилинди. Мунис қайтадан тирилди, кенгроқ доирада танилди, ўзининг иккинчи умрини кўп сонли, юксак дидли, юқори савияли китобхонлар қалбида яшай бошлади.

Шоир таваллудининг икки юз йиллигини нишонлаш Мунис ижодини ўрганиш борасидаги имкониятларни муайянлаштирди, бу соҳанинг истиқболини ёритди, мунисшуносликдаги алоҳида бир босқич бўлди. Шермуҳаммад Мунис «Сайланма»¹си ана шу шарофатли тантананинг эзгу самараларидан биридир. Бу китобнинг вужудга келиши, албатта, ижобий ҳол. Чунки Мунис «Танланган асарлар»ининг ўн минг нусхада нашр этилганига йигирма уч йил бўлган эди. Ўтган давр мобайнида мумтоз шеърӣят ихлосмандлари сафи чексиз кенгайди. Мунис асарларининг янги мажмуасини эҳтиёж сезила бошлади. «Сайланма»нинг йигирма беш минг нусхада чоп этилиши бу эҳтиёжни муайян даражада бартараф этди.

¹ Шермуҳаммад Мунис *Хоразмӣ*, Сайланма. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.

«Сайланма»нинг тартиби ва таркибида ҳам ижобий хусусиятлар мавжуд. Асарларнинг жойлаштирилишида тубдан ўзгариш сезилмайди. Умуман, «Сайланма»ни тузишда, ҳар жиҳатдан ҳам «Танланган асарлар»га асосланилган, унда асарлар жанрига кўра анъанавий девон тартибида жойлаштирилган. Тафовут шундан иборатки, «Танланган асарлар»да айрим шеърлар жанр жиҳатидан қориштириб юборилган эди. Масалан Муниснинг чистонлари масаллар сифатида тақдим этилганди. «Сайланма»да эса:

Баъм аро турфа лубате кўрдум,
Бошда ўт, оғзидин чиқорур дуд,

байти билан бошланувчи шеър чистон эканлиги ва у чилим ҳақида ёзилганлиги аниқланган. Шу чистон билан берилган иккинчи чистон эса, тушунилиши қийинлиги учун бўлса керак, тушириб қолдирилган. «Танланган асарлар»да Муниснинг қасидаларидан олинган парчалар унинг тематик-ғоявий жиҳатдан ижтимоий руҳдаги асарлари туркумида берилган эди. «Сайланма»да эса бу асарлар қасидалар сифатида алоҳида жойлаштирилган. Аслида, улар Мунис қасидаларидан олинган парчалардир. «Танланган асарлар»даги рубоийларнинг бештаси қитъа жанрига мансуб деб топилган ва «Сайланма»да алоҳида тартиб берилган.

«Сайланма» таркибидаги ижобий хусусият шуки, «Танланган асарлар»даги айрим матний нуқсонлар унда тузатилган. Бу тузатишлар турлича намоён бўлади. Биринчидан, асарлар матнидаги форсча, арабча сўзлар саводли ёзилган. Масалан, илгариги нашрда «баси», «қадрдони», «фароғи» шаклида учрайдиган сўзлар, форс-араб грамматикасидаги бирлик ёйи имлоси қондасига биноан, «басе», «қадрдоне», «фароғе» тарзида тузатилган. Иккинчидан, асарлар матнини ёзишда ҳозирги ўзбек пунктуацияси қоидаларига маълум даражада риоя қилинган. Масалан, «оҳким», «ваҳ» ундовлари вергул билан ажратилган. Учинчидан, мазмунга кескин таъсир этадиган айрим қусурлар бартараф этилган. Масалан, «Шоир ўз аҳволига дармондау фазл аҳли хор» мисрасидаги «хор» сўзи «Танланган асарлар»да (21-бет) «хар» ёзилган, форсча «хар» сўзи «эшак» маъносини ифодалагани учун, мисра мазмунини ўзгартириб юборган эди. «Сайланма»да бу сўзнинг тузатиб ёзилгани шоир ифодамоқчи бўлган асл маънони

юзага чиқарган. Тўртинчидан, техник сабабларга кўра (мусахҳиҳ айби билан) йўл қўйилган кўпгина нуқсонлар тузатилган. Масалан, «горчи» «хольиқ» (Танланган асарлар», 21, 22-бетлар) каби сўзлар «гарчи» «хольиқ» («Сайланма», 15, 16-бетлар) тарзида ёзилган.

Бундай хатоларнинг ислоҳ этилиши китобнинг илгариги нашрга нисбатан биров сифатли чиқишини таъминлаган. Бироқ, биз қайд этган турлардаги хатоларнинг барчаси бартараф этилган эмас. «Сайланма»нинг чоп этилишида биз тавсиф этган фазилятлар билан бирга талайгина қусурлар ҳам мавжудки, улардан кўз юмиб ўта олмаймиз. Аввало, асарлар матнида учрайдиган нуқсонлар устида тўхталамиз. Уларнинг ҳаммасини қайд этиб ўтирмай, келиб чиқиши ва такрорланиши сабабиятлари ҳақидаги айрим мулоҳазаларимизни билдирамиз.

Матний нуқсонлар юз беришининг асосий сабаби мумтоз адабиёт асарлари матнларини ҳозирги ўзбек ёзувига кўчиришнинг қонуниятлари мукамал ишлаб чиқилмаганлигидадир. Масалан, форс, араб калималарини ҳозирда қандай ёзишнинг барқарор қоидалари ҳанузгача мавжуд эмас. Назаримизда, «ашк фишон», «сарв қад», «йўл дурур», «дил жамълиқ» («Сайланма», 20, 24, 26, 29-бетлар) каби сўзлар қўшиб ёзилса, дуруст бўларди.

Маълумки, тиниш белгилари бадий асар мазмуни бадий-руҳий таъсирчанлигини юзага чиқаришда муҳим ўрин тутadi. Мумтоз асарларни нашр этишда тиниш белгилари қўллаш, пунктуация муаммолари узил-кесил ҳал этилмаганлиги ҳам ҳозирги имломизда Мунис шеърларини мукамаллигича кўчиришга халал берган. Муниснинг «густох» радифли бир ғазалида «густох» (маъноси — одобсиз, андишасиз) сўзи деярли ҳамма байтда ундалма вазифасини ўтайди. Шоир ҳар байтда густохга мурожаат қилиб, унинг ҳаёсизлигини таъкидлайди, қоралайди. Шунинг учун бу сўз вергул билан ажратилиши лозим эди. Бу нуқсон ҳар икки нашрда ҳам мавжуд («Танланган асарлар», 279-бет, «Сайланма», 268-бет.)

Кўпгина матний камчиликлар нашрга тайёрлаш жараёнида бадийят қонун-қоидаларига риоя қилмаслик оқибатида келиб чиқади.

Амонлик истасанг бу боғ аро, хомуш бўл доим,
Ки офатдин эминдур сиррин айлар то ниҳон ғунча.
(«Сайланма», 44-бет.)

Дастлаб, байтда ҳеч қандай нуқсон кўзга ташланмайди. Чунки, байтдаги мазмун тугал. Лекин байтдаги яхлит оҳангни ташкил этиб турган оҳангдошлик ҳодисаси мавжудлигини назарда тутиб, бу матнга танқидий ёндашадиган бўлсак, илк мисрадаги биринчи сўз «омонлик», иккинчи мисрадаги учинчи сўз ҳам «омонлик» тарзида ёзилиши лозимлигини англаймиз. Ислоҳ этиш билан бу сўзларнинг мазмуни ўзгармайди, лекин шеърдаги поэтик мусиқа мукаммаллашади. Бу мукамалликка «о» унлисининг ўн марта такрорланиб келиши натижасида эришилган. Шу такрор икки марта қайтасан, шубҳасиз, байтнинг нафосатиға футур етади.

Мунис илмий-маърифий манзумаси «Саводи таълим»да ёзувнинг қадри, аҳамиятини таърифлаб, шундай сатрлар битган:

Суз махзанининг нишонаси ҳам,
Маъни дурининг хазонаси ҳам...

(«Танланган асарлар», 349-бет, «Сайланма», 334-бет).

Бу матн мазмунида ҳам камчилик сезилмайди. Лекин қофияда нимадир етишмайди. Ҳозирги «хазина» сўзи мумтоз матнларда «хазина», «хазона» ва «хизона» шаклида ишлатилган. Бизнингча, Мунис мазкур ўринда «хизона» вариантыни қўллаган. Чунки, «нишона» ва «хизона» тўлин, гузал қофияни вужудга келтиради. Мазкур матнлар ҳақидаги фикрларимизни Муниснинг Шарқшунослик институтида сақланаётган 940-рақамли мукаммал қўлёзма девони ҳам тасдиқлайди.

«Танланган асарлар»да «Манга», «Шеър», «Сўз», «Адолат», «Хос ўлуб жоҳ аҳлиға», «Ғам бори», «Бу замон ичра», «Рўза», «Рамазон», «Эй фалак» сарлавҳали асарлар, ижтимоий мазмундорлиги жиҳатидан бошқа шеърлардан кескин фарқ қилганлиги учун, алоҳида жойлаштирилган эди. «Сайланма»да эса бу асарлар ғазаллар билан бир қаторда тизилган. Чиндан ҳам, булар ғазал жанрига мансуб. Бироқ ислоҳ ниҳоясига етказилмаган. Башарти мажмуа девон тартибида тузилдими, анъанага кўра, бу ғазаллар ҳам алифбо тартибида жойлаштирилиши лозим эди. Мазкур шеърларнинг «Танланган асарлар»даги сарлавҳаси айнан қолдирилган. Одатда, шоирлар ғазалларига сарлавҳа қўйилмаган. Сарлавҳа қўйиш лозим деб топилган экан, ҳамма ғазалга сарлавҳа қўйиш, ё бўлмаса, ҳамма ғазални сарлавҳасиз чоп этиш тўғри бўларди. Бундан ташқари,

ғазалларға сарлавға қўйишда яғона қоидага амал қилинмаган. Сарлавға шеърнинг моҳиятидан келиб чиқиб қўйилади. Бу ғазалларға сарлавға қўйишда эса, айримларининг мавзуси ҳисобга олинган, баъзисининг радифи, яна бошқаларининг биринчи мисрадаги дастлабки сўзлари сарлавғага чиқарилган.

«Сайланма» билан тўла танишиб чиққач, унинг муқоваси ва дастлабки саҳифаларига яна қайта бир назар ташлар эканмиз, шундай саволларга дучор бўлдик: «Китоб «Танланган асарлар»нинг ўзгинаси-ку, унинг номини «Сайланма» деб ўзгартиришда қандай ҳикмат бор экан? Нима учун китобнинг қайта нашр эканлиги ҳеч ерда айтилмайди?»

Китобнинг биринчи бетида «Танланган асарлар»дагидай, «Шермухаммад Мунис» деб ёзиш билан кифояланмай, «Хоразмий» сўзини ҳам қўшиб қўйиш шартмиди? Аввало, Хоразмий Муниснинг таҳаллуси эмас. Иккинчидан, илгари Хоразмий, Бухорий, Самарқандий кабилар жуда кўп бўлган. Бунинг ҳам ўз сабаблари бор. Сабаблардан бири маҳаллий ифтихор туйғусининг кучлилиги бўлса, бошқаси — бир хил — Ҳофиз, Навоий, Мунис таҳаллусли шоирларнинг кўплиги ва уларни бир-биридан ажратиш қийинлигидир. Бироқ, улар асрлар элагида эланиб, сараларигина сақланиб қолди. Муниснинг таниқли шоир, тарихчи, таржимон эканлиги ва Хоразм воҳасида яшаганлиги бутунда ҳаммага аён. Шунинг учун унинг «Хоразмий»лигини яна таъкидлашга зарурат йўқ эди.

Муниснинг «Танланган асарлар»и марҳум, филология фанлари доктори, Шарқ мумтоз адабиётининг билимдони, истеъдодли матншунос Порсо Шамсиев таҳрири остида чиққан. Китоб юзага келишида бу алломанинг катта хизматлари бор. «Сайланма»да собиқ муҳаррир нега тилга олинмади экан?

Бу саволларга жавоб топиш қийин, фақат «эҳтимол ноширлар бу китобни қайта нашр эмас, янги китоб сифатида тақдим этмоқчи бўлгандирлар» деган мулоҳазага келиш мумкин. Агар шундай бўлса, нега «Танланган асарлар»даги сўзбоши «Сайланма»да айнан, ҳатто, бир оз қисқартириб берилган? Бизнинг назаримизда, сўзбошини тубдан янгилаш, мазмунан бойитиш — ўтган қарийб чорак аср давомида Мунисни ўрганиш борасида юзага келган фан янгиликларини имкон қадар унга сингдириш лозим эди. Эътибор шу даражадаки, илк нашр сўз бошисидаги имловий-матний нуқсонлар

янги нашрга ҳам кўчган. Яна бир ачинарли ҳол қиёсланаётган икки китобнинг ҳажмида ҳам ўзгариш йўқлигидир. «Танланган асарлар»га Мунис шеърятининг бир қисми, тахминан, ўттиз фоизигина жамланган эди. «Сайланма»да ҳам ўша асарлар мавжуд, холос. Ҳар қалай, йигирма уч йил кейинги китоб мукамалроқ чиқиши мақсадга мувофиқ бўларди.

Профессор Абдуқодир Ҳайитметов 1958 йилда Муниснинг «Танланган асарлар»ига тақриз ёзганида, унинг ютуқ ва камчиликларини кўрсатган ҳамда «китобхонларимиз Мунис каби йирик ўзбек классиклари асарларининг мумкин қадар тўла ва тўғри нашрларини кутмоқдалар», деган эди. Таассуфки, бу истак ҳамон амалга ошмай қолаётир. Ҳолбуки, кенг омма ва илмий-адабий жамоатчилик Мунис асарларининг илмий-танқидий тексти ҳамда академик нашрига муҳтожлик сезмоқда. Шўравий мафкура тазйиқи остида Мунис девони тўла нашр этилмай келди. Унинг қасидалари, диний-тасаввуфий руҳдаги асарлари қисқартириб босилди. Эндиликда миллий истиқлол мафкураси янги имкониятлар муҳайё этди. Мана шу имкониятлардан фойдаланиб «Мунис ул-ушшоқ» девонининг мукаммал нашрини амалга ошириш фурсати етди.

МАТНЧИЛИК — ҚИЛНИ ҚИРҚ ЁРИШ САНЪАТИ

Матншунослик тадбирлари ишчан амалиётга кўчмаганлиги, матнлар назоратсиз чоп этилаётганлигининг оқибатлари 1984 йилда Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан чиқарилган Аваз «Сайланма»сида ҳам кўринади (масъул муҳаррир, филология фанлари доктори Содир Эркинов, ноширлар: Юнус Юсупов, Ваҳоб Раҳмонов).

Аввало, таъкидлаш жоизки, улуғ шоир Аваз Ўтар таваллудининг 100 йиллиги байрами кунларида «Сайланма»нинг халққа тортиқ этилиши эзгу иш бўлди. Китобда Аваз адабий мероси олдинги нашрларга нисбатан тўлиқроқ жамланган. Бу китобхонларнинг Аваз Ўтар шеърятини ҳақидаги тасаввурларини бойитади.

Китобнинг ижобий фазилатлари кўп. Ютуқларга соя соладиган камчиликлар ҳам анчагина. Ютуқларга маҳлиё бўлмай, яхшиси, камчиликлар устида бош қотириш афзал. В. Раҳмонов «Матн ва матншунослик»

сарлавҳали мақоласида («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1982 йил, 10 декабрь) айтганидек: «Ҳозир принципиал, жиддий танқидий мулоҳазаларгина касални тузатишга ёрдам бериши, ишимизни олға силжитиши мумкин».

Китобдан китобга ўтиб келаётган айрим хатоларга барҳам бериш учун жиндай ҳафсала кифоя. Таассуфки, табиатимиздаги лоқайдлик бунга монелик қилади. Авазнинг тил ҳақидаги шеърӣ ўрта мактаб парталари-даноқ бизга ошно. Бу шеър ғоявий теран ва бадиий бақувватлиги туфайли хотирамизга муҳрланган. Шеърнинг «Сайланма»даги матни тасаввуримизни хиралаштириб юборади. Чунки, унда бегона сўзлар пайдо бўлибди:

Ғайри тилини саъй қилинг билгали, ёшлар,
Ким илму ҳунарлар билонки (?) ондин аёндур.
Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек,
Билмакка они ғайрат этинг фоида (?) кондур.

(«Сайланма», 21-бет. Энди қавсда китоб бетини кўрсатамиз, холос). Байтдан биз билган маъно чиқмай қолади. Минглаб китобхонлар ёдидаги сатрлар эса мана бундай:

Ғайри тилини саъй қилинг билгали, ёшлар,
Ким илму ҳунарлар ривожӣ ондин аёндур.
Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек,
Билмакка они ғайрат этинг, фойдали кондур.

Омма онгига сингдирилган шундай ёрқин, мазмунан тугал матн турганда, ғалат матнни чоп этиш нима зарур? Матндаги иштибоҳ бирламчи манбага мурожаат қилишни тақозо этади. Уйлаймиз: «Эҳтимол, ноширлар фойдаланган қўлёзма қусурлидир». Ҳақиқатни билиш учун қўлёзмани кўришга ошиқамиз. Афсуски, ноширлар қайси қўлёзма манбаларга суянганларини аниқ кўрсатмаганлар. Улар ё «камтарлик», ё «илмий сир сақлаш» маъносида «Қўлингиздаги китоб Авазнинг мавжуд девонларидан сайлаб олинган асарлардан иборат», деган ахборот билан чекланганлар. Шубҳамиз яна ортади: «Ҳамма бало таянч манбанинг нотайинлигидамасмикин?» Нуқсоннинг «тарихий тақомили»га қизиқиш 1976 йил В. Раҳмонов нашр этган Аваз «Девон»ини қўлимизга тутди. Қизиқ, янги нашрдаги қу-

сур унда ҳам мужассам (180-бет). Наҳот, ношир ўз нуқсонини кейинги нашрда ҳам пайқамаса? Киройи Авазнинг мавжуд девонлари билан шуғулланиш, танқидий матн ёки мукаммал академик нашр яратиш минг қарра хайрлироқ иш бўларди. Нуқсоннинг тарихини билиш учун Аваз асарларининг олдинги нашрларига назар ташлаймиз. 1956 йили атоқли матнчи Порсо Шамсиев таҳрири остида чоп этилган «Танланган асарлар»да бу шеър мактабда ўрганганимиздек, нуқсонсиз (19-бет). Ниҳоят, ноширларни чалғитган калимани излай-излай, «Юғурумия» тўпламидан топдик. «Билонки» деб ўқилган бу сўз «паланги» бўлса не ажаб? Қанақа кўз, ойнак билан қанақасига ўқисангиз ҳам, — паланги ёзилган, вассалом:

Файри тилини саъй қилинг билгали, ёшлар,
Ким илму ҳунарлар паланги ондин аёндур.

«Юғурумия. Ўзбекча инқилоб шеърлари. Хева, 1923. 13-бет). «Паланг» йўлбарс, шер маъносида. Бу маънони англаган замон, байт мазмуни идрокимизда, чақин чаққанда осмон ойдинлашгани сингари ярқ этиб ёришади: «Кўп тил билиш билимдонлик ва ҳунармандликда йўлбарсдек қудратли бўлиш омилидир». Мана байтнинг бир жузъий нуқсон соясида қолиб кетган бўлиқ ғоявий мазмуни.

«Оммавий нашр масъулияти» мақоласида филология фанлари доктори А. Абдуғафуров «...баъзан танлаш принципи оддий тўплаш принципи билан алмаштирилмоқда. Ноширларимиз оммавий нашрларга фақат юксак намуналаргина киритилиши мумкинлигини унутиб қўймоқдалар», дея ҳақли равишда қайғуради. («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1982 йил, 5 ноябрь). Аваз «Сайланма»си ноширлари ҳам худди шундай иш тутганлар.

Аваз, ҳафтада тонг йўқ, этсанг китоб,
Етибдур бу фанда камолинг сенинг (62).

Аваз девонидан бундай фахрияларни ўнлаб келтириш мумкин. Уларнинг бирида, ҳатто, ҳафтада бемалол 250 ғазал битажагини ёзади. Кўриниб турибдики, Аваз жуда сермахсул шоир бўлган. Адабий муҳит таъсирига берилиш, анъанавийликка ружуъ қилиш баъзан заиф асарлар яратилишига шароит туғдирган.

Башарти, китобнинг номи «Сайланма» ва у кенг оммага мўлжалланган экан, Авазнинг бадий баркамол асарларинигина сайлаб олиш мақбул эмасмиди?

Гулшан аро гул бир тараф, ул юзи анвар бир тараф,
Ишқ ичра булбул бир тараф, ман зори музтар бир тараф
(197).

Гулзор аро гул бир тараф, ул юзи ҳумро бир тараф,
Ишқ ичра булбул бир тараф, ман зори шайдо бир тараф
(198).

Бу икки ғазал мавзуи, мазмуни, поэтик тимсоллар тизими жиҳатидан жуда ўхшаш. Уларни бир ғазалнинг икки варианты сифатида академик нашрга киритиш мумкиндир. Лекин, «Сайланма»га бирини танлаш маъқул.

Бир лаҳза юзинг айлайин, эй ёр, тамошо,
Ким молни этгуси харидор тамошо (147)

Иккинчи мисра нафосатдан йироқ. Классик поэтика мезонларига мувофиқ эмас. Классикларимиз маъшуқа жамолини ҳар қанча улуғласалар улуғлаганлар-ку, аммо томошабоп нарсага қиёсламаганлар.

Ичарман қонини ҳар кимсаким ёримга душмандур... (168)

Бу мисра ҳам эстетик жиҳатдан гузал эмас. «Рақибнинг қонини ичаман» дейиш мумтоз ғазалиётимиздаги лирик қаҳрамон ахлоқига номутаносиб, характер мантиқига зиддир. Бу шеърлар Аваз ижодий тақомилининг дастлабки босқичларида ёзилган бўлса ажаб эмас. Аммо, уларни «Сайланма»га киритмаса ҳам бўларди.

Танлашда йўл қўйилган нуқсонлардан яна бири шуки, «Сайланма»да бошқа шоирлар ижодида мавжуд сатр ё байтлар бир оз таҳрир этилган ҳолда учрайди:

Юзининг меҳрини кундек демак беҳуда гўликким.
Анга ҳар тун завол эрди, мунга ҳар кун камол эрди (85).

Мунисда:

Юзинг хуршидини хуршид шамъидек демакдур жаҳл,
Мунга ҳар кун камол эрмиш, анга ҳар тун завол эрмиш.

(«Мунис ул-ушшоқ», мукаммал девон, ЎзФАШИ қўлёзмалар хазинаси, 940-инв. 109 б — саҳифа). Аваз «Сайланма»сида:

Аҳбоб, мансиз соате оҳанги ишрат қилмангиз,
Сиз ичиб саҳбо, мени хунхори ҳасат қилмангиз... (73)

Бу матлаъ билан бошланган асар Муниснинг машхур бир ғазалига (у қўшиқ сифатида ҳам тез-тез янграб туради) тақлидан яратилган:

Дустлар, менсиз даме оҳанги ишрат қилмангиз,
Сиз ичиб саҳбо, мени хунхори ҳасрат қилмангиз...

(Муниснинг ўша девони, 100 б — саҳифа).

Эҳтимол, бу Авазнинг ғазалнавислик соҳасидаги илк тажрибаларидандир. Шубҳасиз, Муниснинг бу дилкаш ғазали Аваз руҳияти, фикрлари, кечинмаларига мос тушган, шоирона эҳтирос уни Мунис ғазалига ҳамоҳанг ғазал яратишга мажбур этган. Бироқ, Муниснинг ғазали таъсиридан қутула олмаган, натижада, назира муваффақиятсиз чиққан. Бу каби асарларни тўлиқ, академик нашрларгагина киритса бўлар. Ўшанда ҳам, ғазал остига тахминан, юқоридаги мазмунда изоҳ бериш зарур. (Бу нуқсон 1956 йил атоқли матнчи Порсо Шамсиев таҳрири остида чоп этилган Аваз «Танланган асарлар»идан ҳам ўрин олган. (96, 115-бетлар) Янги нашр муаллифи эса унга танқидий ёндашмай, нуқсонни беихтиёр такрорлаган).

Китобнинг ижобий фазилатларидан бири матн сунгида изоҳ берилганидир. (Изоҳлар муаллифи В. Раҳмонов). Классик асарларимизнинг мазмуни замондошларимиз идрокига тўла ва тўғри етиб бориши учун, уларни изоҳ, ҳаттоки, илмий шарҳлар билан чоп этиш фойдали. Изоҳлашга шоирона ҳассослик, олимона топқирлик, принципиаллик билан ёндашиш лозим. «Сайланма»да «Изоҳлар» сарлавҳаси остида луғат ҳам, изоҳ ҳам, айрим шарҳлар ҳам палапартиш берилаверган. Луғат, изоҳ ва шарҳнинг чегарасини аниқлаб олиш, уларни алоҳида жойлаштириш мақсадга мувофиқ бўларди. Изоҳ асар мазмунини шунчаки такрорламаслиги, поэтик фикрни жўнлаштириб, таъсирсизлантирмаслиги, китобхонни чалғитмаслиги керак.

Матнни изоҳлаганда, мазмун тўла равшан бўлиши учун, матндаги баддий усулларга эътибор бериш шарт.

Шу жиҳатдан, 541-изоҳ талабга жавоб беради (бундан сўнг изоҳ ҳақида гап борганда, фақат тартиб рақамини кўрсатамиз): «Лаби лаълики гоҳи йўқ бўлур, гоҳ бор сўз чоғи» — лаъл лаби сўзласа гоҳи бору гоҳи йўқ бўлади.

Классик адабиёт анъаналарига кўра, маъшуқа оғзини кичрайтириб тасвирлаш гузаллигининг бир белгиси сифатида қаралади. Оғизни гоҳ гунча, гоҳ писта, гоҳ «мим» ҳарфининг бош қисмига, гоҳ нуқтага ўхшатадилар. Шоирлар муболаға қилиб, оғзи гоҳ кўринар, гоҳ кўринмас эди, дейдилар. Аваз ҳам ана ўша муболағага мурожаат этган». Аввало, бу изоҳ эмас, шарҳ. Мисра шарҳланяпти. Шарҳ матн мазмунини тушунтиради. Изоҳ эса тарихдаги воқеа-ҳодиса, шахс, қаҳрамон, образ, миф ва афсоналарга қилинган ишораларни очиб беради). Бунинг устига, бундай шарҳ 979 изоҳ орасида биттаю битта. Жамшид, Искандар, Зулайҳо, Юсуф образларига берилган изоҳлар ҳам кишини маълум даражада қаноатлантиради. (338, 339, 345, 346).

Изоҳлар классик матннинг қадр-қийматига заррача зарар етказмаслиги, аксинча, унинг қадр-қимматини оширишга хизмат қилиши керак. «Сайланма»да эса кўзлаб жўн ва бетаъсир изоҳларга дуч келамиз:

Йўқ бўлинг тездан кўзумдин, халқ аро шармандалар,
Халқ гамидин ўзни нарроқ тутғучи бегоналар. (20)

Изоҳ: «Эй халқ орасидаги шармандалар, сиз халқ гамидан ўзни четда тутувчи ётлардирсиз. Тездан кўзимдан йўқолинг!» (15)

Поэтик мазмунни бу қадар жўнлаштиришнинг нима ҳолати бор?

Қайсингизни кўрди эл капча билан ёп қозғонин,
Борингиз савдо-сотиқ бозорида жавлоналар (20).

Изоҳ: «Халқ қайси бирингизни куракча билан ариқ қазганини кўрди?! Барчангиз савдо-сотиқ бозорида жавлон урасиз, холос!» (18) Бу ҳам байт мазмунининг жунгина такрори. Асли, «ёп» сўзигагина изоҳ керак.

Бу не навмиллиқдур?! Мактаб очсак, оқибат бизни
Аруси ком ила мақсудга домод этгуси мактаб (21).

Байтда мантиқсизлик бор. Бу котиб айбими, ношир нуқсими — бизга қоронғи. Гап шундаки, байт хатоли-

гича изоҳланган. Нуқсоннинг касри изоҳга уриб, байт мазмуни кулгили даражада сийқалаштирилган: «Бу қанақа умидсизлик бўлди, ахир! Мактаб очсак, яхши оқибатини кўрасиз: мактаб бизни мурод-мақсадлар келинига куёв қилади-ку!» (21)

Вафо қилмоқ экан ошиққа пеша ишқ бобинда,
Ҳамул мазмунни мен кўрдим вафо аҳлин китобинда. (30)

Энди изоҳ бачкана тус олган: «Муҳаббат масаласида ошиқнинг ҳунари вафо қилиш экан. Ушбу фикрни мен вафодорлар китобида ўқиб қолдим» (79)

Равшан бўладики, матн ғоявий мазмунини сийқалаштириш, эстетик-эмоционал таъсирини йўқотишдан кўра, изоҳламаган дуруст. Айрим зиёлиларимиз олдий халқ савиясини, адабий фаросатини ниҳоятда паст деб тасаввур қилишади, шекилли. Бадиий асарларни шу нотўғри тушунча билан талқин этишади. Ваҳоланки, китобхон улардан фаҳмлюроқ бўлиб чиқиши мумкин. Бундан ташқари, китобни китобхон савиясига мослаштиравериш эмас, балки китобхон савиясини кўтаришга интилишимиз даркор. Тушунилиши қийин, мураккаб матнларнинг ғоявий-бадиий нозикликлари очиб берилган изоҳ ва шарҳлардан китобхон муайян матн маъносини илғабгина қолмай, янгилик олади, ўсади.

Изоҳларда шеърни нотўғри тушунтириш, матн мазмунидан четга чиқиб кетиш, оқибатда, китобхонни чалғитиш ҳоллари учрайди.

Муддаийлар хайлига бу даҳри бебунёд аро
Оқилу ҳушёр эрсанг, бўлмағил, эй ёр, ёр (156)

Изоҳ: «Эй ёрим, агар ҳушёр ва ақлли бўлсанг, бу оқибатсиз дунёда ҳавойилар (?) гуруҳи билан дўстлашма» (459).

«Муддаий» сўзининг маъноси ҳавойи эмас. Эҳтимол, ўрни билан «муддаий» «ҳавойи» маъносида ҳам қўлланар. Аммо бу байтда у «даъвогар, даъво қилувчи, рақиб» маъноларини ифодалайди.

Зулфи муанбар.... (166)

Изоҳ: «гажаги анбар ҳидли, гажаги хушбӯй». (521)

Бундай изоҳга ҳожат бормикин? «Зулф»ни гажак деб бериш тўғримикин? Оммага «гажак»дан кўра «зулф» сўзи тушунарлироқ-ку. Наҳотки, изоҳ муаллифи поэтик сўз қатламига оид «зулф»га нисбатан «гажак» дағаллигини ҳис қилмаса.

Ушшоқ эли сори бу дам айна иноятдин туман —

Алтоф ила айлаб назар, ул чашми хунхорим келур (166)

Изоҳ: «Шаҳдо кўзли гўзал ошиқлари томон иноят кўзи билан боқиб, ўн минглаб лутф-марҳаматлар кўрсатиб келмоқда». Лутф-марҳаматни «ўн минглаб» деб, ҳисоблаш мумкинми? Матн шундай изоҳни тақозо қиладими?

Аслида, изоҳнинг вазифаси матнни соддалаштириш. Муаллиф айрим ҳолларда соддалаштириш ўрнига мураккаблаштиради.

Қайси само буржини бадри дурахшонисан? (127)

Изоҳ: «Қайси осмон зодиакининг порлоқ тўлин ойисан?» (414)

«Навойи асарлари луғатидаги (136-бет) «бурж» сўзининг қуйидаги маъноси матнга мос: «Бурж. 1. Қадимги астрономияда: қуёшнинг йиллик доирасидаги ўн икки нуқтанинг ҳар бири (мас: буржи ҳамал, буржи сирр в. б.). Тушунарли маънолар турганда, аллақадан «зодиак» сўзи топиб ишлатилганига ҳайрон қоласиз.

Изоҳлаганда, поэтик сўзнинг кўп маънолилигини назарда тутмаслик асарнинг бадиий қимматига шикаст еткази.

Аваздек дема ҳар бир ёва сўзни

Ичиб қўб жоми ғафлат, эй борида (151)

Изоҳ: «ёва сўз — беҳуда сўз, вайсаш». (453) Бу изоҳ бир маънони очишгагина хизмат қилади. Лекин «ёва сўз»да бошқа (бизнингча, бу бирламчи) маъно ҳам мумкин. Уни очиш учун ижодкор мансуб шева элементларини билиши шарт. «Ёв»нинг «душман» маъноси ҳаммага маълум. Хоразм диалектида жўналиш келишиги қўшимчаси «-а». Демак, ёва-ёвга. Байтнинг бош маъноси эса душманга сир бермаслик ҳақидадир.

Мулаззаз айламассан васл ила айёми талхимни (248)

Изоҳ: «Аччиқ вақгимни васлинг билан лаззатли қилмайсан» (788).

Классик шеърятимизда «айёми талх» каби форсий-арабий иборалар кўп. Матнни изоҳлаганда, уларни баъзан таржима қилишга тўғри келади. Юқоридагидай, сўзма-сўз ўгирилса, шеърнинг лирик мазмуни, эстетик-эмоционал таъсирига зарар етади. Изоҳ бамаъни чиқмайди. Шунинг учун форсий-арабий элементларни изоҳлашда бадий таржима йўли ўнғай.

Рўзу шаб дору едим, суд этмади бир заррача... (25)

Изоҳ: «кеча кундуз дори ичдим» (50). «Рўзу шаб» «кеча-кундуз» дея таржима қилинибди. Шу — кифоя. «Едим»ни «ичдим» феъли билан изоҳлаш ортиқча. Гарчи ҳозир ҳам баъзи шева вакиллари «дори едим», деб сўзласа-да, халқ дори ичилганини тушунади.

Матн мазмунини тўғри талқин этмайдиган изоҳлар кўп: 11, 28, 80, 273, 311, 463 в. ҳ. Кераксиз изоҳлар талай: 1, 17, 49, 190, 235, 245, 320, 444, 450, 460, 462, 464, 468, 469, 518, 528, 533, 611 в. ҳ. Шунингдек, изоҳланиши керак бўлган, аммо, изоҳланмаган, чала изоҳланган сўз ва иборалар ҳам бор: Нечаким оху фиғоним чарх фарсо айладим... (138). «Чархфарсо» сўзи изоҳ талаб қилади.

Мужгонларинг тутубдурур ушшоқ қатлиға
Русу Яфун асокири ёнглиғ чу саф, чу саф (197)

Изоҳ: «Яфун асокири-япон аскарлари» (651). Китобхонга Рус-Япон уруши эслатилса, байтдаги муқояса яхши бўларди.

Изоҳлашда ихчамликка ва аниқликка интилиш керак:

Роздон маҳрам-роз билувчи дўст, сир билувчи сирдош» (845). «Сирдош дўст» деб изоҳ бериш мумкин-ку. «Оҳи жаҳонсўз-жаҳонни куйдирадиган оҳ (қаттиқ оҳ тортиш)» (909). Изоҳнинг қавсдаги қисми ортиқча.

Китобда изоҳларни кўпайтиришга ружуъ қилинган: 140-бетда «интиҳо» сўзига, 150, 177-бетларда «беинтиҳо» сўзига изоҳ берилади. «Интиҳо»га изоҳ берилгач, «беинтиҳо»га изоҳ беришнинг маъноси борми? «Абъёт»

сўзига ҳам икки ўринда (435, 610) изоҳ берилган. «Хайвон суйи»га изоҳ берилгач (101), «чашмаи хайвон»га (176) бир хил изоҳ керак эмас. 359, 661-бетларда «хай» сўзига айнан бир хил: «тер, юздаги тер» дея изоҳ берилган.

Изоҳланган сўз, ибора, мисра ва байтлар изоҳ қисмида ҳам тўлиқ келтирилган. Таассуфки, матн изоҳ қисмига камчиликсиз кўчмаган. Матн: «Бори сўзини аҳли назм назм силкига терди» (247-бет), изоҳ қисмида: «Бори сўзини аҳли назм силкига терди» (359-бет), матн: «Вале ағёр элин жомига беинтиҳо қуйди» (247), изоҳда: «Вале ёр элин жомига сам беинтиҳо қуйди» (359), матнда «беадад» (266), изоҳда «беабад» (361), матнда «ном» (291), изоҳда «ком» (62), матнда «кажравниҳод» (297), изоҳда «кажниҳод» (363) в. ҳ. Байтдаги бир сўзнинг ўзгариши мазмунни бутунлай бузиб юборади. Бундай чалкашликлар китобхон ихлосини сусайтиради, унинг меҳрини китобдан совутади. Умуман, изоҳ ва шарҳларни матннинг изоҳланувчи бўлаги қайси саҳифада жойлашган бўлса, ўша саҳифада, матн остида бериш қулай. Бу фикрни филология фанлари доктори Э. Умаров ҳам «Мухтасар луғат ҳақида» мақоласида таъкидлаган («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1981 й., 4 сентябрь). Чунки китоб саҳифаларида изоҳни билдирувчи рақам кўпайиб кетган. Ҳар бир изоҳ учун китобнинг сўнгги бетларини ағдариш керак. Изоҳлар эса мингга яқин. Оддий ўқувчини ўқишнинг бундай усули чалғитади, толиқтиради, зериктиради. Бундан ташқари, изоҳларни пайдарпай такрорлаш, беҳуда кўпайтириш ўрнига, нашр имкониятини иқтисод ҳам қилиш керак-да. Мана шу изоҳ қисми ўрнига жажжи китобча, бир босма қоғоздан ортиқ ҳажмдаги илмий мақола ёхуд ҳикояни нашр этиш мумкин-ку. Балки, қанча сермазмун асарлар навбат кутиб ётгандир.

«Сайланма»да бадиият талабларини инобатга олмаслик оқибатида келиб чиққан нуқсонлар ҳам бор.

Ажойиброқ замон ушбу замондур,

Халойиқ феъли бир-бирдин ёмондур (21)

Байтдаги оҳангдорликнинг тугаллигини сақлаш учун сўнгги сўзни «ямондур» шаклида ёзсак, қофия талаби қондирилади.

Ҳамма сийминбар ичра ул париваш
Қағолу ғамзаперо, зулмгустар (151)

Вазнда сакталиқ сезилади. Уни бартараф этиш учун биринчи сўзни «ҳама» тарзида ёзиш керак.

Классикларимизнинг бошқа оммавий нашрлари учун характерли нуқсонлар бу китобда ҳам мавжудки, уларга энди чек қўйиш керак. «Гулузор» сўзи «гулџузор» тарзида ёзилаверади. Айириш белгисининг нима ҳожати бор? Ўшасиз ҳам бу қўшма сўзни «гулузор» шаклида ёзаверсак бўлади.

Ғарчи ул Лайливашим Лайлилиғ истеъдоди бор,
Ишқ аро ман содиқи, мажнунни лекин оди бор (159)

Лайливаш ва лайлилиғ сўзларининг бош ҳарф билан ёзилиши, имло нуқтаи назаридан нотўғри. Китобда «лайлинасаб», «шириншамойил» (96), «мажнунлиғ» (201), «лайлилиқо» (285) сўзлари ҳам бош ҳарф билан ёзилган. Лайли Шарқ адабиётида қаҳрамонни англаувчи атоқли от, шунинг учун уни бош ҳарф билан ёзамиз. Лекин, «лайлилиғ», «лайливаш», «лайлилиқо», «лайлинасаб» сўзлари Лайлига хос сифатларни ифодалайди. Улар — отлашган сифат. Ҳозирги имломиз нормалари уларни кичик ҳарф билан ёзишни талаб қилади. Матнчилигимизнинг бугунги имло билан боғлиқ нуқсонлари кўп.

Матнга тасодифан аралашиб қолган айрим унсурлар ҳам борки, улар нашр сифатини пасайтиради. 137-бетда «кай» сўзига изоҳ берилган. Аммо у саҳифада «кай» сўзи мутлоқо йўқ. Бошқа саҳифаларда ҳам изоҳ-талаб «кай» сўзини учратмадик.

Пайдо тани зоримда турлук табу тобу тоб этдинг... (271)

мисрасидаги «табу» ортиқча.

Малул ўлмай не айлай, одам ичра?
Вафоу меҳрим, дерлар, ниҳондур (22)

Нотўғри қўйилган сўроқ белгиси байт мазмунини тўғри тушунишга ҳалақит беради.

Хуллас, Аваз «Сайланма»сидаги нуқсонлардан матнчилигимизнинг келажаги учун муҳим хулосалар чиқариш мумкин.

ИМЛО ВА МАДАНИЙ МЕРОС

*«Нун» лабинг узра сокин қолди «ҳилол»дек ҳолатим,
Ҳарф уйин айлай десам, ўзга эрур имло бу кун.*

Абдулла ОРИПОВ

Биз араб имлосига қайтишни тарғиб этмоқчи эмасмиз. Аммо эски ўзбек ёзувини ўрганиш ўрта ва олий таълим дастурларида доимий равишда сақланиши зарур. Чунки эски ўзбек ёзувини билмасак, маданий меросни ўрганолмаймиз; араб ҳарфларининг турфа шакллари, сўзларнинг шаклий ва маъновий товланишларини ўзлаштирмасак, Шарқ бадийяти илмидаги ҳарфий, лафзий, маънавий санъатлар сеҳридан беҳабар қоламиз. Натижада, классик меросимизни чала ва юзаки ўрганамиз. Маънавий қисфамиз ҳам ўшанга яраша шаклланади. Навойининг «Жон»им доғи «жим» икки «дол»ингга фидо» бошланмали рубоийсидан эски ўзбек ёзувини билмайдиган киши аниқ бирор нарса тушуна олмайди. Ундаги маънолар олами, завқ-шавқ ҳарфий санъат замирига яширинган.

Жамиятимизда ижтимоий ўзгаришлар, мафкуравий курашлар авжига чиққан 1930—1940 йилларда яратилган илмий, бадий, тарихий асарлар, вақтли матбуот материаллари ўша даврда амал қилган лотин имлоси тилсимида ётибди. Уларни урганмаган киши мамлакатимиз тарихининг 10 йиллик катта босқичи ҳақида тасаввурга эга бўлолмайди. Кейинги даврда кириллицада яратилган мерос ҳам халқ хотирасидан ўчиб кетиши хавфининг олдини олиб қўйилса, яхши бўларди.

Назаримизда, маданий мерос билан яқинроқ боғланиш ва уни мукаммал ўзлаштиришнинг икки муҳим омили бор: бири — эски ўзбек тили ва ёзувини махсус фан сифатида ўқитиш; иккинчиси — ҳозирги имло имкониятларидан кенгроқ фойдаланиш.

Бахтимизга, маданий меросимизнинг сақланиб қолган қисми тобора тўлиқроқ нашр этилиб, халққа қайтарилмоқда. Маданий мерос таҳлили тадқиқига доир мақола ва китоблар ҳам босилиб турибди. Аммо буларнинг бари жамоатчиликка ҳозирги ўзбек имлосида тақдим қилинади, истаймизми-истамаймизми, ҳозирги имло эски ўзбек ёзувида яратилган мерос мазмунини тўла акс эттиришга қодир эмас. Ҳозирги имлога кўчириш жараёнида жуда кўп нарса қурбон қилинади.

Боз устига, илмий-оммабоп нашрларнинг сифати, савияси паст. Бунинг сабаби нима? Ҳарф терувчи мусаҳҳиҳ, муҳаррир, босмахона ходими, ўқитувчи, матнчилар йўл қўяётган нуқсонларни қўя турайлик. Бу ҳақда кўп гапирсак ҳам, асосий сабаб у эмас, у — оқибат. Асосий сабаб эса имло илми ва низомларида. Ҳозирги имло қоидаларида классик меросни нашр этишдаги мураккаб ҳолатлар ҳисобга олинмаган. Албатта, ҳозирги ўзбек тилининг имло қоидалари ҳозирги ўзбек тили материалларига асосланади. Бироқ маданий мерос ҳам ҳозирги китобхонга ҳозирги имло воситасида етказилар экан, ҳозирги ўзбек тилининг имло ва тиниш белгилари қоидаларини яратишда уни четлаб ўтиб бўлмайди.

Мазкур масалани ўрганиб шундай хулосага келдимки, чиндан ҳам, бу масала имлода ҳали ўрганилмаган ва махсус тадқиқотларни тақозо этар экан. Кўпдан буён матншунослик ҳайъати тузилишини орзу қиламиз. Классик матнга оид имло қоидаларини мана шу матншунослик ҳайъати имло ҳайъати билан биргаликда яратиши лозим. Чунки ҳозирги шароитда тил илмини мукаммал ўзлаштирган матншуносларимиз ҳамда классик адабиётни мукаммал даражада биладиган тилшуносларимиз қолмади. Имло ва тиниш белгилари қоидаларида классик матн муаммоларини акс эттиришдан ташқари, матншунослар, нашриёт ва матбуот ходимлари учун классик асарлар имлосига доир махсус қоидалар мажмуаси яратиш зарур.

Энди имло қоидаларини яратишда классик адабиёт матнининг қайси жиҳатларига эътибор бериш зарурлиги ҳақида қисқача тўхталайлик.

Форсий-арабий изофани яхши ўзлаштирмаслик, классик адабиётда турли бадий вазифаларни бажарадиган форсий «Ё»ларни бир-биридан фарқ қиладиган грамматик тафовут ва эстетик функциясини англамаслик оқибатида минглаб нуқсонлар юзага келади. Бунинг устига, матншунослигимизда шу пайтгача изофа имлоси ҳақида ягона ва қатъий қоида ҳам йўқ. Шундан бўлса керак, классик асарлар матнида изофа икки хил қўлланган. Баъзи жойларда сўзларга қўшиб ёзилган, баъзи жойларда чизиқча билан ажратилган. Уни қатъий қоидалаштириш керак.

Кўпгина мисра, байтларда изофа тушириб қолдирилади. Бундай мисра, байтларнинг мазмуни ва вазни изофани талаб қилади:

Бу надоматимни кўргил, мени интизора раҳм эт,
Бу аламни киштисиға мен норава тушубмен (Машраб)

Ёзилиши керак:

Бу аламни киштисиға мени норава тушубмен

Классик матнда изофа занжири деган нарсa ҳам бўлади. Изофа занжири мисра мазмуни ва оҳангидаги яхлитлик, силсилани сақлаб туради. Мисрадаги бир эмас, бир неча сўз бирин-кетин изофа олган бўлади. Изофа занжири узилган ерда мазмун ва оҳангга футур етади.

Пеши камон абруят хаста кўнгул нишонадур (Машраб)

Бундаги изофа занжири: «пеши камони абруят» бузилган.

Форс тилида «Ё»-йи ваҳдат ва «Ё»-йи накарe» деган ҳодиса бор. У бирлик ва ноаниқликни ифодалайди. Бу «Ё»ни ўзбекча ўгирадиган бўлсак, «қандайдир бир» деган маънога тенг келади. Ҳозирги имлода у «Е» шаклида ёзилиб, «Е» баъзан эса «Э» талаффуз қилиниши керак. Бизнинг матнчилигимизда эса «Ё»-йи ваҳдат ва «Ё»-йи накарe» ўрнига эгалик қўшимчаси ёки изофа ишлатиш ҳамда уни «И» талаффуз этиш умумий камчилик. «Ё»-йи ваҳдат ва «Ё»-йи накарe»ни билмаслик, уни эгалик қўшимчаси ҳамда изофадан фарқлай олмаслик оқибатида классик матнларимизда яна минглаб нуқсонлар юзага келди.

Кишига ишқ ўтидин зарраи тушса, бўлур гирён
(Машраб)

Ифодаланмоқчи бўлган маъно: «Инсонга ишқ плангасидан бирор-бир учкун тегса ҳам, у гирён бўлади», демакдир. (Бу мисранинг бадиий талқини, шарҳи, мазмуни эмас). Шунинг учун «Зарра» сўзи «Ё»-йи ваҳдат билан ёзилиши керак:

Кишига ишқ ўтидин заррае тушса, бўлур гирён.

Кўшма сўзлар имлосида талай чалкашликлар бор:

Нозик бадано, сунъи худованди жаҳонсан,
эй офати даврон...

Ваҳ, нуқра бадан, pista даҳан, нозук адосан,
хуш лаҳжайи хушхон (Машраб)

Бу мисралардаги «нозикбадан», «нуқрабадан», «пистадаҳан», «нозукадо», «хушлаҳжа» сўзлари қўшиб ёзилиши керак. Буни ҳозирги имло қоидалари ҳам, бадиий мантиқ ҳам тақозо этади. Чунки булар қўшма сўз сифатида маъшуқанинг белгиларини ифодалайди. Улар ажратиб ёзилганда эса, маъшуқанинг белгисини эмас, биринчи сўз иккинчи сўзнинг маъносини изоҳлайди. Масалан, «нозикбадано» деганда, маъшуқага мурожаат тушунилади, унинг сифати — нозикбаданлиги васф этилади. «Нозик бадано» деганда эса, баданга мурожаат англашилади, баданнинг сифати — нозиклиги тушунилади. Шунингдек «худотарс», «хушклаб», «чашмтар», «раҳгузар», «сиймтан», «гулпираҳан», «сийнабирён» каби қўшма сўзлар ҳам қўшиб ёзилиши керак.

Матншунослигимизда тиниш белгилари қўллаш масалаларига шу пайтгача эътибор берилмай келинаётир. Классик матнда тиниш белгилари муайян ўлчов ва қоидаларсиз, пала-партиш қўлланиб келинди. Шунинг учун классик адабиёт намуналарининг мазмун, гоё, бадиият, таъсирдорлик салмоғини тўлалигича замонавий китобхонга етказа олмаёпмиз.

Адабиётшуносликда бадиий асарни ифодали ўқиш камида ярим таҳлилни юзага чиқаради, деган ақида мавжуд. Ифодали ўқишга эса тиниш белгиларининг жуда катта ёрдами тегади. Тиниш белгиларидан ўринли ва унумли фойдаланиш, айниқса, классик адабиётни тушунишдаги машаққатни енгилаштиради. Асли, эски ўзбек ёзувида ҳозиргидай махсус тиниш белгилари тизими бўлмаган. Шунга қарамай, ота-боболаримиз маданий меросга тил жиҳатидан ҳамда руҳан яқин бўлганликлари боисидан бадиий асарларни бутун мураккаблиги билан тўғри қабул қила олганлар. Эндиликда, маданий мерос намуналарини тиниш белгиларисиз тушуна олмаёмиз ва қайси тиниш белгисини матннинг қаерига қўйиш бугун бизнинг ихтиёримизда. Бунинг эса ўз қонуниятлари бор. Агар тиниш белгиларини ишлатмасак ёки ноўрин қўлласак, асарни нотўғри тушунамиз ва шундай талқин этамиз. Англашиладики, маданий мерос матнида тиниш белгилари қўллаш қонуниятларини ўрганиш, уни қоидалаштириш ва бу қоидаларни ўзбек тилининг ҳозирги имло қоидаларида акс эттириш табиий зарурият.

Дарди ҳажримға буюрди, сабр дарди йуқ табиб,
Заҳри қотил бирла муҳлик ранжима айлар илож.

(«Хазойин ул-маоний», «Наводир уш-шабоб», 93-
ғазал, Тошкент, «Фан», 1959)

Биринчи мисрада вергул мутлақо нотўғри ишлатилган. Бу вергул байт мазмунини тушунишда китобхонга ёрдам бериш ўрнига қийинчилик туғдирган. Вергулсиз уни тушуниб олиш осон. Шоир «дардсиз табиб айрилиқ дардимга даво сифатида сабрни буюрди, унинг бу тадбири жони таҳликада турган беморга заҳар бериш билан баробар. Бундай табиб эса қотилнинг ўзгинаси», демоқчи. Бадиий асарда ўринли қўлланган биргина вергул ҳам китобхон уни тўғри ўқиши ва тўғри тушунишига ёрдам беради. Ва, аксинча, ноўрин ишлатилган вергул мазмунни идрок этишга халақит беради.

Дема, хижронимда чекмайсен фиғону нола кўп,
Жисм айларму фиғон бўлгон нафас жондин жудо?

(Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами.
I жилд, Бадойиъ ул-бидоя, 69)

Мазкур байтда вергул кераксиз ўринда, сўроқ белгиси ортиқча қўлланган. Керакли вергул, икки нуқта ва қўштирноқ ишлатилмаган. Зарур тиниш белгиларини жой-жойига қўйсак, байт бундай ёзилади:

Дема: «Хижронимда чекмайсен фиғону нола кўп»,
Жисм айларму фиғон, бўлгон нафас жондин жудо.

Байтларнинг биринчи мисрасидан сўнг беихтиёр, ҳеч заруратсиз вергул қўйиш матнчилигимизда одатга айланган. Масалан, қуйидаги байтнинг биринчи сатридан сўнг вергулнинг асло кераги йўқ:

Ғам шоми фироқингда кабаб этти фалакни
Охи саҳарим, хоҳ инон, хоҳ инонма. (Машраб)

Чунки байтдаги «Ғам шоми фироқингда кабаб этти фалакни охи саҳарим» қисмининг ўзи дарак, хабарни ифодалаётган алоҳида жумла. Фақат, гапнинг эгаси «охи саҳарим» инверсия қондасига мувофиқ жумла охирида келган ва иккинчи мисранинг аввалида жойлашган. Бу гапнинг эгасидан олдин вергул қўйиш-

га бирор эҳтиёж йўқ. Чунки поэтик жумла ноўрин бўлиниб, фикрий тугалликка дарз етиб қолади.

Кийибон эғнима қон йиғлайки мотамлик либос,
Не диловарларни ер ичра фано қилди бу дард. (Машраб)

«Қон йиғлайки» икки томонидан вергул билан ажратилиши керак. Чунки муаллиф чекиниши тарзидаги ифода жумладаги фикрий ҳаракатни бўлиб турибди. Навойининг «Ул қуёш ҳажрида қўрқармен фалакни ўртагай ҳар шарореким, бўлур бу утлуғ афғондин жудо» байтидаги «қўрқармен» ҳам худди шундай вергуллар билан ажратилмаса, унинг мағзини чақиш қийин.

Шарт майлидан кейин вергул вожиб: «Бўлмаса васли менга икки жаҳонни на қилай?!» (Машраб) эмас, «Бўлмаса васли менга, икки жаҳонни на қилай?!»

Ундалма имлосида ҳам тиниш белгилари қўйиш қоидаларига риоя қилинмайди. а) Ундалма гап ўртасида келганида, икки томонидан вергул билан ажратилади: «Сени ишқингда, эй дилбар, ажаб девоналар бўлдум»; б) ундалма жумла бошида келганида, ундан сўнг вергул қўйилади: «Дилбари хуш адоиман, мунча чучук бўлурмусан?» (Машраб)

«Кўрдум юзунгни, девона бўлдум» (Машраб) мисрасида сабаб ва оқибат мужассам. «Кўрдум юзунгни» — сабаб, «девона бўлдум» — оқибати. Аёнки, сабаб ва оқибат вергул билан ажратилади.

«Кўрсат юзунг ўларман, менда тоқат қолмади» (Машраб). Бунда аввал оқибат, кейин сабаб ифодаланган. Оқибатнинг сабаби изоҳланишидан аввал вергул қўйилиши қонуний.

Классик матнга ҳамма вақт ҳам ҳозирги имло таълаблари билан ёндашиб бўлмайди. Айниқса, асарнинг бадий хусусиятларига футур етказишдан сақланиш керак. Навойининг «Садди Искандарий» достонидан олинган қуйидаги сатрларга эътибор беринг:

Рутубат аро гуйи ул хайли пил
Бўлубтур бори гарқи дарёи Нил.
Гар андоқ эмас, бас недур, айт бу
Ки ҳар ён алардин томар қатра сув.

Бунда ҳозирги имлога мувофиқ ёзилган «сув» қофия тизимида тўғри келмайди. Асли, «сув»нинг юқори мисрадаги «бу»га оҳангдош «су» тарихий шаклини қўл-

лаш тўғри бўларди. Ҳозирги китобхон буни тушунишга қийналмайди.

Шунингдек, классик матнни ҳозирги имлога кўчиришда вазн қонун-қоидаларига ҳам риоя қилиш мумкин. Яна «Садди Искандарий»да ўқиймиз:

Латофат аро равзадин баҳр анга,
Вале исм ўлуб Мовароуннаҳр анга.

«Мовароуннаҳр» ҳозирги имлога мувофиқ ёзилгани учун ҳам вазн бузилган. Аслида, шоир сўзнинг дoston вазнига мос — «моваруннаҳр» шаклини қўллаган. Ҳозирги имлода ўша шаклдан фойдалансак, мана қандай равон чиқади байт:

Латофат аро равзадин баҳр анга,
Вале исм ўлуб моваруннаҳр анга.

Оғаҳий маснавийсидаги «Кўрки Искандар била Баҳрому Жам, Ёлғуз олар, йўқки, неча шоҳ ҳам» байти «Кўрки, Скандар била Баҳрому Жам, Ёлғуз олар, йўқки, неча шоҳ ҳам» тарзида ёзилса, тўғри бўлади. Искандарнинг Скандар ёзилишини вазн тақозо қилади. «Кўрки»дан сўнг вергул жоизлиги, «йўқки» ҳар икки томонидан вергул билан ажратилиши ҳам қонуний ҳол.

Классикларимиз номларини А. Навоий, З. Бобур, З. Фурқат тарзида ёзиш тўғрими? Отойи ёзиладими, Атойими, Отоййми? Бу муаммони ким узил-кесил ҳал қилиб беради? Навоийни Навойи ёзиш тўғрилигини бутун илмий жамоатчилик тан олади-ю, аммо беқарорликнинг чеки йўқ. Бу борада сўнгги қарорни ким қабул қилади?

Назаримизда, юқорида таҳлил этилган муаммолар муваффақиятли ҳал этилиши учун Республика матншунослик ҳайъати тузилиши зарур. Ушбу ҳайъат тил, адабиёт, имло, матн, матншунослик мутахассислари — умумфилологик йўналишдаги кенг қамровли билим соҳиблари ҳисобига шакллантирилиши лозим. Ҳайъат зиммасига мавжуд муаммоларни жиддий ўрганиш, умумлаштириш, илмий тадқиқотлар яратиш; Республикадаги мумтоз асарлар нашрларини сарҳисоб қилиш, назорат этиш, мувофиқлаштириш; янги ўзбек лотин алифбоси асосида ўзбек мумтоз асарларига оид махсус имло қоидалари ва имло луғатларини ишлаб чиқиш ҳамда ҳаётга татбиқ этиш каби вазифалар юклатилиши

муҳимдир. Шундагина она тилимиз мулкини истиқлолий имкониятлар кенглигида муҳофаза этишга, ундан тўла ва тўғри фойдаланишга эришилади.

БАҲСДАН МАҚСАД — ҲАҚИҚАТ

Матншунослик баҳси «катта танаффус»дан кейин янгидан бошлангани яхши бўлди. Бундай баҳс мавсумий бўлмаслиги, уни мавзу жиҳатидан ҳам чекламаслик керак. Амалий масалалар ҳам, назарий масалалар ҳам ёритилиб бориши фойдалидир. Лекин баҳснинг натижалчилиги, маданияти қандай бўляпти? Шу жиҳатдан В. Раҳмоновнинг «Адабий идрок тантанаси» (ЎЗАС, 1998.01.23.) мақоласи ва И. Ҳаққулнинг унга жавобан ёзган «Санамай саккиз демайлик» (ЎЗАС, 1998.02.20.) сарлавҳали мақоласи кишини лоқайд қолдирмайди. Чунки ўртада Аҳмад Яссавий ҳикматларининг асл моҳиятини қандай тушуниш ва халққа қандай тақдим этишдай масъулиятли ва долзарб муаммо турибдики, у баҳс муаллифлари ҳамда нашр манфаатларидан анча юқори туради.

Баҳс самарадорлигининг асосий омиллари ҳақиқат, адолат, самимият, беғаразлик, тангилик, холисликдир. Афсуски, Яссавий «Ҳикматлар»и баҳсида бундай омилларга амал қилинмади. И. Ҳаққул В. Раҳмоновнинг Аҳмад Яссавий «Ҳикматлар»и нашри ҳақидаги ҳақли танқидларини инкор қилишга беҳуда уринади. Кези келганда, ҳақиқатни тан олиш, иззат-нафсини мағлуб этиб, сукут сақлаш ҳам чинакам олимга хос мардлик фазилатидир. И. Ҳаққул В. Раҳмоновнинг «Ҳикматлар» масъул муҳаррирсиз, нашриёт редактори раъйи билангина амалга оширилганлиги ҳақидаги танқидига жавобан «*Чунки бошқа илож йўқ эди...*» деб жавоб беради. Нега илож бўлмас экан? В. Раҳмоновдан тортиб, А. Қайюмов, А. Ҳайитметов, А. Рустамов, Н. Комилов, А. Абдуғафуров, Ё. Исҳоқов, Н. Раҳмонов, Б. Тўхлиев каби ўнлаб зукко ва тажрибали олимларимиз борки, «Ҳикматлар» матнини такомиллаштириш йўлида уларнинг хизматларидан фойдаланиш мумкин ва зарур эди. И. Ҳаққул ўзини оқлашга уринишда давом этади: «*Собиқ шўро тузуми даврида «Ҳикматлар»ни халққа етказишнинг энг қулай йўли Туркия нашрига суяниш эди. Бунинг замирида «Яссавий шеърлари Туркияда босилди-ю, нечун Ўзбекистонда чиқмаслиги керак?» — деган*

бир муддао ҳам яширинганди». Тўғри, энди ҳамма айбни «собик шўро тузуми»га ағдаравериш мумкин. Лекин ҳақиқатни бу қадар ошкора ҳаспўшлаш ярашмас. Яссавий «Ҳикматлар»и нашри жараёнидан шахсан мен ва бошқа олимлар, қолаверса, жамоатчилик хабардор. Ўша пайтда Яссавий «Ҳикматлар»ини чоп этишга Ўзбекистонда табиий замин етилган эди. Қайта қуриш ва ошкоралик даври муносабати билан меросга янгича муносабат пайдо бўлди ҳамда диний-тасаввуфий адабиёт, шу жумладан, Яссавий ҳикматлари ҳам кенг тарғиб этила бошланди. Бунга матбуотимиз саҳифалари гувоҳ. И. Ҳаққул ўша пайтда «Ёшлик» журналида Яссавий ҳақида катта бир мақола эълон қилганди. Шу мақолага акс-садо тарзида мен ҳам мазкур журналда Аҳмад Яссавий «Ҳикматлар»и нашри зарурлиги ҳақидаги мақола билан чиққан эдим. Шунда «Ҳикматлар» нашри жадаллашиб кетганди. Агар табиий замин етилмаганида, «собик шўро тузуми» чиндан ҳам қаршилиқ кўрсатганида, «Яссавий шеърлари Туркияда босилади-ю, нечун Ўзбекистонда чиқмаслиги керак?» — деган иддао ҳеч натижа бермас эди. Шундай вазиятда Яссавий «Ҳикматлар»ини Туркия нашри асосида қайта чоп этиш қаҳрамонликими?

«Девони ҳикмат»нинг танқидий матнини яратишда И. Ҳаққул Туркия тажрибасини тавсия этади. Бу фикрга у «Юнус Эмро девони» танқидий матнининг яратилиш тажрибасини асос қилиб келтиради. Бошқа соҳани билмадим-ку, хусусан, матншунослик соҳасида биз Туркия «андоза»сига муҳгож эмасмиз. Бизнинг миллий матншунослигимиз ўзига хос ва ўзига мос йўлда уларга нисбатан анча ривожланиб кетган.

Шу ўринда баҳснинг моҳиятини аниқлаб олмасак бўлмайди. Баҳсдан мақсад ҳақиқатни аниқлаш ва илғари суришми ёки қандай йўл билан бўлмасин энгишми? Бироқ ҳақиқатни Ҳақдан ҳам халқдан ҳам яшириб бўлмайди-ку! И. Ҳаққулнинг мана бу баҳсида мақсад ҳақиқатга эмас, балки фақат ва фақат сўзда энгишга қаратилган: «Мақолада оддий, ҳаттоки, хаттога йўймаса бўлаверадиган фактлардан ҳам одамни чўчитиб юборадиган даражадаги хулосалар илғари сурилади:

*Кул Хожа Аҳмад, Ҳақ сўзини сўзлар мудом,
Ҳақдин ўзга сўзлар БОРИЙ эрмиш ҳаром.*

Матншунос иккинчи мисрадаги «Борий»га қарши. Унингча, «оддий китобхон бу сўзни англаёлмай «Навоий

асарлари учун қисқача луғат» (Тузувчи: Ботирбек Ҳасанов, «Фан» нашриёти, 1992 йил) китобида боқса, 52-саҳифада ўқийди: Борий — Тангри, Яратувчи. Матндагидай «Борий эрмиш ҳаром», деб ўқилса: «Оллоҳ ҳаром эрмиш», деб ўйлайди ва беихтиёр куфрга кетади... Агар ўша мисра қуйидагидек «й»сиз ёзилса, олам гулистон эди:

Ҳақдин ўзга сўзлар бори эрмиш ҳаром.

Бу ҳолатда ўқувчи «бори» сўзини «бори — ҳаммаси» маъносига тўғри тушунган бўлади. Шу мантиқ рости ва ишонарли деб ўйлайсизми? Мутлақо ёлгон. Масалани битта «й» ҳал қиладиган бўлса, яна куфрга йўл очилди деяверинг. Ишонмасангиз, «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» I жилдини очиб, 315-саҳифасини ўқинг: «БОРИ БОРИЙ — Яратган, Худо, Тангри (худонинг нисбатларидан бири)...» Во ажабо! Нақадар моҳирлик, ишонтириш санъати билан ҳақиқатни ёлгонга чиқариш мумкин экан! Бу ўринда В. Раҳмонов ҳақ. Келтирилган мисрадан «Ҳақдан, ҳақиқатдан бошқа сўзларнинг ҳаммаси, барчаси ҳаром», деган мазмун аниқ-равшан англашилиб турибди. Буни исботлаш учун луғатга мурожаат қилишга ҳеч бир зарурат бўлмаса ҳам, В. Раҳмонов ўзига хос услубидан келиб чиқиб, луғатни ҳам танқид қилиб ўтиш мақсадида, ўз фикрини луғат билан асослаган бўлади. Бу усул И. Ҳаққулга гўё қўл келиб, В. Раҳмоновнинг тағзаминли танқидини тушунмай, ҳақиқатдан эл кўзини луғатбозлик билан чалгитишга чоғланади. Бордию луғатга зарурат туғилганда ҳам, энг ишончли луғатга суянган маъқул эди. Мен П. Шамсиев ва С. Иброҳимов тузган, 1973 йили нашр этилган «Навоий асарлари луғати»ни афзал биламан. Ушбу луғат «Бори» сўзи маъносини у ёқ-бу ёққа тортқилашга асос бермасди. Масалан, унинг 128-бетига сўз қуйидагича изоҳланган: «بارى — бори; бари, барчаси, ҳаммаси, бариси; яна; ҳаргиз».

Шу тариқа И. Ҳаққул хатоларига мункир келишда давом этади. Энди баҳс Яссавийнинг:

Пушти имон шариатдур, маъзи тариқ

мисраси устида кетади. В. Раҳмонов «Пушти имон — имоннинг орқаси» дея ўзига хос дағал услубда гап бошла-са-да, фикрини тўғри асослайди: «Тилимиз мантиғида кўпинча бирор тушунчани ичи ва ташини рамзий маънода

ифодаласалар мағзу пўст сўзларини қўлайдилар. Хожас Аҳмад Яссавий биринчи мисрада: *имоннинг пўсти (тери-си) шариат; мағзи тариқат демоқчи*. И. Ҳаққул гапни яна бошқа томонга бурайди: «*Яссавий имоннинг юзи, усти, тамали шариатдур, демоқчи бўлган бўлса-чи?*» «*Тилимиз мантиғи*»да «*Мен сенинг етти пуштингни биламан*», дейиш нимани англатади? Наҳотки, «*етти орқа*» ёки «*етти кет*» дегани бўлса?» Гапни айлантиришнинг нима ҳожати бор? Ҳа, «Мен сенинг етти пуштингни биламан», дейиш — «Мен сенинг ортингдаги етти аждодингни биламан», демакдир, вассалом.

«Пушти имон» ва «пўсти имон», И. Ҳаққул айтган-чалик, деярли бир хил маънони англатмайди. И. Ҳаққул таъкидлаган: «*Имоннинг юзи (ёки зоҳири) шариатдур, ичи (мағзи ёки ботини) тариқат эрур*», дегани «*Пушти...*» эмас, «*Пўсти имон шариатдур, мағзи — тариқ*»нинг маъносидир. Хато «пўст»ни «пўшт» ёзиш ва ўқишдадир.

И. Ҳаққул «умумлашма» чиқаради: «*Менимча, эски матн нусхаларига аҳамият бермасдан ўзининг интуицияси ва субъектив қарашларига биноан «хато» топиш ва тузатиш усули ҳам нотўғри, ҳам хавфлидир. Афсуски, шу усулдаги тажрибалар кейинги пайтларда одат шаклини олмоқда*». Асло ундай эмас. Бу жумла намурида матншунослик истеъдодига таҳдид ётибди. Илмий шаклдаги бу жумлада гайриилмий фикр илгари сурилади. Биринчидан, заҳматкаш матншунос В. Раҳмонов «эски матн нусхаларини» синчиклаб ўрганишда катта тажрибага эгаки, унга етиб олиш учун биз ҳали анча-мунча тер тукишимиз керак. Иккинчидан, у хатони қидириб топмайди, кўз ташлагандан танийди, кўрмай ўтиб кетолмайди ва тузатиш йўлларини кўрсатади. Бу ҳам бўлса И. Ҳаққул қоралаган ўша интуиция эвазига. Чинакам матншунос шундай қобилиятга эга бўлади ва бўлиши зарур. Афсуски, меросимизнинг асл намуналарини абжирлик билан нашр этаётган кўп даъвогар ноширлар бундай ноёб қобилиятга эга эмас.

Хўш, интуиция И. Ҳаққул айтган даражада хавфли хислатми? Ҳа, агар катта ҳаётий тажрибага таянилмаса ва фақат сезимгагина таянилса, шундай бўлиши мумкин. Ҳолбуки, В. Раҳмоновдаги интуиция камдан-кам одамга насиб қиладиган адабий матн нозикликларини аъло даражада ҳис қилиш, форс-араб тили ва ёзувларини яхши билиш қобилияти — савқи табиий-ку.

Қолаверса, бу савқи табиий катта матншунослик тажрибаси билан такомиллашган. В. Раҳмонов юзлаб

қўлёзма манбаларни кўздан кечирганлигини, ўнлаб адабий мерос намуналарининг ношири, масъул муҳаррири, махсус муҳаррири, асримизда биринчи марта баҳолат илми ҳақида ўзбек тилида яратилган «Шеър санъатлари» қўлланмасининг муаллифи эканлигини инкор этиб бўлмайди. Бас шундай экан, юқоридагидек матншунослик тажрибаси қўлёзма манбани кўрмасданок матн хатосини аниқлаш истёждодини тула шакллантиради. Сўз — матнлар шаклининг такрорланавариши мияда муҳрланиб қолади. Мана шу муҳр интуицияга асос бўлади. Бундай интуицияга барча матншунос олимлар таянишган ва таянишади. Шундай интуицияси бўлмаган матншунос — матншунос эмас. Лекин бу — қўлёзма манбани кўрмай туриб хулоса чиқариш мумкин, деган гап ҳам эмас. Албатта, интуиция ёрдамида аниқланган маълумотни қўлёзма манба асосида текшириб кўриш шарт.

И. Ҳаққулнинг «Буроқсувор» сўзи ҳақидаги баҳсига ҳам ўзини оқлашдан бошқа зарурат йўқ эди. В. Раҳмонов бундай муҳофиза юритган: *«Ушбу нашрда қизиқ ҳолат: матнчи бир сўзни гоҳ тузук, гоҳ бузук ҳолатда кўчираверади. Чунончи, қуйидаги ҳолатда «буроқсувор» сўзини тўғри ўқиган ноширимиз —*

Оллоҳ айтур ошиқларим буроқсувор,
Ҳақ зикрини айтганларга раҳмат ёғар —

навбатдаги байтда бу сўзни мазмунга ҳилоф тарзда ўқиган:

Ул мақомни тавҳид отлиғ дарахти бор,
Соясида ошиқ қўллар буроқ — суяр.

Афтидан, буроқсуворлар энди дарахт соясида буроқларини суяяптилар, шекилли...»

Муаллифнинг «буроқсувор» сўзи ёзилиши ҳақидаги фикри тўғри.

И. Ҳаққул эса яна «олиб қочади»:

«Буроқсувор» — буроқ минган, буроқ мингувчи дегани. Яссавий инончида чин ошиқлар — буроқсуворлар: «Оллоҳ айтур ошиқларим буроқсувор». (Тўғри — Н. Ж.) В. Раҳмоновнинг тавсия ва киноясига қараганда, у Буроқни фақат бир маънода — Меърож тунда Пайғамбар миниб самога кўтарилган от маъносида англайди. Акс ҳолда ошиқ қўллар — буроқ суярлар, яъни ишқпарастлар бўлиши мумкинлиги-

ни дарҳол ҳаёдан ўтказарди. (Ана, холос! Ҳозиргина келтирилган байтдаги «буроқсувор» қандай қилиб дарров «буроқ суяр» бўлиб қолди? — Н. Ж.) Чунки Абдул Авло Афибий шарҳлаганидек мутасаввифларнинг «йўлчиликларида уларни Оллоҳга етказадиган «Буроқ» илоҳий ишқ эрур. Масжид Ақсо — Нур ва Ҳақдур...» (Бу гап сўзнинг асли «буроқсуяр» эканлигини асослаёлмайди. Афибий бекорга овора қилинган — Н. Ж.) Биз бунинг билан «буроқсуяр» хатосиз ёзилган демоқчи эмасмиз. «Буроқсувор» деб кўчирилганда ҳам барибир хато бўларди, демоқчимиз». Бир неча жумла оралиғида И. Ҳаққул талқинида «Буроқсуворлар» — «чин ошиқлар» мақомидан «ишқпарастлар» тоифасига туширилади. Ишқпараст — чин ошиқ эмас, албатта. Чинакам, комил ошиқ эса айнан Меърож тунида Буроқ воситасида Оллоҳ ҳузурига кўтарилган пайғамбар Муҳаммаддир. Буроқсувор айнан унинг сифатидир. Адабиётда пайғамбарнинг буроқсуворлик сифати ошиқлар образига кўчган, яъни мажозий тус олган.

«Тасаввур қилинг, — дейди И. Ҳаққул давом этиб, — «Тавҳид отлиг» улкан бир дарахт. Унинг соясида ошиқ қўллар буроқларига миниб ўтирибди. Ахир, бу «дарахт соясида буроқ сўйиш» билан қарийб тенг мантиқ». Энди В. Раҳмоновдаги «суямоқ» феъли И. Ҳаққулда «сўймоқ»қа айланган. Бунда асл матнда йўқ «ўтиришибди» деган ҳолат ҳам «кашф» этилибди. Таажжубланарлисиз яна шундаки, ҳамма нарсани образли тушунадиган олим ушбу байтни жўн тушуниб, жўн шарҳлаяпти. Шундай тушуниш кейинги жумлаларда ҳам давом этади: «Аслида биз буроқ эмас, «бориқ» ёзганмиз. Соядаги киши нимага интилади, нимани севади: нур ва ёруғликни. Ўша йигирма тўққизинчи ҳикматнинг биринчи сатри «Тажаллийнинг мақомидир ажаб мақом», дея бошланиши ҳам: «Соясида ошиқ қўллар бориқ суяр», деб ўқилишини қувватлайди. Нур, шуъла маъносини ифодаловчи «бориқ», «бориқа» эса туркий шеърятда тез-тез учрайди. «Бориқсуяр»ни биз илоҳий нурни тилар, нурга интилар мазмунига эга деб ҳисоблаймиз». Жуда қизиқ. Сўзни хато ёзиш — бир хато. Тўғри шакли кўрсатилса, тан олмаслик — иккинчи хато. Сўзнинг нотўғри шаклини ўйлаб топиш — учинчи хато. Ўйлаб топишган нотўғри сўзнинг матнга мувофиқлигини атторнинг қутисида йўқ гаплар билан асослашга чираниш — тўртинчи хато... Ўйлаб топишган сўзни бир ўринда ажратиб, бошқа ўринда қўшиб ёзиб тақдим этиш — яна ғалат. Бу аҳвол «санамай саккиз» деган В. Раҳмонов эмас, балки И. Ҳаққулнинг ўзи эканлигидан далолат бе-

ради. Бу Яссавийни ўта юзаки тушуниш ва тушунтириш намунаси. Кундай равшанки, «тавҳид отлиғ дарахт» ибораси моддий эмас, маънавий тушунчага эга. Азим дарахт ва унинг сояси рамзий-бадий маънога эга, «бориқ», «бориқа» сўзлари бу матнга асло ёпишмайди. «Бориқ», «бориқа» сўзлари ҳақидаги фикр ҳам асоссиз. Бу сўзлар Аҳмад Яссавийнинг ўз «Ҳикматлар»ида мутлақо учрамайди. «Буроқ», «буроқсувор» сўзлари эса Яссавий ва туркий-ўзбек шеъриятида кўп учрайди.

И. Ҳаққул В. Раҳмоновнинг Алишер Навоий «Мукаммал асарлар тўплами» ҳақидаги фикрларини келтириб, унга жавобан: *«Беш-ўнта имловий хато ёки изофа ноқисликларини топиб фарёд этиш, Абдулла Қаҳҳор таъбири билан айтганда, «гуғурт чақилганда ҳам дунёга ўт кетди», деб дод солиш билан тенгдир»,* — дея писанда қилади. А. Қаҳҳорнинг нодир сўзлари шахсий манфаат юзасидан ўринсиз келтирилган. Ушбу девонлар матни ва «Девони ҳикмат» нашрида «беш-ўнта» эмас, юзлаб нуқсон учрайди.

«Мақтанчоқликка йўйилмаса, — деб энди «фахрия»га ўтади И. Ҳаққул, — муҳтарам матншуносимизга жиндак тасалли бўлар деган умид ила бир фактни эслатмоқчимиз: «пала-партиш усул»да тайёрланган шу китоб сўзбоши, бир томонда ўзбекча, бир ёнда усмонли туркча матн билан 1995 йили Истанбулда босилиб чиқди». Бунинг нимаси мақтанарли? Бугунда кўп жиҳатдан дунё мамлакатларидан орқада эмаслигимиз аён бўлиб қолдику. Истанбул наشري, айниқса, Анқара наشري асосида ўзбек тилида қилинган нашрнинг Истанбулда чоп этилган нусхаси биз учун мезон бўла олмайди.

Аҳмад Яссавий «Ҳикматлар»ининг кейинги тақдири қандай бўларкин? Шояд, И. Ҳаққул ваъда қилганидай бўлса: *«Биз ҳозир «Девони ҳикмат»нинг изоҳли бир нашрини халқимизга етказиш учун иш олиб бораётимиз. Бунда беғараз айтилган ҳар бир фикр-мулоҳаза, билимдонлик ва самимият билан кўрсатилган камчиликларнинг бирортаси ҳам эътиборсиз қолдирилмаслиги шубҳасиздир».* Аммо ношир ўз баҳси билан шубҳага асос қолдирган. Билимдонлик билан кўрсатилган камчиликларни рад этган ношир янги нашрда ўзлигини енгиб, уларни тузатармикин? Биз бу йўлда И. Ҳаққулга Яссавий ҳазратларининг ўзларидан мадад тилаймиз. Зеро, Аҳмад Яссавий ҳикматлари ўз нафсини мағлуб этиш, ҳақиқатга иқроп бўлишнинг олий сабоқларидир.

МУНДАРИЖА

I Б О Б. ТИЛ МУСТАҚИЛЛИГИ — ЭЛ МУСТАҚИЛЛИГИ

Истиқлол ва она тилимиз	3
Қонун ва ижро	10
Юксак маънавият белгиси	17
Элга эътибор — тилга эътибор	22
Тирилишга ташна анъана	24
«Ғалати машҳур»ни кўпайтирмайлик	27
Саводхонлик сари бир қадам	30

II Б О Б. НОТИҚЛИК САНЪАТИ

Нотиқлик санъати ва раҳбарлик салоҳияти	45
Воизлик санъати сабоқлари	53
Суҳбат ва нутқ одоби	63
Иншо — тафаккур мезони	72

III Б О Б. МАТН — СЎЗ ХАЗИНАСИ

«Навойи» таҳаллусининг бадий маъно миқёслари ва имлосига доир	79
«...Чекмас илик қонимдин эл...»	91
Ҳаракатли қўлёзма шаҳодати	95
Ғаройиб чечаклар	104
Мумтоз матн муаллим нигоҳида	106
Матн ва масъулият	123
«Мунис ул-ушшоқ»ни нашр этиш вақти келди	129
Матнчилик — қилни қирқ ёриш санъати	134
Имло ва маданий мерос	145
Баҳсдан мақсад — ҳақиқат	152

НУСРАТУЛЛО АТОУЛЛО ЎҒЛИ ЖУМАХЎЖА

ИСТИҚДОЛ ВА ОНА ТИЛИМИЗ

*(Тил, имло, нотиқлик санъати,
матн, матншунослик)*

Рисола

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1998

Муҳаррирлар *Т. Соатова, Ҳ. Султонова*
Безакловчи расом *Ф. Башарова*
Бадий муҳаррир *Е. Рахманина*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Мусахҳиҳ *Ю. Бизаатова*

Теришга 12.05.98 да берилди. Босишга 13.07.98 да рухсат этилди.
Бичими 84x108 1/12. Таймс UZ гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табоғи 8,4. Нашриёт ҳисоб табоғи 8,0. Адади 3000 дона.
Буюртма № 2331. Баҳоси келишилган нархда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй.